

# УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

12

1965

# УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12  
ГРУДЕНЬ  
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ  
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

## ЗМІСТ

### СТАТТІ

|                                                                           |    |
|---------------------------------------------------------------------------|----|
| В. В. Горбунов (Москва) — Питання новітньої історії в працях В. І. Леніна | 3  |
| В. І. Петров — М. І. Калінін на Україні                                   | 15 |
| О. М. Апанович — Національно-визвольні війни в епоху феодалізму           | 29 |

### ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

|                                                                          |    |
|--------------------------------------------------------------------------|----|
| М. А. Рубач — В. І. Ленін про пізнання суперечностей історичного процесу | 39 |
| Г. М. Добров — Про кількісні методи аналізу в дослідженнях               | 47 |

### ПОВІДОМЛЕННЯ

|                                                                                                                   |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| В. У. Павелко — Розвиток культури українського населення Чехословацької Соціалістичної Республіки (1945—1965 рр.) | 55 |
| Л. О. Лещенко — ЮНРРА і Україна                                                                                   | 65 |
| Л. Д. Вітрук — Про громадсько-політичну діяльність робітниць України в 1926—1932 рр.                              | 73 |

### МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

|                                                                                                                                              |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| КП України в період Великої Жовтневої соціалістичної революції (рекомендована література). Від редакції                                      | 81 |
| Б. І. Корольов — Зміцнення більшовицьких організацій України в ході боротьби за перемогу соціалістичної революції (березень—жовтень 1917 р.) | 83 |
| М. І. Куліченко (Харків) — До питання про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду Радянської України наприкінці 1918 р.            | 93 |

### ЗАМІТКИ

|                                                                                                                       |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| А. О. Кузняєв (Мінськ) — Про зв'язки більшовиків України та Білорусії напередодні та в період революції 1905—1907 рр. | 100 |
| Д. О. Єршов (Курськ) — Нові документи про Б. П. Жаданівського                                                         | 103 |

### НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

|                                                                                                                            |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| А. Й. Піщанський — Шкільне краєзнавство і туризм                                                                           | 105 |
| В. О. Пунський (Луганськ) — Розкриття на уроках історії в школі закономірностей Великої Жовтневої соціалістичної революції | 107 |

### ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

|                                                                                                 |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Л. Є. Қизя — Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії                                | 110 |
| М. Ф. Дмитрієнко — Основні принципи класифікації матеріалів більшовицьких газет України 1917 р. | 115 |
| Л. В. Олійник — Декабристський рух на Україні в радянській історіографії                        | 119 |

### НАШ КАЛЕНДАР

|                                                                                      |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| В. О. Каменева — До 45-річчя плану ГОЕЛРО                                            | 124 |
| Т. М. Колішер — Рядовий партії (до 90-річчя з дня народження Н. І. Дубового)         | 126 |
| В. У. Олійник (Кам'янець-Подільський) — 125 років з дня народження М. П. Старицького | 127 |

# КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

|                                                                                                                |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| М. І. Ксензенко ( <i>Харків</i> ) — В. Чигирик. За ленінським декретом . . . . .                               | 129 |
| Н. Ф. Демидова ( <i>Москва</i> ), В. І. Самойленко — Історичні джерела та їх використання . . . . .            | 130 |
| І. М. Кулініч, П. С. Сохань — Ангел Хр. Веков. Болгарсько-російські революційні зв'язки. 1885—1917 рр. . . . . | 134 |
| Л. А. Проценко — Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. . . . .                               | 135 |
| М. М. Бондар — І. Г. Шовкопляс. Основи археології . . . . .                                                    | 137 |

# ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

|                                                                                                              |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| І. Г. Шульга ( <i>Ужгород</i> ) — Ювілейна сесія, присвячена 20-річчю Ужгородського університету . . . . .   | 139 |
| Н. Ф. Вradій ( <i>Львів</i> ) — Семінар з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін . . . . . | 140 |
| В. Г. Касьяненко, Г. М. Добров — XI міжнародний конгрес істориків науки . . . . .                            | 141 |
| Й. Щ. — Товариство юних істориків . . . . .                                                                  | 143 |
| В. Д. Калита — Обговорення макета VI тома «Історії СССР» . . . . .                                           | 143 |
| В. С. Толстой, І. М. Шекера — Захист докторських дисертацій . . . . .                                        | 144 |
| <u>Микола Михайлович Ткаченко</u> . . . . .                                                                  | 145 |

# ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

|                                                                          |     |
|--------------------------------------------------------------------------|-----|
| С. В. Ромченко ( <i>Москва</i> ) — Чи потрібно це? . . . . .             | 146 |
| О. В. Тканко ( <i>Черкаси</i> ) — Черкасам 660 років? . . . . .          | 147 |
| Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1965 р. . . . . | 148 |

# РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**Ф. П. Шевченко** (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31.

Український історический журнал, № 12, 1965.

(На українском языке)

Технічний редактор **О. П. Яхніс**.

Коректор **Л. Л. Данилова**.

5Ф 05596. Зам. № К-280. Тираж 2469. Формат паперу 70×108<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів. 14. Обліково-видавн. аркушів 16. Підписано до друку 18.XII 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

# Статті

В. В. ГОРБУНОВ

## ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА

Ще в період першої російської революції В. І. Ленін вказував: «Ми повинні робити постійну справу публіцистів — писати історію сучасності»<sup>1</sup>. Будучи найвидатнішим публіцистом свого часу, В. І. Ленін відображував історію сучасності, її хроніку, негайно відгукуючись на все важливе, що відбувалося у світі, виступав у пресі, на мітингах, зборах, конференціях з висвітленням подій, з доповідями про міжнародне і внутрішнє становище, давав інтерв'ю та ін. Словом, без перебільшення можна сказати, що всі найголовніші події того часу були проаналізовані й прокоментовані В. І. Леніним.

Поряд з працями публіцистичного характеру Володимир Ілліч залишив і великі твори, присвячені найважливішим питанням новітньої історії, які є зразком історичних досліджень. Ця багатуша літературна спадщина В. І. Леніна — основа для розробки новітньої історії, має бути не лише найретельніше вивчена, але й глибоко проаналізована, узагальнена і систематизована в спеціальних дослідженнях.

У цьому напрямі нашою історичною наукою зроблено ще небагато. Мало праць про В. І. Леніна як історика, зокрема, як дослідника новітньої історії. Щоправда, ряд праць присвячено цій темі. Можна назвати, наприклад, книгу М. Г. Тернового<sup>2</sup>, яка вийшла у Києві, а також колективну працю, видану в 1962 р. Московським державним інститутом міжнародних відносин<sup>3</sup>. У підготовленому зараз до друку IV томі «Очерков истории исторической науки» в розділі «Развитие В. И. Лениным марксистской концепции всемирно-исторического процесса» названій проблемі відведено близько 2 друк. аркушів. Звичайно, при такому обсязі можна дати лише побіжний огляд найважливіших висловлювань В. І. Леніна з питань новітньої історії.

Назріла необхідність створення великої узагальнюючої праці про В. І. Леніна як засновника новітньої історії. Ця тема широка та багатопланова. Як приклад можна було б назвати такі аспекти, як «Ленін Комінтерн» або «Ленін і країни Західної Європи в період загальної кризи капіталізму» або, відповідно, «...країни Сходу...» і т. ін.

У цій статті автор поставив собі на меті по-перше, дати загальний огляд основних проблем теми, по-друге, зупинитися на деяких конкретних питаннях, використовуючи праці В. І. Леніна, вперше опубліковані в останніх томах Повного зібрання творів, які не ввійшли ще достатньою мірою в науковий обіг.

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 82.

<sup>2</sup> М. Г. Терновой. Учение В. И. Ленина об общем кризисе мирового капитализма, К., 1964.

<sup>3</sup> Мирное сосуществование — ленинский курс внешней политики Советского Союза, М., 1962.

\* \*

\*

Центральне місце у розробці всесвітньої історії для всього після-жовтневого періоду займають питання про характер нової історичної епохи, відкритої Великою Жовтневою соціалістичною революцією, про зміст і напрям історичного розвитку, про історичні долі світового капіталізму, про його неминучу загибель, про торжество соціалізму та комунізму в усьому світі.

Найважливіші методологічні вказівки про те, як слід підходити до вивчення змісту історичної епохи, до розуміння тенденцій, що визначають її розвиток та особливості, історик знаходить у творах В. І. Леніна. «... Ми можемо знати і ми знаємо,— писав Володимир Ілліч,— який клас стоїть в центрі тієї чи іншої епохи, визначаючи головний її зміст, головний напрям її розвитку, головні особливості історичної обстановки даної епохи і т. д. Тільки на цій базі, тобто враховуючи насамперед основні риси відмінності різних «епох» (а не окремих епізодів історії окремих країн), можемо ми правильно побудувати свою тактику; і тільки знання основних рис даної епохи може послужити базою для врахування детальніших особливостей тієї чи іншої країни»<sup>4</sup>.

В. І. Ленін у своїх працях показав, як це треба робити. Поки залякані крахом старого буржуазні соціологи розпачливо дивилися на руйнування звичних для них основ капіталістичного суспільства, навіть не намагаючись наблизитись до наукового пояснення того, що відбувалося, В. І. Ленін виступив з чудовим за глибиною, проникненням та широтою охоплення аналізом найважливіших явищ нової історичної епохи, відкритої Великим Жовтнем.

В. І. Ленін перший на основі всебічного вивчення економічних і політичних умов розвитку суспільства докладно схарактеризував особливості та головні риси нової історичної епохи. Він показав, що нова епоха всесвітньої історії — це епоха «...панування *нового* класу, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістських воєн»<sup>5</sup>.

У статті «Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії» В. І. Ленін у стислому й чіткому формулюванні висловив головну суть нової історичної епохи: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася»<sup>6</sup>. Це положення розвивається в багатьох інших ленінських творах.

В. І. Ленін вчив, що всі події міжнародної політики в нову епоху визначаються боротьбою двох соціальних систем: системи соціалізму (тоді ще в особі першої республіки Рад) і системи капіталізму, що намагалася її придушити. Тільки виходячи з цієї точки зору, пояснював він, політичні питання можуть бути правильно поставлені та вирішені<sup>7</sup>.

Це ленінське положення має для історика новітнього часу величезне методологічне значення; воно вчить виділяти серед багатьох соціальних суперечностей нової епохи головний, вирішальний, визначальний напрям історичного розвитку.

Боротьба двох протилежних систем відбувається в галузі політики, економіки, ідеології. Проте було б глибокою помилкою виво-

<sup>4</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 118—119.

<sup>5</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 31.

<sup>6</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 349.

<sup>7</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 206.

дити з цього положення необхідність воєн між державами різних суспільних систем. В. І. Ленін рішуче виступав проти такої постановки питання. Щодо цього цікаві ленінські поправки та зауваження до проекту заяви радянської делегації на Генуезькій конференції, вперше опубліковані в 45 томі Повного зібрання творів В. І. Леніна. У цих зауваженнях Володимир Ілліч вказав, що в заяві радянської делегації необхідно «безумовно виключити слова, що наша історична концепція безумовно передбачає неминучість нових світових воєн»<sup>8</sup>.

У телеграмі від 30 квітня 1922 р. главі радянської делегації на Генуезькій конференції Г. В. Чичеріну В. І. Ленін дав таку принципову вказівку: «Незалежно від ходу та наслідків фінансових переговорів ще раз гостро поставте питання про взаємне зобов'язання для збереження миру і підтримайте його хоч би у тій незадовільній формі, яку дає Ллойд Джордж»<sup>9</sup>.

Вождь світового пролетаріату висунув і науково обґрунтував принцип мирного співіснування соціалістичної та капіталістичної систем. Цей ленінський принцип став великим вкладом у марксистську історичну науку.

Ленінізм вчить, що мирне співіснування систем соціалізму та капіталізму в процесі свого історичного розвитку проходить через два основних етапи, або періоди, кожний з яких характеризується різним співвідношенням класових сил на міжнародній арені. Ключем до розуміння всієї суми найважливіших теоретичних питань, пов'язаних з двома історичними етапами мирного співіснування і, зокрема, такої актуальної проблеми, як проблема війни та миру, служить геніальне ленінське положення, висунуте на II-му конгресі Комінтерну, про перетворення в ході історичного розвитку диктатури пролетаріату «...з національної (тобто існуючої в одній країні і нездатної визначати все-світню політику) в інтернаціональну (тобто диктатуру пролетаріату принаймні кількох передових країн, здатну мати вирішальний вплив на всю світову політику)»<sup>10</sup>.

Отже в перший період існування двох систем, коли Радянська Росія, як відзначав В. І. Ленін, була «оазисом серед бурхливого моря імперіалістичного хижацтва»<sup>11</sup>, сили соціалізму були ще нездатні визначати всесвітню політику і пануючою силою світу був імперіалізм, який зміг кінцем кінцем подолати протиборствуючі сили миру і розв'язати другу світову війну.

На другому історичному етапі існування двох систем, коли внаслідок утворення світового соціалістичного табору сталася докорінна зміна співвідношення сил на користь соціалізму, вирішальним фактором історичного розвитку, як і передбачав В. І. Ленін, стала соціалістична система. Враховуючи нове співвідношення сил, Комуністична партія Радянського Союзу на XX з'їзді висунула найважливіше принципове положення про можливість запобігання воєн у сучасних умовах.

Виступаючи за мирне співіснування держав з різним соціальним устроєм, В. І. Ленін постійно підкреслював неминучість перемоги в усьому світі нового суспільного ладу, торжества комунізму, вказував, що це зумовлюють об'єктивні невблаганні закони історії.

Частиною проблеми характеру й змісту нової історичної епохи є питання про загальну кризу капіталізму.

<sup>8</sup> В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 45, стор. 63.

<sup>9</sup> Там же, стор. 171.

<sup>10</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 122.

<sup>11</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 323.

Наукова розробка теорії та характеристика окремих важливих рис загальної кризи капіталізму, що намічалася вже тоді, дані В. І. Леніним у творах періоду першої світової війни і, особливо, у праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму». Проте всебічно ця тема, природно, висвітлена В. І. Леніним у творах радянського періоду. Тут слід насамперед назвати його доповідь на II конгресі Комінтерну «Про міжнародне становище та основні завдання Комуністичного Інтернаціоналу». В цьому програмному документі розвинуті найважливіші положення про загальну кризу капіталізму, дуже докладно проаналізовано її головні риси.

В. І. Ленін відзначав, що після закінчення світової війни відбулося величезне загострення всіх капіталістичних суперечностей як всередині країн, так і між ними, що спостерігається «повернення до гніту колоніального і воєнного ще гіршого, ніж раніше»<sup>12</sup>, що й серед всемогутніх країн-переможців почався і посилюється розпад<sup>13</sup>, що «механіка» світового капіталістичного господарства розпадається цілком»<sup>14</sup>, відбувається прогресуючий розклад капіталістичного суспільства, поглиблення його суперечностей, послаблення всіх його внутрішніх сил.

На цьому загальному фоні Володимир Ілліч розглядає великі й малі події новітньої історії капіталістичних країн.

З складної системи багатьох суперечностей у відносинах між капіталістичними державами В. І. Ленін виділяє корінні, які визначають головні напрями міжнародної імперіалістичної політики. У плані брошури «Про продовольчий податок» він у стислій формі дає такий перелік цих суперечностей.

«Антанта versus Німеччина.

Америка versus Японія (і Англія).

Америка versus Європа.

Імперіалістський світ versus «Азія»<sup>15</sup>.

Слід відзначити, що під знаком цих суперечностей, так точно визначених В. І. Леніним, розвивалися відносини між капіталістичними державами й у наступний період: як під час підготовки другої світової війни, так і після її закінчення.

В. І. Ленін показав, що єдність імперіалістів це «цілковита фікція, цілковитий обман, цілковита брехня»<sup>16</sup>.

Найчастіше у своїх творах зупинявся Володимир Ілліч на Версальському мирному договорі 1919 р., що визначив післявоєнний статус відносин між державами в інтересах однієї з груп імперіалістичних хижаків. В. І. Ленін бачив усю нестійкість і суперечність імперіалістичного миру, що ґрунтувався на «версальській системі», роз'яснював, що «Версальський договір пресловутих «західних демократій» є ще більш звіряче й підле насильство над слабкими націями»<sup>17</sup>. Версальський договір він схарактеризував, як «в світовій історії перший випадок юридичного закріплення грабежу, рабства, залежності, злиднів і голоду відносно мільярда з чвертю людей»<sup>18</sup>.

Спираючись на величезний фактичний матеріал, В. І. Ленін у ряді своїх праць дав глибокий аналіз економічного становища капіталістичних держав у післявоєнний період. У цих дослідженнях, які є

<sup>12</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 185.

<sup>13</sup> Див. там же, стор. 192.

<sup>14</sup> Там же, стор. 190.

<sup>15</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 293.

<sup>16</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 405.

<sup>17</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 119.

<sup>18</sup> Там же, стор. 191.

великим вкладом у світову історичну та економічну літературу, він використовує найрізноманітніші документи. У томах 5-го видання творів В. І. Леніна всюди дано покажчики літературних праць та джерел, цитованих або згадуваних В. І. Леніним. Ці покажчики становлять величезний інтерес для дослідників, що займаються як спеціально ленінською тематикою, так і іншими проблемами.

Наприклад, у своїй доповіді на II конгресі Комінтерну «Про міжнародне становище Комуністичного Інтернаціоналу» В. І. Ленін кожную цифру, кожен факт обґрунтовує документами. Бібліографічний покажчик до 41 тома Повного зібрання творів В. І. Леніна дає уявлення про велику кількість джерел, на яких базується цей матеріал: тут і офіціальні дані Верховної економічної ради Антанти, і свідчення зарубіжної преси, і матеріали, наведені у закордонній та російській економічній літературі — в книгах Кейса «Економічні наслідки миру», Брауна «Хто має платити борги?», Макдональда «Парламент і революція», Лاپинського «Англія та світова революція» та в ряді інших праць.

Для істориків твори В. І. Леніна дають багатющий матеріал і для досліджень у джерелознавчому плані.

Дослідник, який вивчає становище капіталістичних країн після першої світової війни, не може пройти повз розкритих В. І. Леніним особливостей післявоєнної економіки, її суперечливих, часом протилежно спрямованих тенденцій розвитку. Володимир Ілліч так характеризує цікаві явища тодішнього капіталістичного господарства: з одного боку — перетворення монополістичного капіталізму під впливом війни у «державно-монополістичний капіталізм»<sup>19</sup>, а з другого — зворотні явища — «руйнування сучасного капіталізму» і відродження старого капіталізму, «повернення до найпервісніших форм товарного виробництва»<sup>20</sup>.

Це дуже важливий момент в історичному та економічному дослідженні.

У своїх творах В. І. Ленін показав, як загострення й поглиблення капіталістичних суперечностей у післявоєнний період привело до могутнього революційного піднесення в усіх країнах світу. Революційну кризу, що виникла, він розглядав у безпосередньому зв'язку з економічними умовами світової кризи капіталістичної системи.

У цей період Володимир Ілліч, зрозуміло, звертається до питання революційної ситуації, теорію якої він докладно розробив ще в працях дорадянського періоду. Спираючись на нові історичні факти, він збагатив цю теорію новими положеннями, конкретизував її. Розбираючи найважливішу ознаку революційної ситуації, виявлену в тому, що «низи» не хочуть старого, а «верхи» не можуть жити по-старому, В. І. Ленін розвинув цю думку далі, зробивши таке доповнення: «Інакше ця істина виражається словами: революція неможлива без загальнонаціональної кризи (яка і експлуатованих і експлуататорів зачіпає). Значить, для революції треба, по-перше, добитися, щоб більшість робітників (або в усякому разі більшість свідомих, мислящих, політично активних робітників) цілком зрозуміла необхідність перевороту і готова була йти на смерть ради нього; по-друге, щоб правлячі класи переживали урядову кризу, яка втягує в політику навіть найвідсталіші маси (ознака всякої справжньої революції: швидке подесятеріння або навіть збільшення в сто раз кількості здатних на політичну боротьбу представників трудящої і пригнобленої маси,

<sup>19</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 346.

<sup>20</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 141.

досі апатичної), знесилоє уряд і робить можливим для революціонерів швидке повалення його»<sup>21</sup>.

Виступаючи проти горезвісної теорії «експорту революції», проти поглядів різних гатунків догматиків-суб'єктивістів, які вважали за можливе «робити» революції за бажанням, В. І. Ленін вказував, що «революції не робляться на замовлення, не підганяються до того чи іншого моменту, а визрівають у процесі історичного розвитку і вибухають в момент, обумовлений комплексом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх причин»<sup>22</sup>.

Щодо цього величезний інтерес становить новий ленінський документ, включений у 52 том Повного зібрання творів В. І. Леніна. Це — «Зауваження на проекти тез про тактику III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Лист до Г. Ю. Зінов'єва». В. І. Ленін рішуче виступив проти висунутої тоді «лівими» так званої «теорії наступу», суть якої полягала в тому, що партія мала завжди дотримуватися лише наступальної тактики, незважаючи на те, чи є необхідні об'єктивні передумови і чи підтримують комуністичну партію широкі маси трудящих. У зв'язку з цим Володимир Ілліч вказував у своїх «Зауваженнях»: «Більшості ніде (робітничого класу) комуністичні партії ще не завоювали: не лише для організаційного керівництва, але й для принципів комунізму. Це основа всього. «Послаблювати» цей фундамент єдино розумної тактики — *злочинна легковажність*.

Звідси: революційні вибухи можливі дуже скоро, тим паче, при достатку горючого матеріалу в Європі; можлива — у виключному випадку — і легка перемога робітничого класу. Але на цій можливості будувати тепер тактику Комуністичного Інтернаціоналу безглуздо; безглуздо і шкідливо писати й думати, ніби закінчився період пропаганди, почався період дій.

Тактику Комуністичний Інтернаціонал повинен побудувати на тому: неухильно і систематично завойовуй *більшість робітничого класу*, в першу чергу *всередині старих профспілок*. Тоді переможемо напевне при будь-якому повороті подій. А «перемогти» на короткий строк при винятково щасливому повороті подій зможе й дурень»<sup>23</sup>.

Ця ж думка підкреслюється в іншому новому ленінському документі — у плані виступу на III конгресі Комінтерну, де Володимир Ілліч вказує на необхідність «грунтовнішої та обережнішої підготовки» революції, на необхідність «*вчитися* застосовувати марксистську тактику»<sup>24</sup>.

Поряд з висвітленням загальних питань світового революційного руху В. І. Ленін докладно розглянув конкретні вияви цього руху в окремих країнах, уважно вивчив революційний досвід, успіхи та невдачі боротьби, її форми. Особливо важливим він вважав швидке і повне збирання матеріалів, зв'язаних з заворушеннями та повстаннями робітників, у різних частинах світу. Так, у листі до Зінов'єва від 18 квітня 1922 р. (цей документ нещодавно опублікований у 54 томі Повного зібрання творів) В. І. Ленін пропонує обговорити питання про відрядження спеціального кореспондента або кількох кореспондентів від Комінтерну в Південну Африку для збирання найдокладніших відомостей і найповнішого комплексу місцевої літератури, як легальної, так і нелегальної, яка стосувалася нещодавно придушеного

<sup>21</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 62.

<sup>22</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 495.

<sup>23</sup> В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 52, стор. 266—267.

<sup>24</sup> В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 44, стор. 441, 445.

повстання робітників (малося на увазі повстання європейських робітників у Південно-Африканському Союзі в березні 1922 р.). Далі В. І. Ленін окремо підкреслював, що в усіх подібних випадках необхідно збирати своєчасно найповніший матеріал з історії повстання.

В. І. Ленін приділяв багато уваги революційним подіям у Німеччині, уважно стежив за всіма фазами розвитку революційної боротьби німецького пролетаріату, її піднесеннями та занепадами. Саме в цій країні переможна пролетарська революція могла б завдати вирішального удару по найголовніших позиціях імперіалізму в Європі. Спостерігаючи, як швидко назріває революція в Німеччині, В. І. Ленін у жовтні 1918 р. говорив про неминучість там народної, а, може, й пролетарської, революції<sup>25</sup>. У березні 1919 р. він дав глибокий аналіз причин, внаслідок яких революція в Німеччині набула буржуазно-демократичного характеру<sup>26</sup>.

У творах В. І. Леніна багато цінних зауважень і щодо інших подій революційної боротьби німецького пролетаріату: про Баварську республіку в квітні 1919 р., про піднесення революційного руху влітку 1920 р., про березневі події 1921 р.

Дуже великого значення надавав Володимир Ілліч вивченню пролетарської революції та Радянської влади в Угорщині у 1919 р. Встановлення Радянської влади в Угорщині він оцінював як факт все-світньо-історичного значення<sup>27</sup>. У березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б), говорячи про величезні труднощі розвитку угорської революції, В. І. Ленін зауважував: «Ця маленька в порівнянні з Росією країна далеко легше може бути задушена імперіалістами. Але хоч би які були труднощі, що безперечно стоять ще перед Угорщиною, ми маємо тут, крім перемоги Радянської влади, нашу моральну перемогу»<sup>28</sup>.

В. І. Ленін уважно стежив за повідомленнями, що надходили з Угорщини, докладно вивчав усі матеріали про угорську революцію. У Центральному партійному архіві зберігається видана в 1920 р. німецькою мовою брошура Бела Куна «Від революції до революції», поцяткована помітками Володимира Ілліча. Брошура видана у Відні під псевдонімом невідомого Колозварі і тільки зовсім недавно вдалося встановити, що автор її Бела Кун. Але найголовніше, що вдалося виявити, перегортаючи сторінки брошури, — це відзив В. І. Леніна на цю працю, написаний на останній її сторінці.

Цей документ включено до 52 тома Повного зібрання творів В. І. Леніна. Він дуже цікавий не лише з точки зору лєнінських вимог до висвітлення подій угорської революції 1919 р., але й загальних методологічних вимог щодо написання будь-якої історичної праці. В. І. Ленін пише: «У брошурі хороша твердість революційних переконань автора, його непохитна віра в революцію. Хороші зауваження про партію, якою вона повинна бути. Хороша критика соціал-демократів.

Але величезний недолік — повна відсутність фактів. Це робить брошуру слабкою. З 55 сторінок треба було б 40 наповнити точними фактами (історія с.-д. партії і революції, а також контрреволюції в Угорщині) — дати конспект фактів і залишити 15 сторінок оцінки.

Без такої переробки брошура дуже слабка, не придатна для користування»<sup>29</sup>.

<sup>25</sup> Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 37, стор. 112—113.

<sup>26</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 1.

<sup>27</sup> Див. там же, стор. 235.

<sup>28</sup> Там же, стор. 193.

<sup>29</sup> В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 52, стор. 41.

Саме з урахуванням цих вимог підходив до висвітлення як угорської революції, так і інших подій, сам В. І. Ленін.

У творах В. І. Леніна чимало сторінок, присвячених революційному руху в Англії, Франції, Італії, Австрії, США та ряду інших країн. Особливо він виділяє події інтернаціонального характеру, в яких виявлялася пролетарська солідарність трудящих різних країн. Володимир Ілліч вчив здобувати позитивний досвід навіть з невдалих або не зовсім вдалих виступів пролетаріату. Так, багато уваги приділяв він страйку 21 липня 1919 р., що був першою спробою організації міжнародного страйку робітників європейських країн у підтримку Радянської влади в Росії та Угорщині з вимогою невтручання імперіалістичних урядів у російські та угорські справи. Внаслідок зради опортуністів страйк не вдався як єдиний міжнародний виступ пролетаріату всіх країн, хоч окремі страйки у призначений день пройшли в Англії, Італії, Німеччині, Франції, Норвегії. Незважаючи на невдачу міжнародного страйку, В. І. Ленін оцінив цю спробу як «експеримент, небувалий в історії»<sup>30</sup>.

Величезного значення надавав В. І. Ленін виступу англійського пролетаріату в серпні — вересні 1920 р., коли у відповідь на погрозу англійського уряду почати інтервенцію проти Радянської Росії, робітники Англії піднялися на захист російської революції і створили по всій країні «комітети дії». Володимир Ілліч високо оцінив ці події, назвав їх великим переворотом у всій англійській політиці<sup>31</sup>.

Одночасно з загостренням революційної боротьби в Англії піднялася на небувалу висоту й революційна боротьба в Італії. Восени 1920 р. В. І. Ленін відзначав, що в Італії «діло дійшло до справжньої революції»<sup>32</sup>.

В. І. Ленін завжди підкреслював необхідність об'єднання в революційній боротьбі всіх сил пролетаріату. В цьому плані, він як успіх робітничого руху, оцінював події в Римі у липні 1921 р., коли весь пролетаріат пішов за комуністами проти фашистів; реформістський пролетаріат — з профспілок, центристський — з партії Серраті. «Це було ще далеко, далеко не вирішальне, тільки часткове, тільки скороминуще, тільки локальне завоювання. Але це було завоювання більшості»<sup>33</sup>. З такої точки зору вчив В. І. Ленін оцінювати успіхи революційної боротьби пролетаріату і в усіх інших країнах. Цей критерій дуже важливий для правильного розуміння багатьох проблем історії міжнародного та комуністичного руху.

Вождь світового пролетаріату раніше за інших побачив усю небезпеку фашизму в самому початку його поширення в Італії і закликав до рішучої і безкомпромісної боротьби з ним. Великий інтерес становить новий ленінський документ, що його виявлено зовсім недавно і опубліковано у 54 томі Повного зібрання творів. Мабуть, немає іншого подібного документу, де з такою чіткістю і силою ставилося б питання боротьби з фашизмом. Це лист В. І. Леніна Г. В. Чичеріну, написаний у листопаді 1922 р. В. І. Ленін вказує в ньому, що фашисти — це дикуни, чорносотенці гірше ніж у Росії 1905 р. і пропонує Чичеріну продумати найрішучіші заходи по боротьбі з італійськими фашистами, допомогти італійському народові<sup>34</sup>.

Ленінські праці стали основою наукової історії Комінтерну, істо-

<sup>30</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 482.

<sup>31</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 270.

<sup>32</sup> Там же, стор. 246.

<sup>33</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 481.

<sup>34</sup> Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 54, стор. 130.

рії міжнародного комуністичного руху. В них не тільки аналізується й узагальнюється діяльність Комуністичного Інтернаціоналу, але й міститься величезний фактичний матеріал, вони мають характер документального свідчення, оскільки написані загальновизнаним керівником міжнародного комуністичного руху.

У працях В. І. Леніна значною мірою втілена й сама діяльність Комуністичного Інтернаціоналу, вироблені найважливіші його рішення, програмні документи. У виступах Володимира Ілліча на конгресах Комінтерну висвітлюються всі найважливіші сторони історії комуністичних партій в окремих країнах. Наслідком роботи конгресів Комінтерну Володимир Ілліч присвячував спеціальні статті, а також листи на адресу окремих комуністичних партій.

Висвітлюючи діяльність Комінтерну, В. І. Ленін змалював історичну обстановку, в якій доводилося працювати тоді комуністам. Незважаючи на те, що в усіх капіталістичних країнах кращі представники революційного пролетаріату цілком зрозуміли основні принципи Комуністичного Інтернаціоналу, в зростаючій комуністичній русі визначилися дві небезпеки, які загрожували збити визвольну боротьбу з правильного шляху,— опортунізм і демагогія старих вождів і старих партій II Інтернаціоналу, а також тенденція до «лівизни» та сектантської тактики молодих комуністів, недостатньо підготовлених теоретично.

Найбільшу небезпеку для робітничого руху на тому етапі В. І. Ленін вбачав у правому опортунізмі—реформізмі й ревізіонізмі. Одночасно він послідовно виступав і проти «лівого» опортунізму, проти догматизму та сектантства, здатних спричинитися до серйозної шкоди не тільки тій чи іншій партії, але й всьому світовому комуністичному руху.

Тема боротьби з правим опортунізмом була всебічно розвинута в ленінських творах як дожовтневого, так і радянського періоду.

Окремо слід назвати книгу В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», написану до II конгресу Комінтерну. Книга відіграла велику роль у визначенні завдань і розробці політичної лінії Комуністичного Інтернаціоналу; в ній узагальнений велетенський досвід міжнародного і російського робітничого руху, розроблені стратегія і тактика пролетарських партій у нову історичну епоху.

Якщо в 1920 р. В. І. Ленін розглядав «лівизну» як «дитячу хворобу» молодих комуністичних партій, як хворобу їх зростання, то, дещо пізніше, він уже підходив до неї, як до вкрай небезпечного напрямку в міжнародному комуністичному русі, який цілком визначився. Так, на III-му конгресі Комінтерну, влітку 1921 р. він прямо вказував, що «ліве» доктринерство стало головною небезпекою міжнародного комуністичного руху. «Якщо конгрес,— говорив він,— не вестиме рішучого наступу проти таких помилок, проти таких «лівих» дурниць, то весь рух приречений на загибель. Таке мое глибоке переконання»<sup>35</sup>.

В. І. Ленін показав, що закономірністю розвитку комуністичних партій є послідовна боротьба на два фронти: з правим опортунізмом і «лівим» доктринерством. Без цієї боротьби, без ідейного розгрому і подолання різних опортуністичних течій пролетарська партія не може зберегти своєї бойової єдності і бути керівною силою робітничого класу.

Останнім часом було опубліковано кілька нових важливих ленінських документів про боротьбу з правими та «лівими» помилками в робітничому русі. Ці та багато інших документів з ленінської спад-

<sup>35</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 431.

щини яскраво свідчать про те, якого великого значення надавав Володимир Ілліч проблемам міжнародного комуністичного руху, зокрема створенню та діяльності Комінтерну. Найважливішими з цих документів є «Тези про основні завдання Комінтерну», первісний начерк відомих ленінських «Тез про основні завдання Другого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу», «Зауваження на проекти тез про тактику щодо III конгресу Комінтерну» і проект резолюції IV конгресу Комінтерну з питання про програму Комуністичного Інтернаціоналу<sup>36</sup>. Ці документи показують, як послідовно, наполегливо боровся В. І. Ленін з помилками правих і «лівих».

Відзначаючи, що боротьба на два фронти: з правим опортунізмом і «лівим» доктринерством є загальною закономірністю, Володимир Ілліч в той же час вказував на необхідність того, «щоб комуністи кожної країни цілком свідомо врахували як основні принципіальні завдання боротьби з опортунізмом і «лівим» доктринерством, так і конкретні особливості, яких ця боротьба набирає і неминуче повинна набирати в кожній окремій країні»<sup>37</sup>.

Без перебільшення можна сказати, що в цій постановці питання висловлено одну з кардинальних вимог марксизму до всієї історичної науки, особливо до історії міжнародного комуністичного та робітничого руху.

Одним з центральних питань всесвітньої історії є питання про історичні долі країн Сходу, про роль пригноблених і залежних народів у революційній боротьбі трудящих всіх країн, у соціальному прогресі та перетворенні світу.

Ця тема дістала глибоку розробку в працях В. І. Леніна. Ще в дожовтневий період він присвятив ряд спеціальних статей питанню пробудження Азії. У ленінських творах радянського періоду це питання дістало свого дальшого розвитку. Так, наприклад, у тезах доповіді про тактику РКП на III конгресі Комінтерну В. І. Ленін, характеризуючи історичний процес дедалі активнішого втягування народів Сходу в орбіту світової політики, вказував, що трудящі маси колоніальних і напівколоніальних країн пробуджені до політичного життя вже з початку XX століття, особливо революціями в Росії, Туреччині, Персії та Китаї; імперіалістична війна 1914—1918 рр. і Радянська влада в Росії остаточно перетворюють ці маси в активний фактор всесвітньої політики та революційного руйнування імперіалізму<sup>38</sup>. Отже, нова епоха всесвітньої історії знаменувала для народів Сходу і новий етап історичного розвитку. «За періодом пробудження Сходу,— говорив В. І. Ленін у 1919 р.— в сучасній революції настає період участі всіх народів Сходу у вирішенні долі всього світу»<sup>39</sup>. Перед пригнобленими народами постає питання про руйнування всієї системи колоніалізму і створення умов для їх самостійного національного розвитку.

В. І. Ленін поставив питання про тісний зв'язок історичної долі народів Заходу та Сходу, про взаємозалежність соціальних процесів у передових і відсталих країнах. Він завжди підкреслював, що національно-визвольні рухи є невід'ємною складовою частиною загальносвітового революційного процесу, де в єдиний потік зливаються і зусилля народів, які будують соціалізм, і боротьба пригноблених і залежних народів за своє визволення, і революційний рух пролетаріату капіталістичних країн, і різні загальнодемократичні рухи проти імпе-

<sup>36</sup> Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 41, стор. 439—447; т. 52, стор. 265—269; т. 54, стор. 347—348.

<sup>37</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 67.

<sup>38</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 418.

<sup>39</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 137—138.

ріалізму. В союзі всіх цих різноманітних революційних сил вирішальна роль належить світовій системі соціалізму. Ще в 1920 р. В. І. Ленін писав, що «...всі події світової політики зосереджуються неминуче навколо одного центрального пункту, а саме: боротьби всесвітньої буржуазії проти Радянської Російської республіки, яка групує навколо себе неминуче, з одного боку, радянські рухи передових робітників усіх країн, з другого боку, всі національно-визвольні рухи колоній і пригноблених народностей, які переконуються на гіркому досвіді, що їм нема порятунку, крім як у перемозі Радянської влади над все-світнім імперіалізмом»<sup>40</sup>.

Володимир Іллєч вказував, що всесвітній імперіалізм впаде тоді, коли революційний натиск експлуатованих робітників всередині кожної країни з'єднається з революційним натиском сотень мільйонів людей у колоніях і відсталих країнах, народи яких довго стояли поза історією і розглядалися лише як її об'єкт<sup>41</sup>.

Для істориків-сходознавців одним з ключових є питання про характер буржуазно-демократичних визвольних рухів у колоніях та відсталих країнах, про роль прогресивної національної буржуазії. І це питання дістало своє всебічне висвітлення в працях В. І. Леніна. Виступаючи з доповіддю на II з'їзді комуністичних організацій народів Сходу в листопаді 1919 р., В. І. Ленін відзначав, що комуністам країн Сходу «...доведеться базуватися на тому буржуазному націоналізмі, який пробуджується у цих народів, і не може не пробуджуватись, і який має історичне виправдання»<sup>42</sup>.

Ще положення В. І. Ленін розвиває і конкретизує влітку 1920 р., в період підготовки та роботи II конгресу Комінтерну, коли йому довелося багато займатися розробкою програмних рішень конгресу в галузі національних рішень конгресу в галузі національних відносин. У «Первісному начерку тез по національному і колоніальному питаннях» В. І. Ленін вказував, що комуністичні партії повинні йти «...в тимчасовому союзі з буржуазною демократією колоній і відсталих країн, але не зливатися з нею і безумовно охороняти самостійність пролетарського руху навіть в найбільш зародковій його формі»<sup>43</sup>. За таких умов, зберігаючи за собою повне право організаційної та виховної роботи в масах, комуністи повинні підтримувати і підтримуватимуть буржуазно-демократичні рухи в колоніальних країнах.

В той же час Володимир Іллєч застерігав від недиференційованого підходу до демократичного руху у відсталих країнах, змішування його різнорідних потоків, коли не проводилося якісної різниці між ідеологією національної буржуазії та ідеологією селянства. У Центральному партійному архіві зберігаються надіслані В. І. Леніну Г. В. Чичеріним зауваження щодо лєнінських тез у національному та колоніальному питаннях. Г. В. Чичерін неправильно тлумачив лєнінське положення про необхідність підтримки національно-визвольних рухів, про угоди з національною буржуазією, не враховував того, що Володимир Іллєч проводив різницю між буржуазією та селянством. З приводу цього В. І. Ленін написав на зауваженнях Чичеріна: «Союз з селянством у мене сильніше наголошений (а це не зовсім — буржуазія)»<sup>44</sup>.

Взагалі щодо країн Сходу В. І. Ленін вимагав від дослідників особливо ясного розуміння всієї специфіки конкретних соціальних від-

<sup>40</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 120.

<sup>41</sup> Див. там же, стор. 234—236.

<sup>42</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 139—140.

<sup>43</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 123.

<sup>44</sup> В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 41, стор. 513, прим. 82.

носин, дуже конкретного підходу до національно-історичних умов вивчення революції в цих країнах. У 41 томі Повного зібрання творів В. І. Леніна вперше опублікований дуже цікавий документ — зауваження Володимира Ілліча на доповідь Султан-Заде про перспективи соціальної революції на Сході. У четвертому пункті цього документу дається висновок щодо тактики комуністів на Сході. Він пише: «Висновок: *приспосувати* як радянські установи, так і комуністичну партію (її склад, її особливі завдання) до рівня *селянських* країн колоніального Сходу».

В цьому суть. Про це треба подумати і **пошукати конкретних відповідей**<sup>45</sup>.

Завдяки такому творчому підходу до марксистської теорії В. І. Ленін зумів відкрити нові шляхи розвитку національно-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн. Він встановив, що в епоху загальної кризи капіталізму національно-визвольні рухи не обов'язково мусять завершуватися приходом до влади буржуазії, як це було раніше; за сприятливих умов ці рухи, керовані пролетаріатом на чолі з комуністичними партіями, можуть привести до встановлення справді народної влади. В цьому випадку колишні колоніальні країни, де ще збереглися докапіталістичні відносини, дістануть можливість з допомогою переміщеного пролетаріату здійснити поступовий перехід до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. Таким чином, як роз'яснював В. І. Ленін, «неправильно вважати, що капіталістична стадія розвитку неминуча для відсталих народностей»<sup>46</sup>. Це програмне положення, обгрунтоване Володимиром Іллічем у доповіді комісії в національному та колоніальному питаннях і підтверджене ходом дальшого історичного розвитку, є важливим вкладом у розвиток марксистської історичної науки і дуже актуальне сьогодні.

У своїх творах В. І. Ленін розвивав думку про те, що разом з втягуванням в актуальне політичне життя дедалі ширших мас прискорюється темп історичного розвитку, швидше рухається історія. «...Понад сто років тому, — відмічав В. І. Ленін, — історію робили жменьки дворян і купки буржуазних інтелігентів, при сонних і сплячих масах робітників і селян. Тоді історія могла повзти внаслідок цього тільки з жахливою повільністю», а тепер історію творять «самостійно мільйони і десятки мільйонів людей»<sup>47</sup>. Ось чому, вказував В. І. Ленін, остаточна перемога соціалізму повністю і безумовно забезпечена.

Це геніальне наукове передбачення, основане на глибокому розумінні всіх об'єктивних факторів історичного розвитку кожного дня, підтверджується подіями сучасності.

<sup>45</sup> В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 41, стор. 457.

<sup>46</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

<sup>47</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 133.

В. І. ПЕТРОВ

## М. І. КАЛІНІН НА УКРАЇНІ

Діяльність видатного діяча Комуністичної партії та Радянської держави М. І. Калініна на посаді голови ВЦВК і ЦВК СРСР (з 1919 р. по 1925 р. він був кандидатом в члени Політбюро ЦК РКП(б), а з 1926 р. — членом Політбюро) нероздільно зв'язана з історією Української Радянської Соціалістичної Республіки. Багато сторінок з великої книги життя Калініна увійшли в героїчний літопис боротьби трудящих України за встановлення диктатури пролетаріату і побудову соціалізму. 12 раз приїздив Всеросійський, а потім і Всесоюзний староста — так з повагою і любов'ю називали Калініна робітники і селяни — на землю Радянської України. Кожного разу його перебування в містах і селах нашої республіки виливалось у демонстрацію дружби і братерського співробітництва Радянської України, Росії, всіх народів Країни Рад.

Перебування М. І. Калініна на Україні, за винятком періоду громадянської війни<sup>1</sup>, досі не знайшло висвітлення в історичній літературі. Наводяться тільки окремі, нерідко помилкові і суперечливі дані щодо цього. В даній розвідці робиться спроба якоюсь мірою заповнити вказану прогалину.

Початок 1920 р. Радянській Україні, що визволяється від денікінщини, потрібна всебічна допомога у справі відновлення і зміцнення радянського і партійного апарату, в мобілізації мас на подолання господарської розрухи. В республіці особливо гостро стояло питання залучення середнього селянства на бік Радянської влади, вивільнення значної частини робітничого класу з-під впливу дрібнобуржуазної стихії.

12 січня голова Всеукраїнського революційного комітету Г. І. Петровський в телеграмі В. І. Леніну (копія М. І. Калініну) серед інших невідкладних клопотань порушує й таке: «прошу екстрено направити поїзд «Жовтнева революція» в розпорядження Укрревкому з агітаторами, яких ми поповнимо українцями, і лекторами, головним чином з земельного питання і анархізму... добре було б тов. Калініну хоч короткий рейс здійснити по Україні»<sup>2</sup>.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін надавали маршрутам агітаційно-інструкторського поїзду ВЦВК «Жовтнева революція» на чолі з Калініним великого політичного значення. В кабінеті Володимира Ілліча серед багатьох карт була й карта з позначеними маршрутами поїздок голови ВЦВК по країні<sup>3</sup>. 30 січня Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло «запит т. Калініна про маршрут його поїздки» і постановило: «Іхати до Харкова і звідти після переговорів з Сталіним (Й. В. Сталін був тоді членом Реввійськради Південно-Західного фронту і головою Ради Української Трудової армії.— В. П.), зв'язатись по телефону»<sup>4</sup>.

На Україну був посланий агітпоїзд «Жовтнева революція». 7 бе-

<sup>1</sup> Цінні відомості про діяльність Калініна на Україні в добу громадянської війни є в монографії Л. В. Максакової «Агитпоезд «Октябрьская революция» (1919—1920)», М., 1956; В. Петров, М. И. Калинин на Украине (1920 год), К., 1962.

<sup>2</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 505, арк. 1.

<sup>3</sup> «Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог», М., 1961, стор. 590.

<sup>4</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 60, арк. 1, 2.

резня агітпоїзд прибув до столиці УСРР Харкова. Вітати дорогого гостя прийшла група учасників загальноміського комуністичного недільника, який розпочався в цей час у столиці. Серед зустрічаючих був і Г. І. Петровський. «Ось він вже в натовпі робітників,— згадує член КПРС з 1917 р. Г. Г. Черномаз, який працював слюсарем вагонних майстерень.— Калінін цікавиться нашими справами, успіхами і невдачами. Почувши, що на товарній станції провадиться недільник, Михайло Іванович заявив, що він сам неодмінно візьме в ньому участь»<sup>5</sup>. Працівники поїзда вивантажували колоди і пиляли дрова, а Михайло Іванович кувалдою і зубилами розбивав на дрова кряжисті круляки<sup>6</sup>.

Після роботи Калініна оточили робітники, зав'язалася бесіда, розпочався мітинг. Уважно слухали присутні Всеросійського старосту про історичне значення цих перших ростків комуністичної праці — суботників і недільників. «У словах його,— пише Г. Г. Черномаз,— звучала така впевненість в тому, що після війни почнеться краще життя, коли всі зможуть спокійно працювати і вчитись, що на душі ставало світліше... І ми, робітники, слухаючи його прості, але палкі, проникливі слова, клялись віддати всі сили, всю енергію великій справі революції»<sup>7</sup>. А після мітингу Калінін провадить в агітпоїзді нараду з керівниками ЦВК України і Харківського губревкому, а потім поспішає до червоноармійців і виступає на відкритті гарнізонного клубу<sup>8</sup>. Увечері в драматичному театрі на об'єднаному засіданні профспілок і фабзавкомів разом з представниками партійних і радянських органів пролетарський Харків урочисто вітав голову ВЦВК і «в його особі всю робітничо-селянську Росію, в тісному братерському союзі з якою тільки і переможуть робітники і селяни України». У промовах представників ЦК КП(б)У, Раднаркому УСРР, ЦК КСРМУ, губпарткому, губревкому і губпрофради відзначалось, що приїзд М. І. Калініна на Україну в умовах наростання загрози нападу буржуазно-поміщицької Польщі знаменує дальше зміцнення братерської співдружності Радянської Росії і УСРР. Від імені трудящих мас Східної Галичини і Буковини, що боролись проти польських і румунських окупантів за возз'єднання з Радянською Україною, М. І. Калініна вітав активний учасник революційного руху на західноукраїнських землях І. М. Сіяк. В заключному слові Г. І. Петровський попросив М. І. Калініна передати В. І. Леніну, що робітники і селяни України готові дати відсіч білопольським загарбникам<sup>9</sup>. На трибуні М. І. Калінін. Всі присутні піднялись зі своїх місць. Переповнений зал зустрів його криками «ура!», бурхливими оплесками. Михайло Іванович говорить про дальше зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства, про вирішальну роль союзу обох братніх республік в розгромі антирадянських сил міжнародного імперіалізму. Калінін радить трудящим України в державному і господарському будівництві використовувати досвід РСФРР, враховувати помилки, допущені там. «Ваш шлях шукать,— закінчує свою промову він,— має бути коротший за наш. Використавши наш досвід, Україна швидко зрівняється з Російською Радянською республікою..., щоб разом з нею правити за провідну зірку для пролетаріату Західної Європи, що пробудився»<sup>10</sup>.

<sup>5</sup> Первые коммунистические субботники на Харьковщине. Сборник воспоминаний, Харків, 1962, стор. 49.

<sup>6</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 68, арк. 83.

<sup>7</sup> Первые коммунистические субботники на Харьковщине..., стор. 51.

<sup>8</sup> Газ. «Вісті», 9 березня 1920 р.

<sup>9</sup> Газ. «Коммунист», 9, 10 березня 1920 р.; газ. «Вісті», 10 березня 1920 р.

<sup>10</sup> Газ. «Коммунист», 10 березня 1920 р.

Другого дня Калінін разом з Петровським відвідав Харківський паровозобудівний завод. І знову щира пряма розмова Михайла Івановича з робітниками. Він говорить їм, чому не вистачає хліба і палива, про заходи Комуністичної партії по відбудові народного господарства, про головне — не впадати у зневіру через труднощі, а збільшувати виробництво паровозів. «Чим скоріше запрацюють машини,— підкреслював Калінін,— тим швидше Радянська влада задовольнить всі наші потреби і запити». А коли Михайло Іванович розповів про те, якого значення В. І. Ленін надає комуністичним суботникам, почулись вигукки: «Давайте покажемо зараз, як ми працюємо!» «Усі на суботник!». Так виникло рішення,— пишуть учасники цих зборів,— провести на честь зустрічі з М. І. Калініним позачерговий суботник. За токарні верстати встали й М. І. Калінін і Г. І. Петровський, вони вправно обробляли дишлові втулки<sup>11</sup>.

Наступного дня Калінін знову відвідав ХПЗ, де виступив на мітингу робітників і службовців Петінського району (ХПЗ, ВЕК, Гельферіх-Саде, станції Харків-Товарна та ін.), присвяченому виборам до міської Ради. Головною темою промови було викриття антирадянської діяльності меншовиків як посібників і агентури контрреволюції серед трудящих. Пролетарська Петінка прийняла наказ депутатам Ради, запропонований комуністами<sup>12</sup>. Потім Калінін побував у залізничників, він говорив їм про міжнародну роль російського робітничого класу як авангарду світового пролетаріату, про зміцнення союзу робітничого класу і трудящих селян, які «тепер чудово розуміють, що інтереси їх і робітників спільні», про важливість залучення селянства до справи комуністичного будівництва. Калінін закликав нещадно боротися з спекуляцією, що внаслідок голоду і розрухи набула в той час великих розмірів. На закінчення Калінін висловив впевненість, що харківські пролетарі, які мають славне революційне минуле, разом з усім робітництвом України в єдиних лавах російського робітничого класу й надалі гідно поділятимуть важку роботу по будівництву соціалістичної держави<sup>13</sup>.

Під час перебування в Харкові, як і протягом всіх рейсів «Жовтневої революції», під керівництвом Калініна інструктори агітпоїзду, що були відповідальними представниками ЦК РКП(б), ВЦРПС, ВРНГ, народних комісаріатів шляху, праці, продовольства, внутрішніх справ, охорони здоров'я, ВЧК, РОСТА та інших наркоматів і відомств РСФРР ознайомились з роботою відповідних органів і установ, надавали їм необхідну допомогу.

10 березня агітпоїзд «Жовтнева революція» відбув з Харкова в Донбас. У Донбасі М. І. Калінін виступав на багатотисячних мітингах робітників Слав'янська, Юзівки, перед червоноармійцями 327-го полку 42 дивізії.

У Горлівці він спускався в шахти, де провів кілька годин за роботою<sup>14</sup>. 15 березня він у Таганрозі, а потім у Ростові-на-Дону, Новочеркаську. Повернувшись в межі Донецької губернії, він відвідав рудник колишнього Російсько-бельгійського товариства, побував у Алчевському районі, ознайомився з роботою Дебальцевського залізничного вузла.

Потім агітпоїзд відвідав Куп'янськ і через Белгород — Курськ повернувся до Москви<sup>14</sup>.

<sup>11</sup> Первые коммунистические субботники на Харьковщине..., стор. 52—53.

<sup>12</sup> Газ. «Вісті», 11 березня 1920 р.

<sup>13</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 68, арк. 46, 47.

<sup>14</sup> Там же, ф. 3429, оп. 1, спр. 2306, арк. 53.

У другій половині травня 1920 р. ЦК РКП(б), В. І. Ленін направляють М. І. Калініна на Україну для роботи у військах Південно-Західного фронту, які готувались для контрнаступу проти білопольських окупантів, і серед населення прифронтової смуги. 20 травня агітпоїзд «Жовтнева революція», згідно рішення Політбюро ЦК РКП(б), вирушив у путь, слідуючи через Курськ — Харків. На третій день він прибув у Кременчук. Калінін виступає на мітингах у Пролетарському сквері, на вокзалі і у військових частинах.

З Кременчука агітпоїзд направляється до Умані, в районі якої зосереджувались після переходу з Північного Кавказу дивізії 1-ї Кінної армії — головної ударної сили фронту. Про приїзд Калініна в штабі Конармії дізнались з телеграми командуючого фронтом О. І. Єгорова. «Звістку про приїзд Михайла Івановича, — згадує С. М. Будьонний, — всі у нас зустріли з великою радістю. Популярність його була винятково велика. У конармійців він після В. І. Леніна вважався найвисокошановнішим радянським державним діячем. Скромність, душевна простота і приваблива, як говорили бійці, «робітничо-селянська» зовнішність Калініна, його доступні для свідомості простих людей промови і бесіди здобули йому любов і повагу»<sup>15</sup>.

25 травня Калінін прибув до Умані і у супроводі командуючого 1-ю Кінною армією С. М. Будьонного і члена РВР К. Є. Ворошилова виїхав у розташування частин. Протягом трьох днів він побував у 6-й, 11-й, 4-й кавалерійських дивізіях, виступав на мітингах, розмовляв з конармійцями, нагородженням вручав ордени Червоного Прапора, а частинам, що найбільш відзначились в боях, Почесні Червоні прапори ВЦВК з орденом Червоного Прапора. Промови Калініна перед конармійцями були пройняті вірою в здатність Червоної армії швидко покінчити з авантюрою буржуазно-поміщицької Польщі і антирадянськими планами її антантівських покровителів, але це, підкреслював він, вимагає витримки, дисциплінованості і самовідданості трудящих. «Наше завдання тепер, товариші, показати, що за ці два роки РСФРР пішла далеко вперед..., — говорив Михайло Іванович, — все міцніше, робиться все неприступніше»<sup>16</sup>. Мітинги у конармійців проходили з незмінним успіхом. Бійці і командири давали клятву пронести на Захід свої бойові прапори, до кінця виконати завдання Комуністичної партії і Радянського уряду. Привертає увагу виступ комісара бригади Ф. А. Мокрицького, який від імені конармійців запевнив М. І. Калініна, як народного представника, як представника центральної влади, що, незважаючи на втому після тисячOVERSTного переходу, вони розіб'ють зухвалого ворога і просив передати про це ВЦВК і Раді Народних Комісарів, і висловив від імені своїх бойових товаришів сердечну подяку М. І. Калініну і всьому ВЦВК «за їх роботу на загальну справу»<sup>17</sup>.

26 травня Калінін взяв участь в нараді Реввійськради 1-ї Кінної армії. Обговорювалось питання про прорив ворожого фронту. Михайло Іванович при затвердженні звернення до польських солдатів вніс кілька поправок. Під час своїх поїздок по частинах голова ВЦВК зупинявся в селах і розмовляв з селянами, які «з великою увагою вислуховували тов. Калініна, що висвітлював їм завдання Радянської влади на селі»<sup>18</sup>.

У другій половині наступного дня Калінін повернувся до Умані.

<sup>15</sup> С. М. Буденный. Пройденный путь. Книга вторая. М., 1965, стор. 76.

<sup>16</sup> Газ. «Красный кавалерист», 27 травня 1920 р.

<sup>17</sup> М. И. Калинин. За эти годы, книга 2, М.—Л., 1926, стор. 59

<sup>18</sup> Газ. «Коммунист», 5 червня 1920 р.

28 травня в міському сквері він виступив перед трудящими міста<sup>19</sup>. І знову у путь по Україні. 30 травня агітпоїзд прибув у Катеринослав. Тут Калінін виступає на загальних зборах міської партійної організації, а 1 червня — на великому мітингу в саду «Сокольники» в одному з робітничих районів міста — Чечелівці. Увечері Михайло Іванович бере участь в роботі об'єднаного засідання Катеринославського губвиконкому, міської Ради, профспілок і фабзавкомів. Наступного дня він виступає на мітингу в Ніжньодніпровських вагонних майстернях<sup>20</sup>.

Слідуючим пунктом роботи агітпоїзду був Павлоград. Знову зустрічі, мітинги, бесіди Михайла Івановича з трудящими. Він виступає на мітингу червоноармійців місцевого гарнізону, на якому зібралось близько 8 тис. чоловік. Михайло Іванович у своїй промові головну увагу приділяє викриттю намагань дрібнобуржуазних верств населення залишитись осторонь боротьби трудящих нашої країни за побудову і захист першої в світі держави робітників і селян. Ці люди, говорив він, «не можуть зрозуміти, що великий народ, який захищає свої права, свій новий лад, коли він вирішив знищити назавжди те жахливе минуле, над яким колись й вони, представники дрібної буржуазії, проливали крокодилячі сльози, над яким колись попи з амвону закликали до терпіння, що великий народ не зупиниться ні перед якими жертвами, поки не доведе розпочату справу до кінця». І коли народ піднявся на священну боротьбу за своє майбутнє «ви (представники дрібної буржуазії.— В. П.) покинули його, ви зрадили йому... величезна більшість з вашої трясовини служить махновщині, петлюрівщині, простим зрадникам, які запродали інтереси українського народу польським панам...»<sup>21</sup>.

Того ж дня Калінін виступає на зборах Павлоградської партійної організації з доповіддю про становище на Україні. Особливо він звертає увагу на подолання партизанщини, на необхідність з розрізнених загонів створити організовані бойові одиниці і влити їх в лави Червоної Армії, підкоривши їх загальній дисципліні, загальному командуванню, забезпечити вплив на них Комуністичної партії<sup>22</sup>.

Агітпоїзд знову в путі. В ніч на 4 червня він прибуває у Харків. Михайло Іванович відвідує ЦВК і Раднарком УСРР, штаб Південно-Західного фронту, а увечері в театрі «Муссурі» на міській безпартійній робітничій конференції виступає з розповіддю про своє перебування в 1-й Кінній армії і подорож по Україні, вказує на зрушення в настроях трудящих України в бік Радянської влади. «Як особливо відрадне явище,— говорив він,— я маю зазначити, що на місцях вже зжита пресловута самотійність. Тепер спостерігається дуже сильне явище протилежного характеру: замість минулої відчуженості, відособлення нестримно розвивається потяг до центру, свідомість єдності і спільності завдань революції — в цьому цілком здоровому, організуючому і творчому централізмі я вбачаю запоруку майбутньої перемоги. Мені здається, що це факт величезної важливості, що саме завдяки згуртованості і єдності робітничий клас переможе, як перемігав до цього часу»<sup>23</sup>.

Повернувшись до Москви, Калінін у розмові з співробітником РОСТА розповів, що скрізь, «де ми зупинялись і влаштовували мітинги, тисячні натовпи народу, що збирались, скрізь нас зустрічали дуже привітно. Всі резолюції, що одноголосно приймалися на цих мітингах,

<sup>19</sup> Газ. «Вісті Уманської ревтрійки», 30 травня 1920 р.

<sup>20</sup> Газ. «Известия» (Катеринослав), 2, 4 червня 1920 р.

<sup>21</sup> Партархів Дніпропетровського обкому КП України. ф. 6, од. зб. 34, арк. 2.

<sup>22</sup> Газ. «Коммунист», 5 червня 1920 р.

<sup>23</sup> Там же.

були пройняті глибоким довір'ям до Радянської влади і висловлювали готовність до всемірної підтримки і участі в боротьбі з польською шляхтою, яка напала на нас. Що торкається українського села, то я маю з радістю відзначити, що воно поступово стає радянським»<sup>24</sup>.

Наприкінці серпня 1920 р., повертаючись з агітпоїздом «Жовтнева революція» з поїздки по Дону і Північному Кавказу, Калінін відвідав Донбас, який перебував під прямою загрозою окупації з боку білогвардійської армії Врангеля. 26 серпня голова ВЦВК виступає на мітингах шахтарів Селезньовського рудника, а потім на рудниках в районі Алчевська з доповідями «Про профспілки і трудову дисципліну» та «Про завдання Радянської влади»<sup>25</sup>. Наступного дня агітпоїзд уже в Луганську. Всеросійський староста виступає перед трудящими, високо оцінюючи їх революційні заслуги характеризує Луганськ як одну з фортець Радянської влади. Михайло Іванович виступає на восьмитисячних зборах робітників машинобудівного заводу Гартмана, і на об'єднаному засіданні губернского і районних виконкомів, правлінь профспілок і фабзавкомів Донецької губернії з доповіддю про міжнародне становище<sup>26</sup>.

На початку жовтня 1920 р. ЦК РКП(б), В. І. Ленін знову направляє М. І. Калініна з агітпоїздом «Жовтнева революція» на Україну. 20 вересня у розмові з М. В. Фрунзе у зв'язку з його призначенням командуючим Південним фронтом, що створювався для ліквідації останнього великого вогнища контрреволюції, В. І. Ленін поставив завдання покінчити з врангелівщиною до зими і підкреслив: «Допоможемо вам всім, що в нас є. На фронт до вас поїдуть Калінін і Луначарський... Політична робота буде забезпечена»<sup>27</sup>.

Агітпоїзд «Жовтнева революція» 10 жовтня прибуває в Харків. Того ж дня Калінін бере участь в засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, яке прийняло рішення «відрядити поїзд разом з товаришами Калініним і Луначарським в армію Будьонного»<sup>28</sup>. Разом з М. І. Калініним і А. В. Луначарським в поїздку по Україні вирушили нарком охорони здоров'я М. О. Семашко і нарком юстиції Д. І. Курський. Маршрут слідування — Лубни. Калінін і Луначарський на околицях міста приймають парад 2-ї окремої бригади 1-ї Кінної армії і виступають перед будьонівцями. Того ж дня працівники агітпоїзду провели багатолюдні мітинги трудящих та червоноармійців в Лубнах і Ромодані<sup>29</sup>. У Кременчуку Калінін і Луначарський 13 жовтня виступили на шеститисячному мітингу червоноармійців 52-ї стрілецької дивізії та інших частин гарнізону і трудящих міста, який пройшов під гаслом «Доб'ємо Врангеля!». Увечері вони в театрі «Колізей» на об'єднаному засіданні губпарткому, губревкому, губпрофради, правлінь профспілок і фабзавкомів, губернского з'їзду КНС, представників військових частин<sup>30</sup>. Все чим живе молода республіка Рад, завдання, що стоять перед трудящими України просто і дохідливо розповідають посланці партії. Через день агітпоїзд уже в Знамянці. Калінін, Луначарський, Семашко і Курський беруть участь в нараді реввійськради 1-ї Кінної армії, на якій обговорювались заходи по підвищенню боєздатності частин армії,

<sup>24</sup> Газ. «Известия», 10 червня 1920 р.

<sup>25</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 69, арк. 43; 71, арк. 5—6.

<sup>26</sup> Там же, арк. 50, 51, 59.

<sup>27</sup> С. А. Сиротинский. Путь Арсения. Биографический очерк о М. В. Фрунзе, М., 1956, стор. 188.

<sup>28</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 31.

<sup>29</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 72, арк. 99; газ. «Вісті» (Лубни), 15, 19 жовтня 1920 р.

<sup>30</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, од. зб. 72, арк. 53; газ. «Вісті» (Кременчук), 14, 16 жовтня 1920 р.

що витримала жорстокі бої з польськими загарбниками, а також плани її майбутніх операцій на Південному фронті<sup>31</sup>. Наступні дні були заповнені напруженою роботою в частинах 1-ї Кінної армії в районі Знам'янки, Пантаївки, Єлисаветграда, Олександрії, а також серед населення. «За два дні роботи у Знам'янці,— вказувалось у звіті інформаційного бюро агітпоїзду,— були обслужені майже усі розташовані поблизу військові частини»<sup>32</sup>.

В Єлисаветграді 18 жовтня в зимовому театрі Калінін виступає з доповіддю про міжнародне становище на об'єднаних зборах фабзавкомів, правлінь профспілок, секретарів комосередків і представників військових частин. Увечері під керівництвом Калініна відбулось засідання політвідділу агітпоїзда з повітовими партійними і радянськими керівниками, на якому розв'язувались питання відбудови промисловості, заготівлі дров і продовольства. Дізнавшись, що продрозверстка в повіті йде успішно, але гальмується через нестачу мішків і грошей, Калінін дав вказівку представнику Наркомпроду виділити 20 млн. крб., а мішки доставити з Полтави. Через три дні в Олександрії Калінін виступає на загальноміському мітингу з промовою про внутрішню політику Радянської влади, а увечері бере участь в засіданні політвідділу з місцевими керівниками<sup>33</sup>.

21 жовтня Калінін телеграфував В. І. Леніну: «Закінчив роботу в 1-й армії. За домовленістю з Фрунзе їду поїздом до 2-ї Кінної»<sup>34</sup>. Кінцевим пунктом роботи агітпоїзду була станція Ток. Посланці Леніна побували в 21-й, 16-й кавалерійських дивізіях 2-ї Кінної армії, в 3-й і 46-й стрілецьких дивізіях 13-ї армії. «Тов. Калінін,— зазначалось в матеріалах агітпоїзду,— відправився в бік фронту в м. Нікополь, який обстрілювався в цей час ворогом з іншого берега Дніпра»<sup>35</sup>. Зі станції Ток агітпоїзд, слідуючи через Апостолово — Катеринослав — Харків, повернувся 30 жовтня до Москви<sup>36</sup>.

Нова поїздка голови ВЦВК на Україну відбулась в надзвичайно складний і тяжкий час переходу Радянської країни від війни до миру. На початку 1921 р. ЦК РКП(б), В. І. Ленін направляє Калініна з агітпоїздом «Жовтнева революція» на Україну і Північний Кавказ з метою надання допомоги місцевим партійним організаціям в роз'ясненні серед партійних мас ленінської платформи про роль профспілок у побудові соціалістичного суспільства як «школи управління, школи господарювання, школи комунізму» в наві'язаній партії троцькістами і «робітничою опозицією» дискусії. Поряд з цим було чимало важливих питань, які потребували оперативного розв'язання з боку «ВЦВК на колесах». Виявивши на шляху з Курська до Харкова чотири пасажирських поїзди, які внаслідок снігових заметів стояли кілька діб, і серед пасажирів стали жертви, М. І. Калінін дав розпорядження голові ВЧК Ф. Е. Дзержинському розслідувати цю справу і притягти працівників відповідних органів до найсуворішої відповідальності<sup>37</sup>.

Повертаючись з Північного Кавказу, Калінін як представник ЦК РКП(б) бере участь в роботі III Харківської губернської партійної конференції, що проходила 16—19 лютого. Викриваючи фракційні, інтипартійні дії троцькістів і «робітничої опозиції», він у своїй доповіді, зокрема, говорив: «Робітнича опозиція пропонує передати управ-

<sup>31</sup> М. И. Калинин. Назв. праця, стор. 61.

<sup>32</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 72, арк. 99.

<sup>33</sup> Там же, арк. 84, 81, 85, 99.

<sup>34</sup> Журн. «Красный архив», 1938, № 1, стор. 167.

<sup>35</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 72, арк. 99.

<sup>36</sup> Там же.

<sup>37</sup> Газ. «Коммунист», 3 лютого 1921 р.

ління виробництвом профспілкам. Але говорити так можуть ті, хто не розуміє суті профспілок. Ми в поняття про профспілки вкладаємо об'єднання робітників на ґрунті класових інтересів. Якщо ми передамо виробництво профспілкам, то вони стануть виробничими асоціаціями і в них не буде нічого класового»<sup>38</sup>.

Значне місце в діяльності Калініна в цей час зайняла організація допомоги голодуючим. Неврожай внаслідок спустошливої війни і небаченої посухи охопив величезний район Поволжя і Півдня країни з населенням близько 30 млн. чоловік. В липні 1921 р. Президія ВЦВК утворила Центральну комісію допомоги голодуючим під головуванням М. І. Калініна. 27 січня 1922 р. В. І. Ленін звернувся до всіх членів Політбюро ЦК РКП(б) з пропозицією «негайно надіслати т. Калініна в об'їзд по найбільш хлібних губерніях України для збору допомоги голодуючим. Обладнати його експедицію винятково ретельно для успішної агітації за збори за допомогою фотографій, фільмів, демонстрування свідків, потерпілих з голодуючих місцевостей і т. д.»<sup>39</sup>. Наступного дня Політбюро ЦК РКП(б) прийняло пропозицію В. І. Леніна. Відповідне рішення було прийнято й ВЦВК.

8 лютого агітпоїзд «Жовтнева революція» прибув до Харкова. На засіданні Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК за участю всіх членів Президії Михайло Іванович виступає з доповіддю про боротьбу з голодом. Було ухвалено, що разом з Калініним поїде Петровський, а також для організації допомоги голодуючим мають бути залучені всі члени ВУЦВК і відповідальні працівники республіканських установ<sup>40</sup>.

В ніч на 9 лютого агітпоїзд вирушив на Полтаву, де вранці Калінін і Петровський взяли участь в роботі повітового з'їзду КНС. «З'їзд неможливих,— писав голова ВЦВК,— з великою чуйністю поставився до бідувань голодуючих Поволжя. Один за одним селяни і селянки виступали з запевненнями, що вони, захопившись поточними роботами, випустили з свого поля зору голодуючих, але тепер вони обіцяють надолужити прогаване...»<sup>41</sup>. Потім Калінін виступив з доповіддю про міжнародне і внутрішнє становище, про завдання боротьби з голодом на розширеному засіданні міської Ради. Далі на шляху до Києва агітпоїзд робив зупинки в Миргороді і Лубнах, де Калінін і Петровський провели засідання повітових Рад за участю представників усіх волостей<sup>42</sup>.

Велика робота була проведена в Києві. Калінін і Петровський виступали на багатолюдних мітингах на київському вокзалі перед трудящими міста. Серед присутніх розповсюджувалась газета «Червона Україна», яка щодня українською мовою видавалась агітпоїздом. Агітпоїзд був буквально обложений робітниками, селянами, червоноармійцями, які бажали особисто порозмовляти з головами ВЦВК і ВУЦВК. Калінін писав: «Після загальноміських, радянських засідань я був на мітингу в арсеналі і залізничних майстернях. Арсенальці багато боролись за Радянську владу і значна частина з них загинула. Зараз, як не погано вони забезпечені матеріально, вони є опорою місцевої влади... В Києві обидві ці групи робітників є основними, на які спирається Радянська влада, і я, незважаючи на їх власне незадовільне становище, поклав на їх відповідальність слабе надходження у

<sup>38</sup> Газ. «Пролетарий» (Харків), 19 лютого 1921 р.

<sup>39</sup> В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 44, стор. 372.

<sup>40</sup> Газ. «Известия», 11, 23 лютого 1922 р.

<sup>41</sup> Газ. «Известия», 23 лютого 1922 р.

<sup>42</sup> Газ. «Известия», 14, 23 лютого 1922 р.

фонд допомоги голодуючим з Київської губернії, бо це найбільш згуртована і кваліфікована частина київського пролетаріату»<sup>43</sup>.

З Києва Калінін і Петровський виїздили в Богуславський і Білоцерківський повіти. В Богуславі були проведені об'єднані збори партійних і радянських органів повіту з представниками волостей і комнезамів. «У дебатах,— зазначав Калінін,— взяло участь багато народу, і палко. Всі обіцяли посилити роботу по збиранню допомоги голодуючим». З Білої Церкви Калінін автомобілем виїздив на села, розмовляв з селянами. Так, в одному з найбідніших сіл повіту Блошаницях «Бесіда тривала три години,— писав голова ВЦВК про зустріч з місцевими жителями,— говорили з перервами усі, на заключення ухвалили резолюцію: Хоч ми самі й голодуємо, а чого в силах — голодуючим допоможемо». Калінін і Петровський взяли участь в об'єднаних зборах партійних, радянських, профспілкових організацій Києва і губернії, представників сіл і волостей. Голова губвиконкому Я. Б. Гамарник при схваленні всіх присутніх запевнив посланців Леніна, що Київщина, яка зібрала продподаток, тепер всі сили спрямовує на допомогу голодуючим<sup>44</sup>. «Перебування Калініна і Петровського в Києві,— повідомлялось в пресі,— продовжує викликати величезне пожвавлення в робітничих районах, а також в партійних і радянських організаціях. Поява Всеросійського і Всеукраїнського старост скрізь викликає бурю захоплення. На всіх зборах і мітингах до них звертаються з незліченними запитаннями і заявами»<sup>45</sup>.

Невідкладні справи в Харкові і Москві перервали дальшу поїздку голів ВЦВК і ВУЦВК. Повертаючись до Харкова, вони 18 лютого зупинились у Валках, де Калінін зробив доповідь про внутрішнє і міжнародне становище на розширеному пленумі повітового виконкому. В ніч на 19 лютого агітпоїзд прибув до столиці УСРР. У розмові з представником РТАУ Калінін заявив: «Метою моєї поїздки на Правобережну Україну було ознайомитися на місці зі станом справ, надання допомоги голодуючим, з'ясування перспектив у цій області. Бажання бути присутнім на Другому Всеукраїнському з'їзді комнезамів перервало мою поїздку... Можу відзначити з задоволенням успіхи радянського будівництва на Україні. В порівнянні з 1920 роком Україна у справі зміцнення радянського апарату пішла далеко вперед. Україна налагодженістю радянського апарату наздоганяє РСФРР. Апарати на місцях сильні, стійкі, революційні. Це — найвідраділише моє враження із короточасної поїздки»<sup>46</sup>.

Другий Всеукраїнський з'їзд комітетів незаможних селян відкрився 20 лютого. Понад 1900 делегатів палко вітали Калініна, який був обраний почесним членом президії і виступив з великою промовою. Він детально розповів про міжнародне становище Радянської держави, зупинившись на значенні Генуезької конференції, що мала зібратись навесні 1922 р. Характеризуючи підсумки першого року мирного соціалістичного будівництва на основі непу, голова ВЦВК підкреслив, що «нову економічну політику викликано бажанням поліпшити стан селянства і робітництва»<sup>47</sup>.

З Харкова Калінін повертається до Москви, де бере участь в нараді повноважних представників радянських республік, що була скликана 22 лютого у зв'язку з Генуезькою конференцією, і незабаром повертається на Україну. 5 березня агітпоїздом «Жовтнева револю-

<sup>43</sup> Газ. «Известия», 25 лютого 1922 р.

<sup>44</sup> Там же.

<sup>45</sup> Газ. «Известия», 11 лютого 1922 р.

<sup>46</sup> Газ. «Известия», 22 лютого 1922 р.

<sup>47</sup> Газ. «Селянська правда», 23 лютого 1922 р.

ція» Калінін і Петровський, направляючись у Подільську губернію, зупиняються в Єлисаветграді, щоб ознайомитись з становищем в цьому порівняно благополучному повіті голодуючої Миколаївської губернії. На прохання Одеського губвиконкому Калінін і Петровський змінюють маршрут. Вони побували у Вознесенську і Одесі. В обох повітах голодувала значна частина населення. Особливо бідували одеські робітники у зв'язку з припиненням роботи порту. «Незважаючи на такий важкий економічний стан робітників Одеси,— писав Калінін,— взагалі настрої добрий, безумовно радянський. Я був на широкій безпартійній конференції водників, де бачив прагнення; пошуки практичного виходу з становища, що утворилось». На шляху з Одеси на Поділля Калінін і Петровський зупинялись в повітовому місті Одеської губернії Балті<sup>48</sup>.

Поділля. Маршрут Калініна і Петровського Жмеринка — Проскурів — Кам'янець-Подільськ — Вінниця. З Кам'янець-Подільського Калінін і Петровський виїздили на радянсько-польський кордон, відвідали села понад Збручем, «де переконались в стійкості частин, які охороняють кордони республіки»<sup>49</sup>. Повертаючись з кордону Калінін і Петровський в Ориніньському волвиконкомі зустрілись з сільськими активістами. Підсумовуючи свої враження від поїздки по Поділлю, від численних зустрічей з трудящими, Калінін писав: «Подільська губернія настроєна добре... Рядове середняцьке селянство ненавидить петлюрівщину так, як тільки можна ненавидіти своїх ворогів... Почуття відповідальності перед голодуючими все ширше проникає у свідомість відповідальних працівників і широких кіл робітників і селян Поділля»<sup>50</sup>. З Вінниці агітпоїзд вирушив на Волинь, де Калінін і Петровський відвідали Бердичів і Житомир. 18 березня агітпоїзд повертається до Москви і 6 квітня Калінін був прийнятий В. І. Леніним.

У 1922 р. Калінін знову приїздить на Україну. 11 червня в розмові з представником РАТАУ він заявив, що «прибув у Харків на прохання ВУЦВКа, щоб особисто ознайомитись із становищем в голодуючих губерніях України»<sup>51</sup>. Через два дні Калінін і Петровський з агітпоїздом «Жовтнева революція» вирушають з Харкова на Миколаїв. Про свої враження від цього великого промислового центру голова ВЦВК висловив так: «Зараз його вулиці пустинні. Робота порту завмерла, місто переживає важкі дні...» Говорячи про побутові умови п'ятитисячного колективу робітників об'єданого суднобудівного заводу («Наваль», «Суднобудівник»), Калінін вказував, що становище робітників «дуже важке, нерегулярність одержання платні, пайків, низька заробітна плата, зростання ціни хліба — сильно підняли смертність серед робітників»<sup>52</sup>. З Миколаєва Калінін і Петровський автомобілем виїздили до Очакова, а 16 червня агітпоїзд прибув до Херсона. Калінін і Петровський, заходячи в хати, обійшли Госпітальну слобідку, де мешкала біднота, ретельно обстежили роботу місцевих органів допомоги голодуючим, оперативно вирішували невідкладні питання. Так, з Херсона з цією метою вони виїздили в Нікольську волость, в якій годувалось на кошти Допголу 4 тис. чоловік, тобто близько половини населення. Після Херсонщини Калінін і Петровський відвідали Запорізький і Мелітопольський повіти Запорізької губернії<sup>53</sup>. В Запоріжжі Калінін виступив з доповіддю «Про єдиний робітничий фронт і партію

<sup>48</sup> Газ. «Известия», 23 березня 1922 р.

<sup>49</sup> Газ. «Известия», 21 березня 1922 р.

<sup>50</sup> Газ. «Известия», 26 березня 1922 р.

<sup>51</sup> Газ. «Известия», 14 червня 1922 р.

<sup>52</sup> Газ. «Известия», 9 липня 1922 р.

<sup>53</sup> Там же.

есерів» у зв'язку з судовим процесом партії есерів, що відбувався в той час у Москві, на загальних зборах міської організації КП(б)У<sup>54</sup>. З Мелітополя Калінін і Петровський вирушили в подорож, що тривала до початку липня, по голодуючих районах Криму<sup>55</sup>.

Наступна поїздка Калініна на Україну була наприкінці 1925 р. як представника ЦК РКП(б) на IX з'їзді КП(б)У. Вранці 6 грудня Калінін приїхав до Харкова. На вокзалі його зустріли почесна варта з курсантів шкіл червоних старшин і військ ДПУ, червоноармійців і міліції та представники трудящих міста. Серед зустрічаючих були Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Й. Є. Якір, К. О. Кіркїж та інші керівники КП(б)У і Уряду УСРР. Перед засіданням з'їзду Калінін в бесіді з співробітником газети «Комуніст» висловив свої міркування з «ряду злободенних для України питань». Зокрема, відповідаючи на питання про українізацію державного апарату, він «відзначив успіхи, які досягнуті в цій галузі урядом УСРР і це зрозуміло, бо державний апарат українізується передусім в інтересах населення. Українізація викликається інтересами трудового населення України, але в проведенні її треба врахувати всі моменти...»<sup>56</sup>. 763 делегати і численні гості, що заповнили приміщення оперного театру, бурхливими оплесками вітали появу голови ЦВК СРСР. Він був обраний до президії з'їзду.

Першою на порядку денному з'їзду стояла доповідь ЦК РКП(б), з якою виступив Калінін. Привітавши з'їзд від імені ЦК РКП(б), він висвітлив основні питання міжнародного становища і чергові завдання соціалістичного будівництва. Велику увагу в доповіді було приділено питанням роботи партії і органів Радянської влади на селі. На противагу трюцькистській зневірі у дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства, у можливість залучення селянства до соціалістичного будівництва, перебільшенню «ноюю опозицією» куркульської небезпеки, Калінін вказував: «Основна політика ЦК йшла по лінії збереження і розвитку союзу між робітничим класом і селянством. Ось основа всіх основ... Головною фігурою серед селянської маси є середняк, і наша політика має бути такою, щоб залучити на свій бік середняка..., бо збереження союзу з середняком, по суті, означає зберегти союз із усім селянством. Біднота разом з середняком становить 95% всього селянського населення, а інші 5% селянського населення, як би вони не були вороже настроєні проти Радянської влади.— все ж вони безсилі через свою нечисленність»<sup>57</sup>. На вечірньому засіданні 8 грудня Калінін виступив з заключним словом по доповіді ЦК РКП(б).

Поряд з участю в роботі з'їзду, Калінін зустрічався з трудящими Харкова і округу. Він побував на окружному з'їзді профспілки текстильників, швейників, виступив з промовою на розширеному пленумі Харківської міської Ради, відвідав підшефне ВУЦВК село Водолагу. Біля будинку сільськогосподарського товариства зібрався величезний натовп селян, щоб побачити і почути Калініна. Виступаючи на зборах підкреслювали, що ця зустріч з головою ВЦВК ще раз показує як уважно ставиться Радянська влада до селянства. У двохгодинній

<sup>54</sup> В. М. Самофалов, Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963, стор. 157.

<sup>55</sup> Газ. «Известия», 4, 11, 16 липня 1922 р.

<sup>56</sup> Газ. «Комуніст», 8 грудня 1925 р.

<sup>57</sup> Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. Стенографический отчет. Изд. «Пролетарий», 1926, стор. 21—22.

розмові з селянами Калінін цікавився їх думкою про роботу місцевих органів Радянської влади, потребами селянського життя<sup>58</sup>.

В роки соціалістичної реконструкції народного господарства, коли волею партії, працею мільйонів втілювався в життя геніальний ленінський план побудови соціалізму, Калінін за дорученням ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР кілька разів приїздив на Україну. Його бачили на новобудовах і в цехах велетнів соціалістичної індустрії, по селах, де утверджувався новий колгоспний лад, в червоноармійських казармах, серед студентів і школярів. На початок літа 1931 р. партія здобула вирішальні перемоги в соціалістичній перебудові села і основна увага її була зосереджена на організаційно-господарському зміцненні колгоспів і радгоспів. З цією справою й була пов'язана поїздка Калініна по сільських районах України, Криму і Північного Кавказу. 15 липня голова ЦВК СРСР в Лозовському районі відвідав радгосп «Комуніст», а потім сільськогосподарську комуну ім. Чубаря в селі Катеринівці. Комунари влаштували Калініну урочисту зустріч. Його розмова з селянами перетворилась в мітинг, на якому комунари і колгоспники сусідніх сіл заявляли, що успішно завершать збирання врожаю. Того ж дня Калінін побував у колгоспах «Перемога» і «Победа» Мелітопольського району і кілька годин розмовляв з колгоспниками. Він «з задоволенням відзначив досягнення мелітопольських колгоспів» і закликав по-бойовому зібрати врожай. Колгоспники палко вітали голову ВЦВК. На честь його приїзду в район були організовані міжколгоспні хлібна і плодоовочева валки, створені нові ударні бригади ім. Калініна на збиранні і вантаженні овочів, на молотбї і хлібозаготівлях та інших роботах<sup>59</sup>.

У березні 1932 р. завершувались основні роботи на будівництві Дніпровської гідроелектростанції, що споруджувалась за ленінським планом ГОЕЛРО і мала стати найбільшою ГЕС Європи. 9 березня Калінін приїхав на Дніпробуд. З Кічкаса повідомляли, що він «об'їжджав ділянки і детально знайомився з будівництвом, особливо цікавлячись ходом робіт на ударних ділянках... Приїзд на будівництво Всесоюзного старости робітники греблі відзначили новим рекордом укладки бетону. Вчора укладено було 1422 кубометри бетону замість 990 по зустрічному плану...»<sup>60</sup>.

10 жовтня 1932 р. будівники Дніпрельстану святкували достроковий вступ до ладу першої черги гідроелектростанції. Разом з ними в цей день були голова ЦВК СРСР М. І. Калінін, нарком важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе, керівники КП(б)У і Українського Радянського уряду С. В. Косіор, В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, французький письменник комуніст Анрі Барбюс. На урочистому мітингу начальник будівництва О. В. Вінтер зачитав рапорт багатотисячного колективу дніпробудівців про виконання урядового завдання і передав рапорт Калініну. «Довготривалими оплесками, могутнім «Ура!», мітинг зустрів появу на трибуні голови ЦВК СРСР т. Калініна», зазначалось в кореспонденціях з Кічкасу. «Сьогодні велике свято всіх трудящих Радянського Союзу,— говорив Калінін.— Сьогодні відкрито Дніпровську гідроелектростанцію. На цю споруду, яка є для сучасної техніки чудо майстерності, ми витратили величезні матеріальні ресурси, витратили багато сил і енергії, багато праці... ДГЕС будував увесь Радянський Союз, але найбільша частка заслуги належить українському пролетаріатові... Уряд з сьогоднішнього дня

<sup>58</sup> Газ. «Коммунист», 8, 10 грудня 1925 р.

<sup>59</sup> Газ. «Известия», 16, 17 липня 1931 р.

<sup>60</sup> Газ «Известия», 11 березня 1932 р.

зараховує ДГЕС до числа діючих підприємств Радянського Союзу під назвою «Дніпровська гідроелектростанція імені В. І. Леніна». Калінін оголосив постанову ЦВК СРСР від 17 вересня 1932 р. про нагородження великої групи дніпробудівців орденами Радянського Союзу і нагородження орденом Леніна комсомольської організації Дніпробуду і занесення на дошку пошани організаторів будівництва. Увечері голова ЦВК СРСР вручив ордени героям будівництва<sup>61</sup>.

Два дні пробув Калінін на Дніпрельстані, а потім разом з Орджонікідзе відвідав запорізький завод «Комунар» і на урочистих зборах колективу заводу у клубі «Металіст» вручив ордени Леніна ударникам комбайнобудування<sup>62</sup>. Цілий тиждень пробув (13—20 жовтня) голова ЦВК СРСР в Донбасі. У важкому прориві перебувала шахта «Лідиївка» — одне з небагатьох на той час повністю механізованих підприємств вугільної промисловості. Саме з роботою «Лідиївки», а також шахти «Рутченково» детально ознайомився Калінін. «Правда» писала в кореспонденції з Донбасу, що Калінін «кілька раз спускався в шахти..., де ознайомився з процесами видобутку вугілля, механізмами, і відвідав ряд робітничих гуртожитків і сімейних квартир. 14 і 19 жовтня він виступав на зборах кадрових робітників цих шахт»<sup>63</sup>. 21 жовтня Калінін побував на Харківському тракторному заводі, ознайомився з його роботою, а увечері вручив ордени Леніна кращим ударникам заводу<sup>64</sup>.

10 лютого 1934 р. закінчив свою роботу XVII з'їзд ВКП(б), який затвердив другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, що мав розв'язати завдання завершення соціалістичної реконструкції всієї економіки країни. В обстановці великого політичного і трудового піднесення трудящих, викликаного рішеннями з'їзду партії, відбулась нова поїздка голови ЦВК СРСР на Україну. 28 лютого Калінін приїхав у Дніпропетровськ. Ще задовго до прибуття московського поїзду привокзальний майдан і навколишні вулиці були переповнені багатотисячними колонами робітників дніпропетровських заводів і фабрик, що прийшли зустрінути Михайла Івановича. На привокзальній площі відбувся мітинг, на якому з вітальною промовою виступив Калінін. Того ж вечора він виступив у театрі ім. Т. Г. Шевченка на урочистому випуску Дніпропетровського інституту інженерів транспорту і на загальноміських зборах інтелігенції, присвячених підсумкам XVII з'їзду ВКП(б)<sup>65</sup>. У своїй промові перед залізничниками Калінін підкреслив: «Наші перемоги ґрунтуються не на доблесті окремої людини, вони ґрунтуються на єдиній у світі геніальній політиці, на геніальних вказівках товариша Леніна. Ось основа основ наших перемог. Це дає нам тверду впевненість, глибоке переконання в тому, що, незважаючи ні на які важкі становища, історія, майбутність людства кінець кінцем переможуть»<sup>66</sup>.

1 березня голова ЦВК СРСР відвідав Н-ську військову частину Дніпропетровського гарнізону, заходив до казарм, розмовляв з бійцями і командирами. Потім Калінін приїхав на металургійний завод ім. Петровського і оглянув доменний, бессемерівський, мартенівський і прокатний цехи. В бесідах з робітниками він цікавився виробничими

<sup>61</sup> Газ. «Вісті», 11, 12 жовтня 1932 р.; журн. «Хроніка Днепростроя», 1932, № 29—30.

<sup>62</sup> Газ. «Вісті», 17 жовтня 1932 р.

<sup>63</sup> Газ. «Правда», 22 жовтня 1932 р.

<sup>64</sup> Газ. «Вісті», 23 жовтня 1932 р.

<sup>65</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 78, оп. 1, од. зб. 470, арк. 9, 22; газ. «Известия», 1 березня 1934 р.; газ. «Правда», 1 березня 1934 р.

<sup>66</sup> М. И. Калинин. Избранные произведения, том 3. М., 1962, стор. 123.

справами і матеріально-культурним обслуговуванням металургів<sup>67</sup>. Ввечері разом з Петровським і секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У М. М. Хатаєвичем Калінін прибув на відкриття обласної наради голів сільрад. Понад 1100 учасників наради і численні гості захоплено зустріли їхню появу в оперному театрі. Калініна було обрано почесною головою наради. У великій доповіді «Сільради — в авангарді боротьби за зразкове проведення весняної сівби» Калінін висвітлив нові завдання сільрад як низової ланки диктатури пролетаріату на селі в умовах перемоги колгоспного ладу, особливу увагу приділивши взаєминам між головами сільрад і головами колгоспів, необхідності тісного зв'язку між сільрадами і політвідділами МТС. У доповіді були визначені основні завдання радянського активу у проведенні весняних польових робіт, підкреслювалось значення організаторської роботи в колгоспах, вказувалось на необхідність всебічного залучення жінок у колгоспне виробництво<sup>68</sup>.

2 березня Калінін побував у колгоспах «Радянка» та ім. Хатаєвича. В колгоспі «Радянка», що об'єднував три села, він детально ознайомився з господарством і умовами життя колгоспників, особисто перевіряв зберігання і якість насінневого фонду, оглянув ферму, стайню, заходив до школи і кооперативу. Увечері Калінін і Петровський прибули до оперного театру на урочисте засідання партійних, радянських і громадських організацій Дніпропетровська і області разом з особливим складом 30-ї стрілецької Іркутської імені ВЦВК червонопрапорної дивізії з нагоди нагородження її орденом Леніна. Калінін прикріпив орден Леніна до бойового прапору прославленої дивізії і поздоровив бійців і командирів з високою нагородою<sup>69</sup>. Наступного дня Калінін виступив перед комсомольським активом Дніпропетровська і області<sup>70</sup>.

У своїй промові «Будьте всебічно розвинутими людьми» він порушив ряд важливих питань виховання молоді як стійких і загартованих будівників і захисників соціалістичної Батьківщини, звернув увагу на необхідність правильно організовувати працю, навчання і відпочинок, посилити військово-оборонну і спортивну роботу, закликав молодь всіляко виховувати в собі почуття товариства, колективізму і, що особливо важливо, комуністичний світогляд. Ветеран ленінської гвардії, звертаючись до молодих будівників соціалізму, підкреслював, що й в найнапруженішій роботі треба творчо і повсякденно вивчати марксистсько-ленінську теорію, поєднувати її з революційною практикою. Увечері Калінін виступив на заключному засіданні наради голів сільрад Дніпропетровської області.

4 березня голова ЦВК СРСР приїхав у Запоріжжя, де відвідав кілька підприємств та ряд колгоспів. Того ж дня він виїхав до Сімферополя.

Це була остання подорож Калініна на Україну. Та й в наступні роки, заповнені героїчною працею по завершенню величної будови соціалізму, в грізну страду Великої Вітчизняної війни трудящі УРСР завжди відчували поради і допомогу свого вірного і мудрого друга Голови Президії Верховної Ради СРСР.

<sup>67</sup> Газ. «Правда», 2 березня 1934 р.

<sup>68</sup> Газ. «Комуніст», 10 березня 1934 р.

<sup>69</sup> Газ. «Правда», 5 березня 1934 р.

<sup>70</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 78, оп. 1, од. зб. 470, арк. 132.

О. М. АПАНОВИЧ

## НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ВІЙНИ В ЕПОХУ ФЕОДАЛІЗМУ

Проблема національно-визвольних воєн в епоху феодалізму є багатогранною, має цілі комплекси складностей. Вона включає в себе ряд питань, що потребують спеціальних досліджень. Невелика за обсягом стаття не може претендувати на повне й всебічне висвітлення цієї проблеми. На цих сторінках розглядаються окремі положення, що висувуються в порядку постановки питання й ґрунтуються на матеріалі історії України XVI—XVII ст.

Назва теми, можливо, викличе настороженість деяких читачів. Національно-визвольні рухи, як і нація, — це явище конкретно-історичне, зумовлене певною суспільно-економічною формацією.

Однак початкові етапи складання нації проходять ще в умовах феодальних відносин, подібно до того, як капіталістичні відносини починають зароджуватися й розвиватися ще в надрах феодального ладу. Формування нації — тривалий процес, джерела якого неможливо визначити якоюсь однією хронологічною датою. Можна тільки приблизно з'ясувати, коли пробуджується національна самосвідомість, коли з'являються національні прагнення і ставляться національні цілі.

Нація виростає з народності, яка у поступальному історичному розвитку спільності людей передуює нації і є основою для її створення.

В світлі цієї тези невірними уявляються погляди тих дослідників, які, посилаючись на відомі положення Сталіна, робили висновок про те, що народність є чимсь аморфним, тимчасовим і підлягає розпадові.

Історична дійсність свідчить про те, що народність, особливо на етапі її переходу в націю, який є процесом тривалим, не завжди прямим і поступальним, а з відхиленнями й зигзагами, виявляється в стійкій суспільній цілісності стосовно мови, території, економічного розвитку та культури, а подекуди і політики. Можна сказати й про релігійну єдність. Як відомо, релігія відігравала важливу суспільну роль у цей період. За визначенням Енгельса, релігійна боротьба тоді нерідко служила оболонкою для класових конфліктів. Разом з тим визнання однієї віри могло мати певне значення для національного самоствердження, хоч відомо чимало історичних прикладів, коли одна релігія, що набула значного поширення, виходила за національні, а тим більше — політичні кордони. Однак на Україні наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. рух за національну незалежність проходив, певною мірою, під гаслом боротьби за православну віру, проти ополячування й окатоличування.

Оскільки дане питання мало вивчене, відчувається гостра потреба спеціально дослідити і розв'язати проблему виникнення народності і переходу її в націю. Тим більше, що здобутки історичної науки останнього часу дозволяють говорити про зародження української нації наприкінці XVI ст. Подібної думки дотримується і К. Г. Гуслистый, автор розділу про українців в академічному двотомному виданні «Народи мира» (1965 р.), у підготовці якого брали участь видатні авторитети радянської історичної науки.

Справді, факти, зафіксовані в документальних матеріалах та історичній літературі, незаперечно свідчать, що на час піднесення визволь-

ного руху на Україні (з кінця XVI ст.), національна самосвідомість українського народу досягла високого рівня. Це стосується всіх українських земель, незалежно від того, до якої політичної системи вони входили. Якщо колись закарпатського українця називали «угрин», а галицького — «лях», а буковинський українець міг сам на себе казати «волох», то в XVI—XVII ст. такі факти трапляються дуже рідко. Невідомі тільки самі українці визнавали свою національну єдність, але й сусідні народи відзначали це, про що свідчать і архівні документи, і нотатки іноземців. Росіяни, наприклад, називали українців «черкасами»; поляки — галичан, подніпровських українців та закарпатців — «руссус» і т. д.

У другій половині XVI ст. в економіці України спостерігаються явища, які створюють передумови для виникнення національної самосвідомості і зародження нації, для розвитку та зміцнення економічної, географічної, мовної єдності і т. д. Ці елементи набувають викінченої форми значно пізніше, через кілька століть, коли утверджуються буржуазні відносини, коли завершується формування нації. Посилення розвитку товарного виробництва на Україні, початок руйнування рамок натурального господарства спричинилися до появи постійних зв'язків між окремими районами, а слідом за цим — і до виникнення початкових елементів формування внутрішнього ринку.

Такі загальноісторичні процеси, конкретизуючись, набували своєї специфіки навіть у тих країнах Західної Європи, де вони виявлялися в найбільш класичній формі. Для України можна виділити дві особливості. Насамперед, слід зазначити, що тут, як і в інших країнах на схід від Ельби, за визначенням Енгельса, «капіталістичний період зародився на селі про свій прихід як період великого сільськогосподарського виробництва на основі панщинної праці кріпаків»<sup>1</sup>. Як відомо, на Україні на другу половину XVI ст. припадає розквіт саме таких господарств, що називалися тут фільварками. Їх посилено організовує не тільки польська, але й українська шляхта.

Другою, ще важливішою навіть, особливістю суспільно-економічного й політичного розвитку України є наявність козацтва, виникнення якого було результатом складного переплетіння різних історичних умов, зокрема існування неосвоєних просторів незаселених земель.

Основну масу козацтва становили вільні, незакріпачені дрібні виробники. Саме слово-термін «козак» означає «вільна людина». Становище козака протягом кількох століть служило ідеалом для залежного й закріпаченого селянина. Уже з XV ст. значно посилюється й набуває характеру суспільного руху так зване «покозачення», коли селяни цілими селами оголошували себе козаками, відмовлялися виконувати феодалські повинності й підкорятися польсько-шляхетським властям.

З утворенням Запорізької Січі, що стала привабною силою для всіх, хто ламав рамки феодалного й національного гніту, виник пункт, де селяни могли врятуватися від закріпачення, а міські низи — від феодалських пут.

Поряд з економічними передумовами зародження нації, слід враховувати й політичні фактори. Елемент зовнішньої небезпеки для України виявлявся не тільки в установленні іноземного панування і загрозі поневолення, але в загрозі прямого знищення народу турецько-татарськими агресорами. Загострення зовнішньої небезпеки було одним з факторів, що в епоху феодалізму прискорював як виникнення національної самосвідомості, так і державну консолідацію.

<sup>1</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 330.

В. І. Ленін неодноразово зазначав у своїх працях прогресивність, справедливість, законність національно-визвольних воєн. У листі до Інеси Арманд Володимир Ілліч говорив про законність боротьби проти будь-якого гніту. Так, характеризуючи відношення пригнобленої нації до гноблячої, він стверджує: «За загальним правилом, війна законна з боку пригнобленої (все одно, оборонна чи наступальна у воєнному розумінні)»<sup>2</sup>.

А в «Критичних замітках з національного питання» Ленін підкреслює прогресивність національно-визвольної війни. «Прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»<sup>3</sup>. Це висловлення важливе тому, що воно виходить з факту виникнення національно-визвольних рухів не тільки в період капіталізму, але й феодалізму.

Ленінську оцінку національно-визвольних воєн можна з повним правом віднести й до України. Вирішальне значення для розвитку цих воєн мала участь у них широких народних мас, і насамперед селянства. Характерною особливістю періоду зародження капіталістичних відносин Ленін вважає «...пробудження національних рухів, втягнення в них селянства, як найбільш численної і найбільш «важкої на підйом» верстви населення»<sup>4</sup>.

Це визначало антифеодальний характер національно-визвольних воєн. Національне питання ніколи не виникає ізольовано, а існує завжди поряд з соціальною, економічною і тим більше політичною проблемами. На прикладі України бачимо, як участь широких народних мас у війні 1648—1654 рр. мала своїм наслідком те, що ця війна носила не тільки національно-визвольний характер, але й стала вибухом боротьби проти феодального гноблення.

Селянство, яке становило переважну більшість населення України і найбільше зазнавало феодального магнатсько-шляхетського гніту, виступало головною рушійною силою боротьби проти соціально-економічних і національно-релігійних утисків. Тому уявляється абсолютно вірним усталений в радянській історіографії термін — «визвольна», а не тільки «національно-визвольна» стосовно війни 1648—1654 рр.

Масова участь українського селянства у цій війні визначила значною мірою і її успішне завершення. «Вся історія визвольних воєн, — говорив В. І. Ленін, — показує нам, що коли ці війни захоплювали широкі маси, то визволення наставало швидко»<sup>5</sup>.

Національно-визвольні війни в період феодалізму охоплювали всю народність, усі соціальні верстви нації, що зароджувалася. Ленін підкреслює, що масові національні рухи «втягують так чи інакше всі класи населення в політику...»<sup>6</sup>. Різні суспільні групи займали різні позиції, кожний клас, кожна соціальна група йшли своїми шляхами, але на кожному етапі національно-визвольної війни їх інтереси сходились.

В ході ж визвольної війни ставали явними також суперечності між класами, станами, суспільними угрупованнями.

В національно-визвольних війнах на Україні дуже велика роль належала козацтву. Разом із селянством, яке було головним джерелом його поповнення, козацтво виступало як рушійна сила повстань, що уже з кінця XVI ст. починають потрясати підвалини панування Речі Посполитої на Україні і саме з цього часу завдають ударів по

<sup>2</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 218.

<sup>3</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

<sup>4</sup> Там же, стор. 369.

<sup>5</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 81.

<sup>6</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 369.

феодалних основах. Ці селянсько-козацькі повстання і є національно-визвольними війнами українського народу. В. І. Ленін пише, що ніякої серйозної різниці між національними повстаннями й національними війнами немає. «Військові історики воєн,— заявляє Ленін,— мають цілковиту рацію, коли повстання теж відносять до воєн»<sup>7</sup>.

Активна участь козацтва у національно-визвольних війнах мала величезне значення для їх успішного розвитку і визначала специфіку повстань на Україні. Виступ козаків у район, де починався рух народних мас, ставав звичайно, поштовхом до дальшого поширення його, підносив його на нову височінь. Завдяки участі козацтва ряд повстань не мали стихійного характеру і не виникали раптово, а готувались планово, заздалегідь. Козаки становили найорганізованішу й найдосвідченішу у військовій справі частину повстанських сил і нерідко були ядром повстання. З їх середовища вийшли найбільш відомі керівники повстань, які боролися за визволення від польсько-шляхетського гніту.

Національно-визвольні війни українці вели не тільки проти польсько-шляхетського панування, а також і проти турецько-татарської експансії, яка протягом кількох століть загрожувала Україні. Ця агресія, її сила виявлялися у різних формах на тих українських землях, історична доля яких складалася неоднаково. Проте загроза уявлення з боку султанської Туреччини й Кримського ханства висіла над усією Україною, була історичною трагедією для всієї нашої країни. Боротьба проти турецько-татарської навали на певному історичному етапі набуває характеру загальнонаціонального завдання. Адже ця небезпека, загрожуючи фізичним винищенням українського народу, стояла на шляху зародження української нації.

В загальноукраїнському русі проти турецько-татарських поневолювачів провідна, вирішальна роль належить козацтву. Походи козаків проти султанської Туреччини й Кримського ханства, що досягли вершини розмаху й могутності в першій чверті XVII ст., були справедливі й являли собою національно-визвольні війни.

Видатне значення участі козацтва в національно-визвольних війнах України зумовлювалося передусім тим, що козаки близько стояли до селянства й трудящих мас міста, не відривалися від них, як інші класи і стани феодального суспільства. На початку 1638 р. ротмістр Мелецький, якого було послано з військом проти козаків і який змушений був відступити, писав у своєму рапорті Станіславу Потоцькому — брату польського гетьмана: «Козаків важко використовувати проти їхнього народу — це однаково, що вовком орати землю».

Роль козацтва в усьому суспільно-політичному житті була настільки велика, зв'язки з народом настільки міцні, що в документах XVII—XVIII ст. усіх українців називали навіть «нацією козаків», «українською козацькою нацією». Козацтво оспіване в думах, піснях, народних легендах, що свідчить про високу оцінку його народом.

Величезна роль козацтва в національно-визвольних війнах зумовлювалася тим, що воно, по суті, являло собою збройну силу, створену українським народом у боротьбі проти іноземних завойовників. Це своє значення козацтво зберігало й під час повстань.

Український народ створює свої збройні сили в XIV—XV ст. Ще раніше, з виникненням й розвитком українських князівств (Галицько-Волинського, очолюваного династією Данила Галицького, а потім Київського — на чолі з династією Олельковичів), у них формуються війська. Однак незважаючи на те, що ці війська вели успішну боротьбу

<sup>7</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 49

проти наступу зовнішніх ворогів, внаслідок особливих історичних умов українським народним масам з XIV ст. довелося самостійно чинити опір систематичним татарським набігам, а з кінця XV ст. протистояти турецькій агресії.

Козацтво взяло на себе одну з функцій держави — захист України від нападів зовні. З виникненням у першій половині XVI ст. козацької республіки — Запорізької Січі — збройні сили українського народу набувають чітких організаційних форм і певної внутрішньої структури, своєї власної системи управління й забезпечення. Остаточне їх оформлення завершується в період Визвольної війни 1648—1654 рр., коли було ліквідовано польсько-шляхетське панування на Україні, і з багатотисячного повстанського війська склалася козацька армія з полками і сотнями.

Українське козацтво як ударна сила національно-визвольних воєн українського народу не тільки створило струнку військову організацію, але й виробило високе воєнне мистецтво, свою особливу стратегію і тактику, не раз успішно застосовувану в боротьбі проти окупаційних військ шляхетської Польщі, а також інших агресивних держав.

Військове мистецтво українського народу знайшло свій вияв й блискучий розвиток на Запорізькій Січі. В першій половині XVII ст. запорізьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій того часу, а запорізька піхота за своєю бойовою майстерністю стояла далеко попереду військ багатьох країн Західної Європи. Високе бойове мистецтво, небачену сміливість і відвагу козацької піхоти, переважної сили запорізького війська, знали далеко за межами України.

Запорізька Січ оснащувала повстанське військо артилерією і поповнювала його запаси зброї. Збереглися дані про використання козаками запалювальних ракет ще на початку XVI ст.

Найпоширенішим у козаків видом бойового порядку став так званий табір, коли в центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з зсунутих возів, розміщувалося військо. Табір козаки використовували і в боях, і в марші, тому його називали «рухомою фортецею».

Бойовий порядок, застосовуваний козаками, свідчить про спільність деяких стратегічних і тактичних способів у веденні національно-визвольних воєн в інших слов'янських країнах, зокрема в Чехії. В гуситських війнах XV ст., що були національно-визвольною боротьбою чеського народу проти німецького панування, також широко застосовувався табір.

Козацька своєрідна стратегія і тактика була вищою за воєнне мистецтво пануючої на Україні шляхетської Польщі. Однак деякі феодалні військові авторитети Польщі, основна маса шляхти й жовнірів з презирством ставилися до козацької воєнної справи, вважаючи методи ведення національно-визвольної війни на Україні «хлопською війною». Щоправда, далекоглядніші представники польсько-шляхетського військового командування бачили переваги козацької тактики. Історик народної Польщі Керстен у своїй монографії про Стефана Чарнецького доводить, що на формування військового таланту останнього вирішальний вплив справило воєнне мистецтво козаків. Застосування в битвах з шведами стратегії визвольних воєн України принесли польському полководцеві перемогу і славу. Не слід забувати, що боротьба з шведською навалою у Польщі в другій половині XVII ст., коли польський король утік, залишивши напризволяще країну, а проти іноземних загарбників піднялися найширші народні маси, носила в той час характер національно-визвольної війни польського народу.

Таким чином, національно-визвольні війни на Україні мали свою стратегію і тактику, що часто перевершували воєнне мистецтво феодальних європейських держав. Саме ця обставина, як і участь у повстаннях організованої збройної сили — козацтва, була специфікою національно-визвольної боротьби на Україні і відрізняла її від подібних рухів у інших країнах.

Козацтво за своїм становищем у тодішньому суспільстві об'єднувалось в один стан, але включало в себе кілька соціальних груп, які різнилися протилежними класовими устремліннями.

В козацький стан входила старшина, яка в загальній своїй масі прагнула здобути права і привілеї феодалів. І в той же час старшина як багата й впливова група в козацтві підтримувала зв'язки з міщанством, дрібною шляхтою, духовенством. Через це вона часто вважала себе представницею інтересів різних суспільних груп, що стояли в опозиції до польського окупаційного режиму.

Але й цю козацьку верхівку не можна розглядати як щось монолітне. Походження, майновий стан, ранг (приналежність до вищої чи нижчої старшини) визначали нерідко ідеологію, психологію, діяльність окремих її представників. Наприклад, гетьмана війська Запорізького Петра Сагайдачного, за походженням шляхтича, незримі узи зв'язували завжди з його колишнім середовищем, яке накладало відбиток на всю його дальшу діяльність. Він виявляв у своїй політиці суперечливість. У першій чверті XVII ст. Сагайдачний очолював національно-визвольну боротьбу козацтва проти турецько-татарських агресорів. Він піклувався також про розвиток української культури й освіти, національної самосвідомості. Вступ гетьмана Сагайдачного з усім військом Запорізьким у Київське братство мав велике значення для зміцнення позицій цього братства й посилення його культурно-освітньої діяльності, спрямованої проти окатоличування й ополячування. Але водночас Сагайдачний йшов на компроміси з Річчю Посполитою, яка встановила на Україні іноземний гніт. Одночасно треба урахувати і те, що Сагайдачний йшов на згоду з урядом Речі Посполитої, виходячи з міркувань міжнародної політики. Польща в той час виступала проти султанської Туреччини. Росія уклала з останньою угоду, що деякою мірою обумовила участь Сагайдачного в поході польських інтервенціоністських військ на Москву.

Внутрішньополітична діяльність Сагайдачного, його суспільно-економічні погляди мали цілеспрямований класовий характер і виражали інтереси старшини. Саме така ідеологія гетьмана зумовлювала непослідовність і подвійність його політики.

До старшини, яка вела угодовську лінію в стосунках з польськими властями і часто зраджувала інтереси національно-визвольних воєн, примикало багате козацтво. Однак угодовська позиція не врятувала їх від наступу магнатства і через це заможні козаки й старшина, хоч і з великими ваганнями, дуже нерішуче, боючись втратити свої землі, угіддя й промисли, все ж вступала в ряди повстанців.

Антиподами Сагайдачного і подібних до нього старшин можуть служити ті представники старшинського прошарку, яких висували з своїх надр народні маси. Зазначимо, що маємо на увазі не тільки козацькі низи, але й міщанську бідноту і селянство. Такі старшини були до кінця віддані інтересам народу, послідовні у своїй політиці.

Народ висував із свого середовища, як правило, людей талановитих: чудових полководців, видатних політичних діячів, які очолювали селянсько-козацькі повстання. Такі керівники, як Северин Наливайко, Тарас Федорович (Трясило), Дмитро Гуня, Павлюк та інші втілювали

в своїй особі і національно-визвольну тенденцію, і антифеодальний характер народних виступів. Полковник Максим Кривоніс, чий військовий талант спалахнув з особливою силою в перший рік Визвольної війни 1648—1654 рр., виступив виразником інтересів селянських мас і навіть протистояв Богдану Хмельницькому, коли той особливо енергійно підтримував феодальні елементи.

Прірва соціальної нерівності відділяла весь старшинський прошарок від такої суспільної групи, як козацькі наймити, хоч формально вони входили в середовище козацтва і складали з ним один стан. Якщо проаналізувати відносини наймитів і їхніх роботодавців — старшини, заможного козацтва, шляхти, то можна відзначити і риси феодальної кабальної залежності, однак визначальним був вільний найм. Козацьких наймитів якоюсь мірою, з певними застереженнями, можна визнати передпролетаріатом. Наймити в національно-визвольних війнах займали щодо іноземних поневолювачів найнепримиреннішу позицію і своєю участю посилювали антифеодальний характер руху.

Особливий інтерес викликає оцінка й характеристика ролі окремих соціальних груп панівного феодального класу — української шляхти, значна частина якої капітулювала перед шляхетською Польщею, зреклася української національності й прийняла католицьку віру. Представники ж дрібної шляхти брали участь у національно-визвольних війнах українського народу.

Обмеження української шляхти в економічних, політичних і громадянських правах з боку Речі Посполитої насамперед зумовлювало участь шляхтичів у народних виступах проти іноземного гніту. Не можна не враховувати також боротьбу всередині класу феодалів між його окремими соціальними групами. Суперечності між шляхтою й магнатами, майже абсолютну більшість яких на Україні становили великі феодали польської національності й ополечені українські магнати, штовхали дрібну українську шляхту в ряди тих, хто виступав проти панування Речі Посполитої.

Керівником першого селянсько-козацького повстання кінця XVI ст. був шляхтич Криштоф Косинський. До повстанців 1648 р. приєдналися й українські шляхтичі. Проте історичний досвід наочно свідчить про обмеженість і умовність національно-визвольних ідеалів загальної маси української шляхти, яка легко йшла на зговір з феодалами пануючої національності й безоглядно зраджувала інтереси народу. Такий момент у політиці шляхти неодмінно наступав, коли антифеодальний характер національно-визвольних воєн ставав надто очевидним. Тоді шляхтичі — учасники повстання захищали не тільки особисті інтереси, але й інтереси всього свого класу, своєї соціальної групи. Можливо, до деякої міри мало значення і збереження пережитків ранньофеодальної психології періоду роздробленості, коли васал, політично й економічно слабо зв'язаний з своїм сюзереном, легко кидав його і переходив до іншого. Найпереконливішим поясненням може служити марксистське положення про те, що в рамках однієї нації психологія, культура й мораль пануючого й експлуатованого класів досить різні, а відповідні класи різних націй мають спільні риси.

Шляхта, як і інші заможні верстви українського населення, віддавала перевагу легальним методам боротьби проти наступу окупаційних польських властей і магнатства на її інтереси. Зокрема вона виступала з протестами на вальних сеймах і місцевих сеймиках, вносила скарги в королівські трибунали, виряджала посольства до короля. Як відомо, ці демарші української шляхти не мали успіху.

Національно-визвольні війни є вищим етапом визвольних рухів,

їхній, так би мовити, вибух, пуанта. Війни готувались поступово, сили накопичувалися тривалий час. Крім економічних передумов, ґрунтом для них були відповідні політичні й соціальні відносини, а також культурно-освітня діяльність. А це сприяло виникненню й розвитку національної самосвідомості.

Найперше місце належить у цьому українським містам — найважливішим економічним і культурним центрам країни. Національний гніт, що переплітався з соціальним і економічним, особливо тяжів над містом. Українських ремісників і купців обмежували в ремеслах і торгівлі, витісняли у межі однієї вулиці (наприклад, «Руської» у Львові), усували від урядування у магістратах. Українським міщанам доводилося терпіти від національної дискримінації, зокрема переслідування української мови й релігійних обрядів.

Природною реакцією на ці утиски було наростання руху міського населення, що вилився в XVI ст. у створення братств. Хоч православні церковні братства на Україні виникали при парафіяльних церквах, вони були інституціями світського, громадсько-політичного характеру й відігравали велику роль у розвитку української культури й суспільно-політичного життя народу. Українські братства та їх діяльність стали своєрідною формою реформістського руху міста.

Хоч братства та їх школи були створені міщанством, проте діяльністю своєю вони охоплювали різні верстви населення, а в програму включалися завдання розвитку української культури й освіти, а також ідеї боротьби проти ополячування й окатоличування.

Українське міщанство уже на кінець XVI ст. виявляло свідоме розуміння ролі національної культури в боротьбі за збереження самобутності українського народу та самостійності української культури в колі дружніх культур слов'янських народів. Створюючи школи, друкарні, братства не тільки сприяли цим розвиткові освіти, але й робили великий внесок в боротьбу народу проти національних і соціальних утисків, що їх проводили уряд Речі Посполитої і католицька церква на Україні. Братства створили літературу, в якій виразно проступає національно-політична самосвідомість, розуміння долі своєї Батьківщини. Щодо цього важко знайти паралелі в тогочасній європейській літературі.

Отже, нерідко в місті виникали національно-визвольні ідеї, в здійсненні яких разом з селянством і козацтвом брало активну участь міське населення, передусім його низи.

Роль українського міщанства у повстаннях, особливо у визвольній війні 1648—1654 рр., визначалася не тільки безпосередньою участю в бойових діях: ремісники обслуговували повстанську армію, купці сприяли її матеріальному забезпеченню.

Водночас патріціанська верхівка українського міщанства подекуди співробітничала з польсько-шляхетськими окупантами.

В рядах учасників Визвольної війни 1648—1654 рр. перебували і демократичні елементи православної церкви — нижче православне духовництво, якому доводилося не лише нести тягар релігійних переслідувань, але й терпіти також економічний, соціальний і національний гніт. Слід зазначити, що в середовищі середнього православного духовництва були сили, які в період національно-визвольних воєн та їх підготовки відігравали прогресивну роль. Такі видатні представники православної церкви, як митрополит Іов Борецький та інші, не тільки проповідували національно-визвольні ідеї у своїх друкованих полемічних працях, але й закликали на козацьких радах виступати проти іноземного панування.

Важко переоцінити значення для боротьби за національну незалежність, проти насильницької католицько-уніатської політики польсько-шляхетського уряду такого політичного акту, як відновлення в 1620 р. православної ієрархії. Як відомо, православна ієрархія з кінця XVI ст. майже припинила своє існування в зв'язку з переходом в уніатську церкву вищого православного духовенства, яке зрадило національні інтереси українського народу.

Національно-визвольні війни епохи феодалізму в ряді випадків завершалися створенням національних держав. Тенденція до виникнення таких держав — прогресивне історичне явище і зароджується дуже рано. Енгельс пише, що «тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»<sup>8</sup>.

В. І. Ленін у «Критичних замітках з національного питання» писав: «Капіталізм, що розвивається, знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав... Перша переважає на початку його (капіталізму. — О. А.) розвитку»<sup>9</sup>.

Пізніше, в праці «Право націй на самовизначення» В. І. Ленін повертається до тези про те, що створення національних держав пов'язане з процесом формування нації, з тенденцією до політичного самовизначення<sup>10</sup>.

Українському народу, як і всім народам, на певному історичному етапі властиве було прагнення до політичної самостійності, національної незалежності, намагання визволитися з-під національного гніту. З знищенням Київського князівства Україна не мала своєї державності.

В першій половині XVI ст. виникла Запорізька Січ, яку Маркс назвав козацькою християнською республікою<sup>11</sup>. Справді, Січ є державним утворенням, політичною організацією, що в процесі свого розвитку вже виявляє деякі буржуазні ознаки, виступає прообразом ранніх буржуазних республік. Користуючись термінологією Леніна, Запорізьку Січ можна назвати «напівдержавою». Тим більше, що влада її не поширювалася на всю українську територію, на все українське населення. Запорізька Січ, як і населення решти українських земель, вважала панування шляхетської Польщі й інших іноземних завоювальників тимчасовою окупацією. Борючись проти агресивних феодальних держав, Січ намагалася поширити свою владу на всю Україну, що особливо проявлялося під час повстань.

На цих сторінках ми не вдаємося до аналізу й характеристики соціально-економічних відносин та суспільно-політичних рухів на Запоріжжі, що, до речі, широко висвітлено в радянській історіографії.

Видатну роль відіграла Запорізька Січ у визвольній війні 1648—1654 рр. Тут було сформоване військо, яке під керівництвом Богдана Хмельницького, обраного гетьманом, вирушило 22 квітня 1648 р., щоб об'єднатися з повстанським рухом на Подніпров'ї і розгромити польсько-шляхетські сили. Козацька республіка оснастила повстанців артилерією, значною мірою забезпечила зброєю і дала їм запорізькі січові клейноти.

У двох перших битвах — під Жовтими Водами й Корсунем — ви-

<sup>8</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 392.

<sup>9</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 11.

<sup>10</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20.

<sup>11</sup> Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, стор. 154.

рішальну роль відіграли запорізька піхота й артилерія, які складали в той час основне ядро української повстанської армії.

Запорізька Січ зберегла своє значення в ході всієї Визвольної війни. Запорізькі козаки були найхоробрішими й найдосвідченішими бійцями, прекрасними розвідниками. Вони майстерно вели авангардні бої і вміло несли сторожову службу. Система організації і формування, стратегія і тактика української повстанської армії ґрунтувалися на кращих військових традиціях Запорізької Січі. Назва «військо Запорізьке» з 1648 р. поширилося на всю армію повсталого народу, а також на визволену територію України. Отже, Запорізьку Січ народ вважав державою. Це вона протягом усієї війни брала участь у мобілізації коштів для матеріального забезпечення воєнних дій, виготовляючи вогнепальну і холодну зброю, порох.

В ході Визвольної війни 1648—1654 рр. українська державність набула свого дальшого розвитку, було створено республіканський гетьманський уряд з його полково-сотенним управлінням. Возз'єднавшись з Росією, Україна ввійшла до її складу на правах автономії. За визначенням В. І. Леніна, автономія — «загальний універсальний принцип демократичної держави з строкатим національним складом, з різкою відмінністю географічних та ін. умов»<sup>12</sup>. Український народ об'єднався з братерським спорідненим народом, але як держава Україна ввійшла до складу царської самодержавної Росії. А самодержавство й демократичний принцип, навіть у найобмеженішому вияві — чесу-місні. Тому царизм ліквідував автономію України, знищив її державність, хоч одночасно не тільки не обмежував, але й всіляко підтримував інтереси правлячого класу України — українських феодалів — старшини і шляхти.

Національно-визвольні війни в епоху феодалізму не відбувалися ізольовано в кожній країні, а знаходили відгук і співчуття в інших народів, передусім експлуатованих мас, які найбільше терпіли від національного й соціального гніту.

Так, національно-визвольні війни на Україні дуже вплинули на розвиток і піднесення визвольної боротьби слов'янських народів Балкан проти турецького панування. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. спричинилася до хвилі антифеодальних рухів у Польщі, Молдавії, Угорщини та ін. Це свідчить про близькість і спорідненість волелюбних ідеалів трудящих мас різних національностей.

Український народ міцно закріпив у свідомості героїчні традиції своїх національно-визвольних воєн в епоху феодалізму і використовував ці традиції в наступні періоди боротьби проти соціальної й національної нерівності. Ці традиції відіграли суттєву роль в утворенні української буржуазної нації, певною мірою наклали свій відбиток на національний характер українців. В образах, створених усною народною творчістю, художньою літературою та образотворчим мистецтвом, знайшли широке відображення і втілення героїка та конкретні події національно-визвольних воєн періоду феодалізму. Досить згадати такі твори нашого геніального Т. Г. Шевченка, як «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки» та ін.

Прогресивні національні традиції, розвинуті й збагачені, проявлялися і в новітній період, у боротьбі проти царизму й капіталізму, за перемогу соціалістичної революції й утвердження української радянської держави.

<sup>12</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 406.

# Питання методології та методики досліджень

М. А. РУБАЧ

## В. І. ЛЕНІН ПРО ПІЗНАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Вивчення суперечностей соціального розвитку є однією з основних вимог марксистсько-ленінської методології історичного дослідження. Аналізуючи основні риси матеріалістичного розуміння історії, В. І. Ленін підкреслював, що вказаний Марксом шлях до наукового вивчення розвитку суспільства як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності і суперечливості процесу вимагає виявлення в ньому сукупності всіх суперечливих тенденцій. Характеризуючи ту чи іншу суспільно-економічну формацію, В. І. Ленін, як правило, завжди розкривав її основні суперечності. Зокрема, аналізуючи капіталізм, він писав: «Капіталізм прогресивний, бо знищує старі способи виробництва і розвиває продуктивні сили, і в той же час, на певному ступені розвитку, він затримує ріст продуктивних сил. Він розвиває, організує, дисциплінує робітників,—і він душить, гнобить, веде до виродження, злиднів і т. д. Капіталізм сам створює свого могильника, сам творить елементи нового ладу, і в той же час, без «стрибка», ці окремі елементи нічого не змінюють в загальному стані речей, не зачіпають панування капіталу. Ці суперечності живого життя, живої історії капіталізму і робітничого руху вміє охопити марксизм, як теорія діалектичного матеріалізму»<sup>1</sup>.

Як відомо, суспільний розвиток діалектичний. Говорячи про зміст діалектики, В. І. Ленін підкреслював, що «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його... є *суть*... діалектики» і що «у власному розумінні діалектика є вивчення суперечності *в самій сутності предметів*...»<sup>2</sup>.

Суперечності соціального процесу є іманентною закономірністю його розвитку. Вони дуже різноманітні. Зокрема в межах кожної суспільно-економічної формації є основні і похідні суперечності, що перебувають між собою у певному зв'язку і взаємодії.

Без вивчення суперечливості історичного процесу не може бути справжньої науки, тому що боротьба протилежностей, зіткнення різних сил і тенденцій, суперечності, які діють у межах даного явища або всередині даного суспільства, є внутрішніми імпульсами до розвитку<sup>3</sup>.

Затушовування суперечностей, нерозуміння закономірностей їх виникнення і загострення характерні для опортуністів. Критикуючи ревізіоністську теорію К. Каутського про ультраімперіалізм, В. І. Ленін відзначав, що у нього виходить «притуплення найбільш корінних суперечностей новітнього ступеня капіталізму замість розкриття глибини їх, виходить буржуазний реформізм замість марксизму»<sup>4</sup>.

Аналіз суперечностей соціального процесу в цілому і його окремих

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 307.

<sup>2</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 345, 239.

<sup>3</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 36.

<sup>4</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 250.

явищ, подій, фактів дає змогу пізнати не лише їх зовнішні прояви, зовнішні, видимі риси, але й внутрішню сутність, виявити наявні в них протилежності, їх єдність та взаємну боротьбу як джерело і рушійну силу суспільного розвитку.

Недостатня увага до вивчення цієї дуже важливої теоретичної проблеми завдає великої шкоди радянській історіографії, обмежує її здатність до глибокого, наукового пізнання історичної дійсності.

Одним з етапів розвитку суспільного явища є перетворення його в свою протилежність. В. І. Ленін вказував: «...Основне положення марксистської діалектики полягає в тому, що всі грані в природі і в суспільстві умовні й рухливі, що немає жодного явища, яке б не могло, при певних умовах, перетворитись у свою протилежність»<sup>5</sup>.

При дослідженні кожної суспільно-економічної формації можна простежити, як деякі її властивості на певному етапі розвитку перетворюються в свою протилежність. Це відбувається, наприклад, в економічному і політичному житті, в розвитку держави, в національному питанні і т. п. К. Маркс у «Капіталі», Ф. Енгельс у «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» та в інших працях, В. І. Ленін у ряді своїх класичних творів показали закономірності перетворення явища в свою протилежність, розкрили основні риси поступального, спірального характеру розвитку, що відтворює попереднє на новій, вищій основі. В. І. Ленін при цьому попереджав, що при загальному поступальному розвитку соціального процесу «...уявляти собі, що всесвітня історія йде плавно і акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично невірнo»<sup>6</sup>. Він відзначав, що в історії тієї чи іншої країни бувають періоди затримки в розвитку, регресу. Це відбувається, наприклад, тоді, коли революція назріє, а «сили у революційних творців цього перевороту може бути недосить для його вчинення,— тоді суспільство гние, і це гниття затягується іноді на цілі десятиріччя»<sup>7</sup>.

При ліквідації явища, що зжило себе, і заміні його новим зберігається позитивний елемент старого. Говорячи про це, В. І. Ленін підкреслював: «Не голе заперечення..., не скептичне заперечення... характерні та істотні в діалектиці..., а заперечення як момент зв'язку, як момент розвитку, з вдержанням позитивного...»<sup>8</sup>.

Наведемо кілька прикладів перетворення явища в свою протилежність. Відомо, що первісною формою власності на землю була общинна власність. Вона існувала в умовах первісного ладу багато століть. Згодом ця форма власності стала гальмом розвитку продуктивних сил у землеробстві. Її змінила приватна власність на землю, яка в свою чергу на вищому ступені розвитку суспільства, в соціалістичній формації, була революційним шляхом замінена суспільною (державною) власністю.

При феодализмі відбувається перетворення роздроблених феодальних держав у централізовані абсолютистські держави і поряд з дрібним господарством кріпосного селянина з'являється велике панщинне господарство. «Капіталістичний період,— відзначав Ф. Енгельс,— заявив на селі про свій прихід як період великого сільсько-господарського виробництва на основі панщинної праці кріпаків». (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 330). Було б дуже корисним вивчити, які саме основні властивості феодализму в останньому періоді його розвитку перетворилися в свою протилежність.

<sup>5</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 286.

<sup>6</sup> Там же, стор. 287.

<sup>7</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 327.

<sup>8</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 209.

На імперіалістичній стадії розвитку, як підкреслював В. І. Ленін, «деякі основні властивості капіталізму стали перетворюватися в свою протилежність...»<sup>9</sup>. Як приклад такого перетворення В. І. Ленін наводить зміну капіталістичної вільної конкуренції монополіями; при цьому вільній конкуренції відповідає буржуазна демократія, а пануванню монополій — політична реакція, що часто переростає у фашизм.

Перетворення явища в свою протилежність відбувається і в національному питанні: гноблення залежних націй, посилення національного гніту — при імперіалізмі; визволення і розквіт раніше пригноблених націй — при соціалізмі; злиття націй — на вищій стадії комунізму.

Те ж саме відбувається і з розвитком держави. Соціалістична революція руйнує буржуазну і створює зовсім нову, соціалістичну державу. Пізніше, при комунізмі з'являються умови для поступового відмирання держави взагалі.

Треба завжди враховувати якісні відміни у перетворенні явища в свою протилежність, боротися з підміною діалектики софістикою. «Діалектика, — відзначав В. І. Ленін, — конкретна і революційна, «перехід» від диктатури одного класу до диктатури іншого класу вона відрізняє від «переходу» демократичної пролетарської держави до недержави («відмирання держави»)»<sup>10</sup>.

Людське пізнання навколишньої дійсності також має свої власні суперечності. В. І. Ленін, відмічаючи, що навіть істина може перетворитися в свою протилежність — в помилку і абсурд<sup>11</sup>, показав умови такого перетворення: «...Всяку істину, якщо її зробити «надмірною»..., якщо її поширити за межі її дійсної застосовності, можна довести до абсурду, і вона навіть неминуче, при вказаних умовах, перетворюється в абсурд»<sup>12</sup>.

В працях В. І. Леніна наведено багато переконливих прикладів перетворення істини в свою протилежність. Так, у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він писав: «Комуністи повинні докласти всіх зусиль, щоб спрямувати робітничий рух і суспільний розвиток взагалі найбільш прямим і найшвидшим шляхом до всесвітньої перемоги Радянської влади і до диктатури пролетаріату. Це безперечна істина. Але досить зробити маленький крок далі — здавалося б, крок у тому ж напрямі — і істина обернеться в помилку. Досить сказати..., що ми визнаємо тільки один, тільки прямий шлях, що ми не допускаємо лавірування, угодовства, компромісів, і це вже буде помилкою, яка здатна завдати, почасти вже завдала і завдає, найсерйознішої шкоди комунізмові»<sup>13</sup>.

В. І. Ленін неодноразово попереджав про небезпеку перебільшення тих чи інших правильних положень без урахування конкретних меж і умов їх застосування. Він підкреслював, що «...найбільша справедливість», доведена до абсурду при нерозумінні меж і умов справедливої, несправедливої, перетворюється в «найбільшу несправедливість...»<sup>14</sup>.

В. І. Ленін учив також правильно, діалектично розуміти ті чи інші істини, враховуючи конкретно-історичну обстановку, яка весь час змінюється. «...Погано те, — вказував він, — коли з безперечної істини шляхом спрощення й незграбного застосування її починають робити

<sup>9</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 245.

<sup>10</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 291.

<sup>11</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 351; т. 28, стор. 353; т. 31, стор. 78.

<sup>12</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 41—42.

<sup>13</sup> Там же, стор. 78.

<sup>14</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 351.

безглузді висновки... Політичне недовір'я до представників буржуазного апарату законне і необхідне. Відмова використати їх для справи управління і будівництва є величезна дурість, яка несе величезну шкоду комунізмові»<sup>15</sup>.

Попередження В. І. Леніна про небезпеку перебільшення і спрощення в розумінні сутності того чи іншого явища, меж і умов застосовності тієї чи іншої істини важливе і для науково-дослідної роботи істориків. Нерідко деякі дослідники, захоплюючись певною темою, не розуміють меж правильності застосування того чи іншого положення.

Закони діалектики мають загальний характер. Вони дійсні для всієї історії, але їх конкретно-історичний прояв модифікується, видозмінюється на різних її етапах. Так, характер, типи і форми суперечностей у кожній суспільно-економічній формації неоднакові. При соціалізмі, наприклад, після ліквідації експлуататорських класів — поміщиків і буржуазії — зникають внутрішні антагоністичні суперечності, але залишаються неантагоністичні. «Антагонізм і суперечність, — вказував В. І. Ленін, — зовсім не одне й те саме. Перше зникне, друге залишиться при соціалізмі»<sup>16</sup>.

Одна з головних особливостей діалектики соціалістичного суспільства полягає в тому, що завдяки відсутності непримиренних класових суперечностей в ньому нема передумов для низхідної лінії розвитку.

В соціалістичному суспільстві і після ліквідації всіх експлуататорських класів відбувається боротьба відживаючих, застарілих відносин і тенденцій з більш прогресивними, що відбивають новий, вищий ступінь розвитку. В ході успішного соціалістичного будівництва старі суперечності переборюються і зникають, але замість них незмінно народжуються нові. Якісні зміни при соціалізмі відбуваються в міру визрівання суперечностей і реального виникнення об'єктивних та суб'єктивних передумов для їх подолання.

Коли деякі радянські філософи, економісти, історики, замість вивчення специфіки прояву суперечностей в соціалістичному суспільстві, особливостей їх форм та методів розв'язання, починають у тій чи іншій формі заперечувати їх наявність, то вони, безумовно, відступають від марксистсько-ленінського світогляду.

Повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату, тобто розв'язання основної суперечності капіталістичного суспільства революційним шляхом, дали змогу подолати деякі похідні суперечності на основі з'єднання протилежностей. Так, на початку громадянської війни в Радянській країні доводилось терміново створювати регулярну армію, організовувати роботу воєнної промисловості і транспорту, залучаючи до цього буржуазних спеціалістів і старе, вороже соціалізмові офіцерство. У перші роки Радянської влади порівняно широко були використані буржуазні спеціалісти і в будівництві соціалістичної економіки. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Ця суперечність, що стоїть перед нами в питанні про Червону Армію, стоїть і в усіх галузях нашого будівництва... Нам треба будувати тепер практично, і доводиться руками наших ворогів створювати комуністичне суспільство»<sup>17</sup>.

Поєднання протилежностей відбувалося практично в процесі залучення середнього селянина (власника) до соціалістичного будівництва, в сполученні єдиначальності з колегіальністю в перші роки після Жовтневої революції і т. п.

<sup>15</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 353, 354.

<sup>16</sup> Ленинский сборник, XI, стор. 357.

<sup>17</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 129, 131.

У грудні 1920 р. В. І. Ленін із задоволенням говорив: «...Ми все-таки марксизму трохи вчилися, вчилися як і коли можна і треба з'єднувати протилежності, а головне: в нашій революції за три з половиною роки ми практично не раз з'єднували протилежності»<sup>18</sup>.

Багато уваги В. І. Ленін приділяв пізнанню суперечностей не лише між класами, що виявляються у відкритій класовій боротьбі, але і внутрішніх суперечностей у кожному класі.

Наукове передбачення розвитку суспільства, вивчення рушійних сил соціалістичної революції, класових коренів реформізму в робітничому русі потребують глибокого знання і врахування внутрікласових суперечностей.

У ряді ленінських праць говориться про суперечності в робітничому русі і в самому пролетаріаті та про шляхи їх подолання. Ще до Жовтневої революції була написана стаття В. І. Леніна «Незгоди в європейському робітничому русі», в якій дано глибокий аналіз корінних причин, що породжують ці незгоди і «...лежать в економічному ладі і в характері розвитку всіх капіталістичних країн...»<sup>19</sup>. В. І. Ленін зокрема відмічав, що «...постійним джерелом незгод є діалектичний характер суспільного розвитку, який іде в суперечностях і шляхом суперечностей», а також зміни в тактиці буржуазії, яка переходить від одного методу боротьби з робітничим рухом (насильства) до іншого методу (поступок) «в силу корінної суперечливості її власного становища»<sup>20</sup>.

Після перемоги Жовтневої революції В. І. Ленін аналізує суперечності в становищі профспілок при диктатурі пролетаріату і, конкретно перелічивши їх, приходить до висновку, що «ці суперечності не випадкові, і їх не усунути протягом ряду десятиріч. Бо, поки є залишки капіталізму і дрібного виробництва, неминучі суперечності в усьому суспільному ладі між цими залишками і ростками соціалізму»<sup>21</sup>.

На жаль, у численних працях радянських істориків, що висвітлюють перші роки соціалістичного будівництва, і навіть у спеціальних працях, присвячених історії радянського робітничого класу тих років, важко знайти конкретно-історичний аналіз суперечностей, про які говорив В. І. Ленін.

Невід'ємною частиною питання про союз робітничого класу і селянства є вивчення В. І. Леніном властивих селянству внутрішніх суперечностей. Відмічаючи, що всі риси селянина злиті в одне ціле, він вважав необхідним «розділяти, розмежовувати селянина трудящого від селянина власника,— селянина працівника від селянина торговця,— селянина трудівника від селянина спекулянта»<sup>22</sup>.

Коли в результаті Жовтневої революції після конфіскації поміщицьких земель середнє селянство стало центральною фігурою в землеробстві, В. І. Ленін вимагав особливо уважного ставлення до середняка, підкреслюючи, що він як трудівник, який не експлуатує трудящих, стоїть ближче до робітничого класу. Це є його основною ознакою. Але як власник і дрібний товаровиробник він має свої особливі інтереси, що розходяться з інтересами пролетаріату. «Треба,— писав В. І. Ленін,— ці дві душі виділити»<sup>23</sup>.

Виятково важливе значення мало подолання суперечностей у

<sup>18</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 9.

<sup>19</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 304.

<sup>20</sup> Там же, стор. 307, 309.

<sup>21</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 160.

<sup>22</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 92.

<sup>23</sup> Там же, стор. 463.

взаємовідносинах робітничого класу з середнім селянством. Воно пройшло кілька етапів: «нейтралізація» в 1917—1918 рр.; воєнно-політичний союз на основі спільної боротьби проти небезпеки реставрації поміщицького землеволодіння в 1919—1920 рр.; дальший розвиток союзу з середняком на основі непу.

В. І. Ленін не раз відмічав, що суперечності між робітничим класом і трудящим селянством не антагоністичні. Їх «можна розв'язати тільки... переходом від одиничного, відособленого, дрібного товарного господарства до суспільного великого господарства». І тут же В. І. Ленін додавав: «Такий перехід з необхідності надзвичайно тривалий. Такий перехід можна тільки уповільнити і утруднити покvapливими і необережними адміністративними і законодавчими заходами»<sup>24</sup>.

У 1930 р. ця вказівка була порушена, що завдало шкоди колективізації сільського господарства в нашій країні.

Для вироблення правильної тактики революційної боротьби робітничого класу проти буржуазії В. І. Ленін вважав необхідним знати і враховувати внутрішні конфлікти, суперечності в класово ворожому таборі. Постійно підкреслюючи контрреволюційність російської буржуазії, він разом з тим застерігав від ігнорування її опозиційності до царського ладу. «Коли б з цієї контрреволюційності буржуазних лібералів,— вказував В. І. Ленін,— хто-небудь зробив висновок, що їхня опозиція і невдоволення, їхні конфлікти з чорносотенними поміщиками або взагалі змагання і боротьба різних фракцій буржуазії між собою не може мати ніякого значення в процесі наростання нового піднесення, то це було б величезною помилкою і справжнім меншовизмом навиворіт»<sup>25</sup>.

На жаль, у багатьох працях з історії Жовтневої Росії спрощено розглядається боротьба різних течій всередині експлуататорських класів. Однією з головних причин цього явища є незадовільне знання дослідниками діалектики історичного процесу, недостатнє вивчення ними внутрішніх суперечностей поміщицько-буржуазного, контрреволюційного табору.

Знання суперечностей історичного процесу має величезне значення для зовнішньої політики соціалістичних країн, для їх боротьби з світовим імперіалізмом. Так, більшовики під керівництвом В. І. Леніна активно використали суперечності між двома імперіалістичними коаліціями в ході підготовки Жовтневої революції, під час завоювання мирної передишки в Бресті та між США і Японією, Англією і Францією в період громадянської війни. З цього приводу В. І. Ленін вказував, що «...похід західноєвропейської контрреволюції, спрямований на підтримку російської контрреволюції, зірвався через суперечності в таборі контрреволюціонерів Заходу і Сходу...»<sup>26</sup>.

Спільні класові інтереси, намагання будь-що захистити капіталістичну власність об'єднували імперіалістів різних країн у їх боротьбі проти Радянської країни, але ця ж сама власність їх і роз'єднувала. «...Їх внутрішній зв'язок,— зазначав В. І. Ленін,— по суті справи їх же роз'єднував, кидав їх одного проти одного, і капіталістична власність розкладала їх, перетворювала з союзників у диких звірів...»<sup>27</sup>.

У роки громадянської війни міжімперіалістичні суперечності істотно допомогли нашій перемозі над інтервентами і білогвардійцями. Так, влітку і восени 1919 р., коли Денікін настував на Москву, Піл-

<sup>24</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 92.

<sup>25</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 239.

<sup>26</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 441.

<sup>27</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 405.

судський пропонував йому воєнну допомогу для спільної боротьби проти Радянської влади, вимагаючи взамін визнання незалежності Польщі. З цією метою до Таганрога — ставки Денікіна — було надіслано спеціальну місію. Однак білогвардійці відмовилися виконати умову Пілсудського, і угоди не було досягнуто. У наказі від 12 вересня верховне командування польської армії заборонило проводити активні воєнні дії проти більшовиків, які могли б допомогти військам Денікіна<sup>28</sup>. Посланий з Москви для переговорів з Пілсудським Ю. Мархлевський на початку листопада 1919 р. добився припинення воєнних дій польських військ проти Країни Рад. Це дало змогу радянському командуванню перекинути з Західного фронту на Південний Латиську й Естонську радянські дивізії, бригаду українського Червоного козацтва, що відіграло важливу роль у розгромі денікінців у битві під Орлом і Кромами.

Після того як Колчак не визнав державну незалежність Фінляндії, білофінни відмовились від участі в поході Юденича на Петроград. У вересні 1919 р. відбувалася збройна боротьба між військами Денікіна і Петлюри. Хоч останній всіляко намагався домовитися з денікінцями, білогвардійські генерали заявили, що ніякого окремого українського народу немає і що Петлюру та його спільників треба вішати на ліхтарних стовпах. У Польщі, Фінляндії, Прибалтиці, на Україні поміщики і буржуазія були лютими ворогами соціалістичної революції, але суперечності між великодержавною російською буржуазією і експлуататорськими класами пригноблених націй колишніх окраїн царської Росії на певних етапах виявилися сильнішими від тенденції до їх об'єднання для боротьби з Радянською владою.

У період другої світової війни, зокрема в кінці 1941 р., суперечності між американськими і японськими імперіалістами дали нам змогу перекинути військові резерви з Далекого Сходу під Москву, де в цей час відбувалися тяжкі бої з німецько-фашистськими загарбниками.

Незважаючи на глибокі суперечності між капіталістичними державами, що сприяли перемозі радянського народу в громадянській і Великій Вітчизняній війнах, існує і протилежна тенденція до об'єднання імперіалістів у боротьбі проти соціалістичних країн.

«На нашій революції більше, ніж на всякій іншій, підтвердився закон,— вказував В. І. Ленін,— що сила революції, сила натиску, енергія, рішучість і торжество її перемоги посилюють разом з тим силу опору з боку буржуазії. Чим ми більше перемагаємо, тим більше капіталістичні експлуататори вчаться об'єднуватись і переходять у більш рішучі наступи»<sup>29</sup>.

Історія підтвердила правильність цього зауваження В. І. Леніна. Після розгрому німецького фашизму і японського мілітаризму та утворення світової соціалістичної системи з'явилися блоки капіталістичних країн типу НАТО, СЕАТО і т. п. Міжімперіалістичні суперечності не зникають, але на різних історичних етапах вони можуть ослаблюватись або знову посилюватись залежно від багатьох міжнародних економічних і політичних факторів. Глибоке вивчення цих суперечностей дуже важливе для проведення соціалістичними країнами гнучкої зовнішньої політики.

Геніальне проникнення В. І. Леніна в історичну дійсність було

<sup>28</sup> Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. II, М., 1964, док. № 201, стор. 313.

<sup>29</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 407.

тісно пов'язане з глибоким пізнанням ним діалектики історичного процесу, його суперечностей і шляхів їх подолання.

У перші роки Радянської влади В. І. Ленін глибоко розкривав внутрішні і зовнішні суперечності в розвитку соціалістичного суспільства, накреслюючи шляхи їх розв'язання. Він учив цьому своїх соратників, мобілізував увагу до цієї проблеми молодих комуністів, які приступали до теоретичної роботи в галузі соціальних наук. На жаль, у працях радянських істориків слабо показано діалектику розвитку радянського суспільства. За дуже рідкісним винятком, вони приділяють мало уваги вивченню питання про суперечності при соціалізмі.

Починаючи з 1955 р. до цього питання звернулись радянські філософи й економісти. Журнал «Вопросы философии» провів у 1955—1957 рр. дискусію по статті Ц. Степаняна «Суперечності в розвитку соціалістичного суспільства», в якій взяли участь Я. Кронрод, І. Перлов, Е. Шур, І. Конник, Ф. Криворучко та ін.<sup>30</sup> У 1963 р. вийшла в світ цінна праця М. Розенталя «Ленін и диалектика», в якій поставлені і частково розв'язані деякі теоретичні питання про суперечності в соціалістичному суспільстві. Але в цілому ця проблема ще не вивчена і невідкладно потребує дальшого дослідження. Недостатня увага філософів і економістів до пізнання суперечностей при соціалізмі завдала певної шкоди соціалістичному будівництву в нашій країні.

Творче, ефективне застосування економічних та інших соціологічних законів соціалістичного суспільства вимагає глибокого вивчення сприятливих і протидіючих їм факторів та властивих їм суперечностей.

Радянським історикам необхідно глибоко, соціологічно і конкретно-історично вивчати суперечності соціального розвитку, їх характер і типи, шляхи і засоби їх подолання. Глибоке пізнання суперечностей історичного процесу в цілому дає змогу правильно розуміти не лише минуле і сучасне, але й передбачати розвиток суспільства в майбутньому. В цьому полягає одна з найважливіших передумов наукової об'єктивності і партійності історичного дослідження, що відповідає всьому духові теоретичної спадщини В. І. Леніна.

---

<sup>30</sup> Журн. «Вопросы философии», 1955, № 2; 1956, № 2, 4; 1957, № 1, 4.

Г. М. ДОБРОВ

## ПРО КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ

Радянські історики, відходячи від описового, емпіричного рівня досліджень, прагнуть знаходити справжні причини, рушійні сили й конкретні закономірності історичного прогресу і на цій основі давати наукове пояснення досліджуваних явищ та процесів, підвищувати дієвість виконуваних робіт для розв'язання різних завдань суспільного розвитку.

Ця перспективна тенденція сучасного етапу історичної науки дедалі наочніше проявляється і в такій дисципліні, як історія природознавства і техніки. В. І. Ленін залишив нам заповіт: «Продовження справи Гегеля і Маркса має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки»<sup>1</sup>. Ставлячи завдання **конкретного** вивчення історії науково-технічного прогресу, Ленін дав конкретизацію і самого діалектичного ходу людського пізнання, де принципово важливе місце займає вказівка на закономірну послідовність у науковому процесі переходу від якісних методів аналізу до їх діалектичної єдності з кількісними.

Розробка кількісних методів аналізу історичних процесів є однією з актуальних і досить складних проблем сучасної історіографії. Деякий досвід у цьому вже є<sup>2</sup>. Дана стаття присвячена конкретизації ряду загальнометодологічних і науково-методичних питань використання математичних методів для аналізу історичних процесів і базується на матеріалах з історії природознавства й техніки, що дають, проте, можливість висловити деякі міркування щодо методів вивчення і більш загальних історичних процесів.

Відзначимо, що використання кількісних методів і застосування в зв'язку з цим в історичних дослідженнях математичного апарату не підміняє існуючих методологічних основ радянської історичної науки, а навпаки підвищує вимоги до рівня справді наукової, марксистської методології, дає в руки вчених нові можливості для глибшого осмислення досліджуваних явищ.

В сучасному світі зростає пізнавальна й виховна роль праць з історії природознавства і техніки. Та тільки цього зараз уже недостатньо. Саме життя ставить перед істориками завдання: базуючись на вивченні минулого і знанні сучасного, конструктивно впливати на розв'язання існуючих проблем науково-технічного прогресу. Пізнання кількісно точних закономірностей розвитку науки і техніки дасть можливість історикам плідотворніше й ефективніше **практично** впливати на розв'язання важливих проблем, науково управляти цими процесами. Це є особливо актуальним щодо проблем розвитку науки і техніки ХХ ст. Адже  $\frac{2}{3}$  науково-технічних знань і понад 90% всієї науково-технічної інформації, виробленої людством, лежать на історичній глибині 65-ти минулих років нашого століття, а сучасне покоління вчених становить  $\frac{9}{10}$  усіх людей науки, що будь-коли жили на Землі.

Рішуче піднести теоретичний рівень і практичну результативність

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 132.

<sup>2</sup> Г. М. Добров. Машинні методи опрацювання інформації в історичних науках, «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 96—100.

досліджень з історії науково-технічного прогресу неможливо без використання нових наукових методів і сучасних технічних засобів їх реалізації.

Однією з вирішальних передумов успіху в створенні кількісних методів історико-наукового аналізу є вибір та розробка вимірників і характеристик розвитку науки. Наука як сума і система знань — об'єкт, очевидно, ідеальний, що знаходиться в сфері інтелектуальної діяльності людей. В той же час незаперечно, що ця ідеальна субстанція виникає, розвивається і використовується в конкретних матеріальних умовах. Вона має своїх матеріальних носіїв і рухається вперед зусиллями цілком певних творців прогресу. Результати діяльності останніх здебільшого можуть бути враховані тим чи іншим способом.

Ці передумови дали поштовх до ретельного вивчення багаторічних статистичних даних про кількість наукових результатів (відкриттів, винаходів), друків праць та людей, які працюють у науці; про кількість і структуру наукових закладів; про розміри капіталовкладень у науку та економічну ефективність наукових розробок; про частоту наступного використання раніше виконаних досліджень та ін.

Динаміка змін у часі і по галузях дозволяє характеризувати одну чи кілька істотних рис розвитку науки. Сукупність їх дає можливість у ряді випадків досить об'єктивно судити про темпи і тенденції розвитку науки.

Тут доречно акцентувати увагу на необхідності ретельного врахування при трактовці обраних вимірників ступеню їх адекватності з досліджуванним явищем. В кінцевому підсумку цю методологічну проблему можна розглядати як конкретний прояв діалектичної взаємодії форми і змісту — матеріальних виразників науки і науки як системи і суми знань.

Наука за своїм змістом, як правило, випереджає в розвитку організаційні та інші матеріальні форми, в яких вона розвивається. Обрані вимірники можуть мати природну межу розвитку, знання ж людини — безмежне. Стимульоване до розвитку потребами суспільства знання нерідко зумовлює і виникнення нових матеріальних форм та умов для свого дальшого прогресу. Так, неможливість безмежного збільшення числа штатних працівників науки та швидке зростання кількості проблем, які взагалі не можуть бути розв'язані лише збільшенням кількості дослідників, викликає потребу підвищення ефективності діяльності кожного, хто працює в науці. Це досягається інтенсивним технічним переозброєнням науки, прискореним розвитком особливо перспективних ідей і наукових напрямів, а також розвитком громадських засад у науці та удосконаленням організації наукових досліджень у відповідності з приматом цілей науки над структурою і організацією її установ.

Прикладом типової помилки в підході до трактовки вимірників є абсолютизація кількості друків праць як «розміру науки». Роблячи на цій основі прогнози майбутнього науки, професор Д. Прайс прийшов до помилкового висновку про межу розвитку науки через найближчі 50—60 років<sup>3</sup>, хоча аналізовані ним дані свідчали лише про гостро назрілу потребу докорінних змін у техніці і методах взаємообміну та переробки наукової інформації<sup>4</sup>.

Ми вважаємо перспективним підходити до науки як до своєрідного інформаційного процесу. З цієї точки зору науку можна розгля

<sup>3</sup> D. Price. Science since Babylon, New Haven, 1962.

<sup>4</sup> Г. М. Добров. Методологические проблемы прогнозирования науки, журн. «Вопросы философии», 1964, № 10.

дати як складну динамічну систему, створену людиною для збирання, аналізу й переробки інформації з метою одержання нових істин та практичних застосувань. Історія ж природознавства і техніки може бути охарактеризована у зв'язку з цим як науково достовірні інформації про науковий і технічний досвід минулого, узагальнений на сучасному рівні знань і поставлений на службу майбутньому.

Процеси нагромадження, переробки і передачі інформації мають ряд спільних і відмінних рис для різних галузей науково-технічного прогресу. Є також спільні характерні риси в самій інформації, з якою мають справу наука і техніка.

Більшість наукової інформації становить різноманітна інформація про реальний, об'єктивно існуючий світ, що є чи буде предметом наукового пізнання і вивчення. Всім відомий величезний обсяг інформації, нагромаджений людством. Існує і швидко зростає потік інформації, вироблений самою наукою у вигляді її апарату, прийомів, абстракцій. На жаль, існує ще чималий обсяг інформації, який є результатом ненаукового пізнання світу, результатом помилок і забобів. Ми беремо на себе сміливість твердити, що цей і тільки цей вид інформації має тенденцію до зменшення своїх масштабів. Обсяг же інших видів інформації постійно зростає. Цьому сприяють успіхи суспільного і науково-технічного прогресу. Зараз справедливо вважають, що людина перебуває тільки на поверхні великого моря інформації.

З розвитком науки і вивченням все глибинніших законів природи ускладнюється сам зміст інформації, зростають вимоги до результативності наукового процесу.

На успіх у тому нелегкому плаванні, яке веде сучасна наука, значною мірою впливають: курс корабля і добротність планів, що визначають його рух; навігаційні знання і досвід рульових науки; конструкція корабля; його технічне і матеріальне оснащення, укомплектованість кадрами; рівень і характер підготовленості людей науки, а також ті потужні соціальні вітри, що дують з різних сторін у паруса кораблів науки.

Підхід до науки як до інформаційного процесу дозволяє розглядати ряд багаторічних статистичних даних як співставну кількісну інформацію про характер розвитку науки. Однак при цьому дослідник мусить пам'ятати про принципіальну відносність трактування науки як ізольованої системи, а також враховувати логічні межі можливостей інформаційного підходу для розкриття якісних (змістовних) особливостей досліджуваного процесу.

Для ілюстрації висновків, до яких може прийти дослідник, який порушить цей принцип, можна навести працю шведського історика С. Дедієра про міжнародне порівняння наук<sup>5</sup>. Досліджуючи так звану «історичну глибину цитування», тобто розподіл по роках джерел у нових (за 1963 р.) працях з фізики, він одержав цікаву залежність, яка, зокрема, свідчить, що на історичній глибині понад 15 років знаходиться лише 5% практично використовуваних джерел, на глибині від 10 і більше років — приблизно 20% джерел, решта ж джерел припадає на останнє десятиліття. Ці спостереження цікаві не тільки з точки зору історичної характеристики оновлення використовуваних даних у сучасній фізиці, але й становлять інтерес для бібліографії та служби наукової інформації\*. Однак з того факту, що з одержаною ним залежністю

<sup>5</sup> S. Dedijer. International comparisons of science, «New Scientist», 1964, № 379, стор. 461—464.

\* Зазначимо, що використання цього прийому в джерелознавчому аналізі могло б розкрити характерні специфічні риси різних історичних досліджень.

майже повністю збігаються дані американських, радянських і західно-європейських наукових друкованих органів з фізики, автор робить не-правомірний висновок про ідентичність науково-технічної політики в різних країнах і навіть іде далі, твердячи, ніби «межі між гостро суперечними ідеологіями поступово розчиняються в загальну світову ідеологію» і що науці належить роль «головного інструмента» в цьому процесі.

Як заключний висновок Дедієр висловлює думку, що дослідження історії науково-технічного прогресу «не повинні бути партійно-політичними, вони мають використовувати такі ж об'єктивні критерії, які потрібні для будь-якого іншого виду дослідницької роботи». В цьому і полягає першопричина порочності методологічних установок шведського вченого.

Ми переконані, що наші історики науково-технічного прогресу, творчо застосовуючи різні кількісні методи і справді об'єктивні критерії, повинні і надалі послідовно здійснювати принцип партійності в підході до наукових проблем, відокремлюючи здорове ядро нових прогресивних тенденцій в своїй галузі науки від їх неправильних філософських та ідеологічних трактувань.

Важливим у вивченні закономірностей розвитку природознавства і техніки є загальне прискорення темпів розвитку науки.

Кожне покоління вчених працює, так би мовити, спираючись на плечі попередніх поколінь. Всяка нова наукова концепція чи ідея викликає новий цикл наукових робіт, що розвивають або заперечують висунуті доти положення. Ця специфічна особливість наукового пізнання як реального явища об'єктивного світу глибоко зумовлює характер розвитку науки. Наукове пізнання як потік часу, його не можна ні повернути назад, ні зупинити; але на відміну від часу наука рухається вперед, дедалі прискорюючи швидкість.

Першим помітив і сформулював закон прискореного розвитку науки Ф. Енгельс. У праці «Начерки до критики політичної економії» (1844 р.), доводячи необґрунтованість мальтузіанських теорій, він писав: «...Наука йде вперед пропорціонально великій кількості знань, успадкованих нею від попереднього покоління...»<sup>6</sup>.

Математичний апарат, що описує експоненціальний закон розвитку науки і запропонований радянськими вченими Г. Вледуцем, В. Налімовим, Н. Стяжкіним і Карповим<sup>7</sup>, базується на диференціальному рівнянні  $\frac{ds}{dt} = kS$  (1), де  $\frac{ds}{dt}$  — швидкість розвитку науки;  $S$  — результати науки;  $k$  — коефіцієнт пропорціональності, властивий певній науці та історичним умовам її розвитку. Це рівняння за своїм змістом є не що інше, як наведене вище формулювання Ф. Енгельса, передане мовою математичних символів. Інтегрування рівняння (1) дає математичний вираз для закону розвитку науки  $S = S_0 e^{kt}$  (2), де  $S_0$  — сума результатів науки на момент відліку.

При п'ятнадцятирічному періоді подвоєння розмірів величина « $k$ » набуває значення 0,05, а рівняння (2) відповідно має вигляд  $S = S_0 e^{0,05t}$  (3). Ф. Енгельс не раз повертався до «закону прискореного розвитку науки».

При аналізі історичного розвитку науки статистичними методами

<sup>6</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 530.

<sup>7</sup> Г. Э. Вледуц, В. В. Налимов, Н. И. Стяжкин. Научная информация как одна из задач кибернетики, журн. «Успехи физических наук», т. 69, 1959, № 1; М. М. Карпов. Основные закономерности развития естествознания, Ростов-на-Дону, 1963.

найбільш раціональним є, на наш погляд, спільний розгляд статистичних даних про розвиток конкретних і тісно пов'язаних між собою об'єктів класичної тріади «P — T — S» («виробництво — техніка — наука»).

Порівнюючи характер зміни темпів розвитку певного виду виробництва (наприклад, видобуток вугілля), його технічної оснащеності (кількість і потужність вуглевидобувних машин) і науки (число наукових праць з теорії видобутку вугілля, з питань конструювання гірничих машин і механізації) можна зробити певні висновки про рівень і стан науково-технічного прогресу в конкретній галузі. Наприклад, співвідношення  $\frac{dT}{dt} > \frac{dP}{dt} > \frac{dS}{dt}$  (що, до речі, має місце у вугільній промисловості) наводить нас на думку про відставання розвитку даної галузі науки від потреб практики, внаслідок чого швидке кількісне збільшення техніки не супроводжується, можливо, таким самим швидким зростанням якісних показників виробництва (собівартість, продуктивність і т. ін.).

Найоптимальнішим для сучасного періоду створення матеріально-технічної бази комунізму слід, мабуть, вважати співвідношення  $\frac{dS}{dt} > \frac{dT}{dt} > \frac{dP}{dt}$ . Воно означає, що високим темпам розвитку нашого виробництва відповідають ще вищі темпи розвитку техніки, а їх, у свою чергу, випереджають темпи розвитку науки. Саме про цю особливість розвитку науки говорив академік М. В. Келдиш на першій Всесоюзній нараді наукових працівників у Кремлі. Він заявив, що радянській техніці необхідно забезпечити вищі темпи розвитку, ніж важкій промисловості, а природознавство слід розвивати такими темпами, які б випереджали розвиток техніки і технічних наук.

У зв'язку з вищевикладеним доцільно торкнутися прийомів статистичного обчислення «продуктивності» праці вчених. У сучасних зарубіжних дослідників показником «продуктивності» праці вченого вважається кількість опублікованих праць. У нас теж широко користуються цим вимірником, але він, на наш погляд, ще не є адекватним вимірником вкладу в науку, результативності дослідження. Найвірогідніше, що цей вимірник може бути показником творчої активності вченого.

Щоб наочніше уявити обсяги науково-технічної інформації, нагромаджені людством у ході його прогресу, наведемо такі дані. За відомостями журналу «Американ документейшен» за 1963 р. в світі існує близько 100 млн. назв різних друкованих праць, у тому числі 30 млн. книг, 13 млн. патентів і авторських свідоцтв. В 100 тис. журналів щороку друкується 4 млн. статей. Щодня в світі випускається в середньому 100 друкованих аркушів тексту з розрахунком на одного спеціаліста, який працює у досить вузьких сучасних галузях науки.

Якщо сума людських знань подвоюється кожні 50 років, то обсяг науково-технічної інформації подвоюється в середньому за 10—15 років. Отже до кінця століття обсяг знань порівняно з 1950 р. подвоїться, а кількість науково-технічної інформації збільшиться приблизно в 30 разів.

Не вся інформація, нагромаджена в процесі науково-технічного прогресу, однаково цінна і практично необхідна. Однак загальний «коефіцієнт використання» інформаційних багатств катастрофічно падає, що не може не викликати занепокоєння. Щодо технічних ідей, які виникли в безпосередній близькості до сьогодення, історія техніки, не «спрацював» ще жоден з каналів обміну інформацією (семі-

нари, обговорення, патентування, публікації, демонстрація роботи машин). В міру заглиблення в минуле починають відчуватися результати практичного взаємообміну інформацією, і поступово відносний рівень інформованості зростає. В цій зоні розглядуваного історичного потоку на глибині, приблизно, 3-х років працюють усі служби технічної інформації.

На історичній глибині 10—12 років починається ще одна зона малої інформованості про технічний досвід минулого. Цей «інформаційний провал» пояснюється багатьма причинами, зокрема: те, що своєчасно не стало відоме творцю техніки, так і залишається невідомим йому без спеціальних історично-технічних досліджень; людська пам'ять має взагалі властивість забувати те, що не викликає інтересу в момент ознайомлення, чи те, що втрачає на даний період своє значення, армія ж творців техніки зростає з великою швидкістю (кількість інженерів, наприклад, подвоюється кожні 5 років), отже відносно інформації десятирічної давності лише  $\frac{1}{4}$  частині інженерів «було що забувати». Зазначимо, що саме в цій зоні потоку інформації за традицією бачать своє місце історики техніки.

В ході історичного процесу відбувається абсолютне і відносне зростання кількості невикористаної інформації. І хоч щільність інформаційної хвилі зростає в загальному випадку за експоненціальним законом, відносна висота її постійно зменшується. Це веде до дедалі частішого повторення вже зроблених технічних рішень. Ось деякі дані, які ілюструють висловлене положення. В США і Англії підраховано, що від 10 до 20% науково-дослідницьких і проектно-конструкторських праць можна б не виконувати, якби була відома інформація про вже проведені аналогічні роботи. Втрати від такого дублювання в 1960 р відповідно становили 1,25 млрд. доларів і 12 млн. фунтів стерлінгів<sup>8</sup>. В СРСР з кожної тисячі заявок на винаходи тільки 240—280 визнаються новими. Ці факти свідчать про масштаби нераціональних витрат творчих зусиль і матеріальних коштів, а також про розміри практично цікавих відомостей, які містяться в минулому технічному досвіді.

Якщо наведений аналіз поширити на історію науково-технічного прогресу в цілому, це дає підстави вважати, що у процесі його розвитку ми дедалі більше пізнаємо таємниці природи, але практично використовуємо все меншу частину вже відомого людству. Щодо історії техніки справедливе твердження — **чим обширнішою є реальна історія у даного виду техніки, тим менше її знають і тим більша існує потреба в її науковому, практично спрямованому вивченні.**

Слід підкреслити, що здійснена нами інтерпретація структури історичного потоку технічної інформації стосується загального випадку. В конкретних галузях техніки вона може змінюватися. Історичні потоки інформації про наукові ідеї і результати будуть мати ще відміннішу структуру потоків. Вирішальною тут є та обставина, що в галузі науки (на відміну від техніки) значно вищий рівень абстрагування знань, узагальнення результатів і спадковості в розвитку ідей. Зрештою, саме такі обставини є основою більш швидких темпів розвитку техніки.

Однак і в історії науки спостерігається, по суті, тенденція до зростання втрат потенціально можливої інформації. Уявити це допоможе такий хід думок. Повний обсяг зв'язків наукової інформації —  $I_0$ , виробленої за час  $t$ , кількість  $N_t$  вчених, які працювали в ці роки і здійснювали взаємообмін інформацією шляхом публікації наукових результатів —  $q$  робіт на рік на одного вченого, дорівнюватиме

<sup>8</sup> Научно-техническая информация. Сборник, вып. I, К., 1964, стор. 17.

$I_0 = N_t(N_t - 1)q \cdot t$ . Це ситуація, коли всі вчені знають про всі праці своїх колег. Насправді ж, обсяг друкованої наукової інформації, з якою ознайомилися вчені —  $I_k$ , які читають щороку в пошуках інформацій —  $Q$  робіт, дорівнює:  $I_k = N_t \cdot Q \cdot t$ . Різниця наведених величин характеризуватиме обсяг наукової інформації, що залишиться невідомою вченим —  $I_{\text{ук}}$ . Виконавши необхідні перетворення, ми можемо одержати такий вираз:  $I_{\text{ук}} = N_t \cdot q \cdot t - N_t (Q + q) \cdot t$ . У випадку при досить великому  $N_t$  перший член одержаного рівняння, де  $N_t$  у другому ступені, буде настільки великим порівняно з другим членом, що тоді справедливо твердити: втрати потенціально можливої наукової інформації зростають пропорціонально квадрату числа вчених. Актуальність боротьби з вратами наукової інформації загально визнана. Подібний меті протягом усієї історії науки служить створення узагальнюючих і оглядових (зокрема історико-наукових) праць, наукова бібліографія, інформаційно-довідкові служби, а також тенденція до логічної формалізації і математизації наукового апарату, яка все активніше стверджується в сучасній науці.

Диференціація наук і спеціалізація вчених, звужуючи чисельність колег-спеціалістів і підвищуючи можливості повнішого охоплення праць, що виходять у даній вузькій галузі, також сприяють зменшенню втрат інформації, що безпосередньо стосується даного предмета. Однак досягається це за рахунок значного зростання втрат інформації з інших галузей наук.

На сучасному етапі історичного розвитку науки на зменшення втрат інформації позитивно впливає тенденція до колективності в наукових дослідженнях. Нагадаємо, що за останні півстоліття питома вага індивідуальних друкованих праць знизилася з 82 до 33%; кількість праць, написаних двома авторами, збільшилася з 16 до 43%, трьома і більше — з 2 до 24%.

Дедалі важливішу роль у справі взаємообміну науковою інформацією відіграють різні форми особистого спілкування вчених, які також значно сприяють (і це головне) підвищенню ефективності пошуків особливо необхідної вченому інформації.

Останнім часом на допомогу приходить електронно-інформаційна техніка, яка дає можливість не тільки ефективно розв'язувати завдання пошуку інформації, але й бере на себе значну частину роботи з логічного аналізу і попередньої обробки одержаних відомостей.

Однак якими б оптимістичними не були наші сподівання на допомогу інформаційної техніки і якими б величезними не були б її можливості, людина була і залишиться основним творцем і носієм науково-технічної інформації. Загальна кількість спеціалістів, зайнятих у науці і народному господарстві, і далі зростатиме значними темпами. Особливо це стосується Радянського Союзу. Зараз у нашій країні працює близько однієї третини всіх учених світу — 611,7 тис. чоловік, 11,25 млн. працівників з вищою і середньою спеціальною освітою<sup>9</sup>. У зв'язку з цим ми повинні звернути увагу на такий факт — набуті спеціалістом знання, якщо він їх не поповнює, надзвичайно швидко втрачаються — близько 10% на рік. Підраховано<sup>10</sup>, що спеціаліст, який прагне бути на передньому краю боротьби за науково-технічний прогрес, повинен систематично витрачати не менше 25% часу на ознайомлення з науково-технічною інформацією.

Перед СРСР — країною суцільної грамотності — постає винятково важливе завдання створення й розвитку ефективної загальнодер-

<sup>9</sup> СССР в цифрах в 1964 г. Сборник, М., 1965, стор. 132, 133.

<sup>10</sup> Журн. «Oil Engineering», 1963, № 4.

жавної системи заходів, спрямованих на підтримку необхідного рівня знань всієї армії спеціалістів народного господарства.

Факти історії техніки свідчать, що не завжди кожне технічне рішення знаходило оцінку, яка відповідала б його значенню. Іноді вони й зовсім були позбавлені оцінки «зворотного санкціонуючого зв'язку». Введення критерію історичної відносності оцінок і встановлення по можливості справжніх (іноді нових) зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім — завдання істориків техніки.

Академік В. М. Глушков у одній з своїх статей про перспективи кібернетики відзначав: «Є такі проблеми, над якими вчений працює десятиріччями. Але життя людське не безкрає і межа його не залежить від того, наскільки наблизилася людина до здійснення свого задуму. А коли ця межа настає, все, що уже зроблено в голові для розв'язання проблеми, зникає для людства. Майбутньому досліднику доведеться все починати з початку»<sup>11</sup>. На жаль, подібна доля буває не тільки у «зробленого в голові», але й втіленого в проєктах, винаходах. Саме історія науки і техніки покликана зменшити «негативний ефект забуття», сприяти встановленню тісніших зв'язків між поколіннями. Щодо цього історія природознавства і техніки має багато спільного з рядом інших наук.

В загальну класифікаційну схему завдань досліджень з історії науково-технічного прогресу вкладаються й багато інших практично розв'язуваних проблем економіки, структурної лінгвістики, загальної історії, конкретної соціології та ін. Технічні засоби розв'язання подібних завдань можуть бути з успіхом використані, а в ряді випадків уже використовуються вченими-суспільствознавцями.

Працюючи над створенням автоматизованої системи історико-технічного аналізу в галузі вугільного комбайнобудування, ми зустрілися з необхідністю попереднього з'ясування ряду питань, що цікавлять інженерів-практиків, відповіді на які є в минулому історико-технічному досвіді. У зв'язку з цим вирішено провести анкетування можливих запитів конструкторів Донецького Діпровуглемашу.

Анкетування підтвердило вже теоретично обгрунтоване положення про можливість звести багато реальних запитів до незначного числа їх типів, логічно інтерпретованих. Це робить реальним завдання розробки набору стандартних програм для одержання відповідей на такі запитання за допомогою ЕОМ.

Обробляючи масові статистичні дані з історії науково-технічного прогресу, необхідно дбати про достатність і репрезентативність вибірок даних, а при трактовці одержаних результатів — постійно розрізняти такі явища, як статистичний факт — з одного боку, факт фізичний, суспільний та індивідуальний — з другого.

Для істориків природознавства і техніки, як і для наших колег — спеціалістів інших суспільних наук, запорукою успіху в освоєнні кількісних методів аналізу є вміння гармонійно поєднувати їх з поглибленим якісним аналізом досліджуваних явищ.

Ми певні, що взаємообмін досвідом досліджень, взаємодопомога і творча співдружність учених, які освоюють кількісні методи в названих галузях знань, принесуть користь загальній справі.

<sup>11</sup> «Литературная газета», 17 грудня 1962 р.

# Повідомлення

В. У. ПАВЕЛКО

## РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1945—1965 рр.)

В єдиній сім'ї братніх народів Чехословацької Соціалістичної Республіки, які впевнено йдуть шляхом соціалізму й комунізму, буде йове суспільство й українська національна меншість \* Чехословаччини.

В минулому, в Австро-Угорській монархії і за часів буржуазної Чехословацької республіки, не кажучи вже за сумний період фашистської окупації, українське населення Чехословаччини зазнавало тяжкого соціально-економічного і національного гноблення, що позначалося і на його культурному розвитку<sup>1</sup>.

До встановлення народно-демократичного ладу в Пряшівському краї Східної Словаччини була лише 1 горожанська школа, 1 гімназія і 165 початкових шкіл<sup>2</sup>. У буржуазній Чехословаччині послідовно проводилась політика денаціоналізації українського населення. Але ніякі утиски не змогли викоренити у нього усвідомлення своєї національної приналежності до великого українського народу.

В роки другої світової війни українці Пряшівського краю брали також активну участь у боротьбі за визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників і встановлення народно-демократичного ладу<sup>3</sup>.

1 березня 1945 р. у Пряшеві зібрався I з'їзд делегатів населення Пряшівського краю, на якому на демократичних засадах було обрано Українську народну раду Пряшівщини (УНРП). Вже з початку свого існування і особливо після закінчення війни УНРП, керуючись настановами Кошицької програми, прийнятої Національним фронтом, розгорнула активну діяльність по розвитку культури українського населення Пряшівського краю.

Усунення реакційних буржуазних елементів від участі в управлінні державою після виборів до Законодавчих Національних Зборів 25 травня 1946 р. і лютневої перемоги трудящих у 1948 р. сприяли успішному розвитку народного господарства Чехословаччини і здійсненню в країні культурної революції.

Українські трудящі активно включились в будівництво нової Чехословаччини, стали ініціаторами соціалістичних перетворень у містах і селах Пряшівського краю.

---

\*За переписом 1921 р. в буржуазній Чехословаччині було 461 849 українців, в тому числі в Словаччині — 85 644 чол. З волі українського населення Закарпатської Русі в червні 1945 р. Закарпатська Україна була включена до складу Радянської України. Після частково проведеної оптації українців до СРСР в 1946 р. в Чехословаччині залишилось 70 тис., переважно в Пряшівському краї Східної Словаччини.

<sup>1</sup> Історія Чехословаччини, т. 3, М., 1960, стор. 389.

<sup>2</sup> Газ. «Нове життя», 20 лютого 1965 р.

<sup>3</sup> Газ. «Нове життя», 27 червня 1964 р.

Швидкими темпами здійснювалась індустріалізація краю. За 20 років народно-демократичного ладу тут побудовано близько 60 сучасних промислових підприємств, на яких працює до 40 тис. робітників<sup>4</sup>. Значних успіхів досягнуто в кооперації сільського господарства Пряшівщини<sup>5</sup>. Неухильно зростає життєвий рівень населення.

На цій основі інтенсивно розвивалася культура краю. Велику увагу було приділено шкільному будівництву. У перші післявоєнні роки шкільною справою займалися так звані Реферати українських шкіл (РУШ) при Уповноваженому представництві в справах освіти і культури Словацької Національної Ради, які, незважаючи на дуже тяжкі умови, організували навчання дітей<sup>6</sup>. Були створені округи українських шкіл, інспектори \* яких, крім налагодження шкільного навчання, займалися також питаннями культосвітньої роботи на селі, в чому активну допомогу подавали місцеві національні комітети. До 1946 р. у Пряшівському краї вже навчалось: в початкових школах — 27 145 учнів, в горожанських — 1620, в середніх — 556<sup>7</sup>. Наприклад, в Межилаборецькому округу з 1945 до 1959 рр. було побудовано 60 шкіл з 187 класами і 5410 учнями<sup>8</sup>.

В 1952 р. ЦК КП Словаччини прийняв спеціальну постанову про школи в селах з українським населенням. Пряшівський крайовий і окружні комітети КП Словаччини вжили заходів до її виконання<sup>9</sup>.

Комуністична партія Чехословаччини приділяла велику увагу економічному і культурному піднесенню Східної Словаччини і зокрема Пряшівщини. Так, у директивах Загальнодержавної партійної конференції (червень 1956 р.) підкреслювалась необхідність «швидким розвитком промислового та сільськогосподарського виробництва в Східній Словаччині, особливо в Пряшівському краї, наблизити господарський рівень цієї області до рівня інших словацьких країв»<sup>10</sup>.

Для підготовки кадрів учителів у Пряшеві було створено учительський інститут, а в 1960 р. на його базі організовано педагогічний інститут. Викладачів для українських шкіл Пряшівщини випускає також філософський факультет (філіал Кошицького університету) в Пряшеві. Спеціалістів у галузі середньої і вищої освіти готували для Чехословаччини й учбові заклади Радянської України<sup>11</sup>. В результаті цих заходів уже в 1958 р. проблема кадрів учителів для українських шкіл була в основному розв'язана.

Велике значення для підвищення культурного рівня трудящих Пряшівщини мало забезпечення їх усією необхідною літературою. В зв'язку з цим ЦК КП Словаччини ухвалив рішення, яким зобов'язу-

<sup>4</sup> Газ. «Нове життя», 3 квітня 1965 р.

<sup>5</sup> Журн. «Дружно вперед», 1958, № 19, стор. 4.

<sup>6</sup> Журн. «Дружно вперед», 1964, № 5, стор. 19.

\* Інспекторати були ліквідовані в 1949 р.

<sup>7</sup> Газ. «Нове життя», 20 лютого 1965 р.

<sup>8</sup> В. Капішовський. Економічно-суспільний та культурний розвиток українського населення (доповідь на активі наукових і культосвітніх працівників 27—28 лютого 1960 р. в Пряшеві), альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 91.

<sup>9</sup> Журн. «Дружно вперед», 1964, № 5, стор. 20; див. також Архів Українського Товариства культурного зв'язку з закордоном (далі — УТКЗ), 1955 р., спр. 9, арк. 34.

<sup>10</sup> Общегосударственная конференция Коммунистической партии Чехословакии (Прага, 11—15 юня 1956 г.), М., 1957, стор. 278, 279.

<sup>11</sup> Архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Відділ закордонних зв'язків, спр. 26—3/А, арк. 87. Так, наприклад, в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка в 1958/59 навчальному році навчалось з Чехословаччини 28 українців.

вав відповідні органи збільшити завоз з Радянського Союзу видань українською мовою для населення Пряшівщини<sup>12</sup>. Лише за 1948—1950 рр. кількість різних видів друкованої продукції, що надсилалася з Радянської України до Пряшівського краю по лінії УТКЗ, значно зросла, в тому числі: газет і журналів — з 3 387 прим. до 27 000; соціально-економічної літератури — з 247 прим. до 457; художньої літератури — з 306 до 1 467 прим. (99 назв) тощо. Крім того, в 1950 р. було надіслано: підручників для українських шкіл — 5 152 прим. (78 назв); музичних творів — 1 311 (124 назви), фотоілюстрацій — 354 прим. (54 сюжети) і т. д.<sup>13</sup>

Значну роль у справі освіти в Пряшівському краї відіграла УНРП. Вона підтримувала також зв'язки з культурними закладами Радянської України, одержувала від них численну літературу. Проте до керівництва УНРП пролізли буржуазно-націоналістичні елементи, які намагались протиставити цю організацію, а пізніше і Підготовчий комітет Культурної спілки українських трудящих (КСУТ) — ЦК КПЧ і урядові Чехословаччини. Помилки УНРП були засуджені на Третій серпневій конференції Пряшівського краю в 1951 р.<sup>14</sup> В тому ж році Раду було ліквідовано і створено спочатку Підготовчий комітет КСУТ, а 30 травня 1954 р., з ініціативи КПЧ, — Культурну спілку українських трудящих<sup>15</sup>.

Завдання КСУТ, як підкреслювалося в її Статуті, полягало в тому, щоб проводити культурну роботу серед українського населення Пряшівського краю, вести боротьбу з всілякими проявами буржуазного націоналізму, національного сепаратизму і замкнутості, виховувати українських трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, спрямовувати їх зусилля на побудову соціалізму в Чехословаччині. Разом з обласним відділенням Союзу чехословацько-радянської дружби\* КСУТ знайомить українське населення Чехословаччини з господарськими, культурними досягненнями трудящих СРСР, у тому числі Радянської України. В усій своїй діяльності КСУТ керувалася і керується розробленою КПЧ Кошицькою програмою, де говорилося про встановлення найтіснішого братнього союзу і співробітництва з великим українським народом.

Спілка та її місцеві органи ведуть широку лекційну пропаганду, займаються організацією курсів української мови, приділяють багато уваги розвитку народної художньої творчості і самодіяльності серед місцевого українського населення.

Розв'язуючи поставлені перед нею завдання, КСУТ виходить з рішень партії та уряду в питаннях ідеологічної роботи, зокрема з постанови Бюро ЦК КП Словаччини від 3 грудня 1955 р. про підвищення рівня політико-виховної роботи серед українського населення, рішень ЦК КПЧ (березень 1962 і грудень 1963 рр.) про дальші заходи в цій галузі<sup>16</sup>.

Провідником політики партії в справі виховання у трудящих рис

<sup>12</sup> Архів УТКЗ, 1954 р., спр. 9, арк. 24.

<sup>13</sup> Архів УТКЗ, 1948 р., спр. 16/32, арк. 1; 1950 р., спр. 9, арк. 35 та ін.

<sup>14</sup> Там же, 1955 р., спр. 9, арк. 34.

<sup>15</sup> Журн. «Дружно вперед», 1964, № 5, стор. 19; Архів УТКЗ, 1955 р., спр. 9, арк. 34.

\* В травні 1949 р. відбувся об'єднавчий з'їзд Союзу чехословацько-радянської дружби в Празі і Союзу друзів СРСР Словаччини, утвореного 23.II 1947 р. на основі злиття словацьких Товариства культурного і економічного зв'язку з СРСР із Союзом друзів СРСР (див. ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 458, арк. 27).

<sup>16</sup> Звітна доповідь ЦК КСУТ V конференції КСУТ (15—16 лютого 1964 р.) газ. «Нове життя», 1964, № 8, додаток.

соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму стала українська преса, яка виходить у Чехословаччині. З вересня 1951 р. КСУТ почала видавати суспільно-політичний і літературно-художній журнал «Дружно вперед»<sup>17</sup> (в 1955 р. тираж його становив 7 000 примірників), а також альманах «Дукля» (тираж — 700 прим.), «Блокнот для функціонерів КСУТ» і спільно з ЦК КПС — газету «Нове життя» (тираж — 2 170 прим.)<sup>18</sup>. На сторінках цих органів вміщуються інформації про діяльність Спілки, про успіхи і життя як трудящих Пряшівського краю, так і Радянської України, статті, присвячені історичному минулому слов'янських народів і історії українського народу передусім, твори місцевих українських письменників та кращі зразки чеської, словацької та радянської художньої літератури.

В 1955 р. КСУТ об'єднувала 8 тис. членів в 274 первинних організаціях. Вони проводять велику роботу по мобілізації українських трудящих на виконання завдань соціалістичного будівництва в Чехословаччині, організовують свята трудової слави, в яких беруть участь члени бригад соціалістичної праці.

Культурно-виховну роботу серед населення Пряшівського краю КСУТ здійснює в тісному співробітництві з українською секцією Спілки словацьких письменників\*, Українським народним театром, Піддуклянським українським народним ансамблем, українською секцією чехословацького радіомовлення в Пряшеві, видавництвами, будинками освіти та іншими українськими установами і організаціями Словаччини. При Спілці існує ансамбль пісні й танцю (понад 100 чоловік), який дає концерти в містах і селах з українським населенням<sup>19</sup>.

Однією з поширених форм культосвітньої діяльності Спілки є організація гуртків української мови, де трудящі оволодівають літературною мовою. Вони знайомляться з культурним надбанням українського народу, слухають лекції, спеціальні радіопередачі, підготовлені Пряшівським радіо<sup>20</sup>, а також вивчають українські народні пісні, танці. В 1956 р. в Пряшівському краї працювало 230 таких гуртків. В них навчалися понад тисячу селян, робітників і представників трудової інтелігенції. В 1956/57 навчальному році в 192 гуртках закінчили навчання 2 870 чоловік<sup>21</sup>.

Прагнучи краще ознайомитись з життям радянських людей, трудящі Пряшівського краю відвідують курси російської мови. Так, в 1949 р. в 597 гуртках навчалось 12 765 чоловік<sup>22</sup>.

Широкого розмаху набрала й видавнича справа. Крім згаданої періодики, дедалі зростає також обсяг книжкової продукції. Уже в 1953 р. у видавництві КСУТ вийшло 30 книжок, 9 з них — твори місцевих авторів українською мовою<sup>23</sup>. До кінця 1959 р. українська редакція Словацького видавництва художньої літератури у Пряшеві видала 87 книжок українською мовою тиражем 150 тис. примірників, в тому числі два збірники: «Вічне братерство» (т. I) — збірник художніх творів про Карпати, а також «Повість словацьких гір» (кн. 3) — видання, присвячене 15-ій річниці Словацького повстання<sup>24</sup>. В цій книзі показана участь українського населення в партизанських

<sup>17</sup> Архів УТКЗ, 1955 р., спр. 9, арк. 25.

<sup>18</sup> Див. альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 93.

\* Утворена в січні 1956 р.

<sup>19</sup> Архів УТКЗ, 1955 р., спр. 9, арк. 26.

<sup>20</sup> Журн. «Дружно вперед», 1957, № 22, стор. 3, 4.

<sup>21</sup> Журн. «Дружно вперед», 1957, № 19, стор. 18.

<sup>22</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 460, арк. 66.

<sup>23</sup> Архів УТКЗ, 1955 р., спр. 9, арк. 34.

<sup>24</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 113.

загонах, в чехословацькому корпусі і в Радянській Армії, бойова співдружність словаків, чехів, українців на всіх фронтах. Це ж видавництво до 1960 р. видало 230 підручників для українських шкіл<sup>25</sup>, а до початку 1962 р. вже вийшло понад 350 назв учбової літератури<sup>26</sup>.

Питанням розвитку української літератури в ЧССР за післявоєнні роки приділяється серйозна увага. З робітників, селян і трудової інтелігенції Пряшівського краю виросла славна плеяда загартованих в боях за свободу і незалежність своєї Батьківщини письменників, які беззавітно служать народові. Об'єднані в українській секції Спілки словацьких письменників, вони успішно співпрацюють з письменниками Чехословаччини, беруть активну участь у роботі з'їздів, конференцій Комуністичної партії Чехословаччини і Словаччини.

Велику роботу провели українські творчі працівники в період підготовки з'їзду соціалістичної культури, який відбувся 8—11 червня 1959 р. У виступах на з'їзді українські письменники розповіли про те, як вони виконують свій почесний обов'язок — «здійснювати соціалістичну революцію у мисленні, в галузі духовного життя трудящих, постійно наближувати до українських трудящих ідеї комунізму»<sup>27</sup> через кращі художні твори. Ці твори повинні виховувати у будівників соціалізму почуття патріотизму та інтернаціональної єдності, кликати до боротьби за перемогу нового, проти сил реакції та війни. Такі мотиви звучать у вірші «Лист другові і недругові» Івана Мацинського. Поет закликає відстоювати справу миру:

«...Поставте мир у центр своїх турбот.  
Війна сьогодні — мрій народних зрада  
І зраді тій страшний суддя — народ...»<sup>28</sup>

На пленумі української секції словацьких письменників 9 березня 1965 р., в якому взяли участь понад 50 письменників, літературних критиків, журналістів, було накреслено далші заходи в справі розвитку української літератури в Чехословаччині. За 20 років (до 1965 р.) в книжкові магазини ЧССР надійшло 140 назв українських книг<sup>29</sup>.

Українські письменники Пряшівського краю підтримують тісні дружні контакти з письменниками Радянської України<sup>30</sup>. Так, наприклад, 27 червня 1958 р. у Пряшеві відбулась літературна конференція, де були присутні письменники Радянського Закарпаття — М. І. Томчанин, І. М. Чандей, В. П. Поліщук<sup>31</sup>. Український радянський поет О. Ющенко присвятив франкознавцю Пряшівського краю М. Мольнару теплий вірш «Над світом»<sup>32</sup>, а поет Ю. Петров у вірші «Воспоминание о Пряшеве», присвяченому В. Зозуляку і М. Шмайді, говорив про «дружбу українців і словаків», що входить «корінням в глибину віків», скроплена кров'ю «воїнів радянських»<sup>33</sup>. На Пряшівщині побували Л. Первомайський, Іван Ле, П. Воронько, О. Гончар та ін.

Українську поезію Чехословаччини представляють Іван Мацинський, Федір Лазорик, Сергій Макара, Віктор Гайний, Йосип Шеле-

<sup>25</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 93.

<sup>26</sup> Журн. «Всесвіт», 1962, № 9, стор. 84.

<sup>27</sup> Альманах «Дукля», 1959, № 3, стор. 109.

<sup>28</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 1, стор. 4.

<sup>29</sup> Информационный бюллетень чехословацкого телеграфного агентства (далі — ЧТА), № 20, 12 березня 1965 р.

<sup>30</sup> Див. виступ І. Мацинського на III з'їзді Спілки письменників Чехословаччини (24—25 травня 1963 р.), газ. «Нове життя», 1 червня 1963 р.

<sup>31</sup> Журн. «Дружно вперед», 1958, № 14, стор. 6.

<sup>32</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 64.

<sup>33</sup> Там же, стор. 65.

пець та ін. В галузі прози можна відзначити творчість Михайла Шмайди, Федора Іванчова, Юрія Боролича, Андрія Куско, в драматургії — Єви Капішовської-Біс, В. Зозуляка та ін.

Мірилом якості художніх творів для них служать кращі зразки української радянської і чехословацької прози та поезії. «Ми гордимся тим, що належимо до цього (українського радянського. — В. П.) народу, що його культурна спадщина є і нашою», — заявляють українські письменники Пряшівщини<sup>34</sup>.

Науковці Пряшівського краю соціалістичної Чехословаччини (літературознавці, історики та ін.), озброєні марксистсько-ленінською теорією, успішно вирішують ряд назрілих проблем<sup>35</sup>. Вони ставлять питання про те, щоб дати «марксистсько-ленінське висвітлення літературного минулого і культурного розвитку українського населення Східної Словаччини» і виступають за творчу співпрацю з науковцями Радянської України<sup>36</sup>.

Скарбницю соціалістичної культури збагатили своїми творами також українські художники Чехословаччини — Дезидерій Міллий, Орест Дубає, Єва Капішовська-Біс, Степан Гапак, Юлій Мушка, Андрій Гай. Їх картини відбивають красу рідного пейзажу, життя і працю українських трудящих<sup>37</sup>.

Після встановлення народно-демократичного ладу в Чехословаччині з ініціативи Української народної ради Пряшівщини було засновано в м. Пряшеві перший український народний театр (УНТ). Ядро колективу склали учасники аматорських гуртків — талановита вчительська молодь, а також члени Пряшівського товариства, що об'єднувало найздібніших музикантів Пряшева<sup>38</sup>.

За роки народної влади УНТ пройшов великий шлях. До 15-річчя свого ювілею він дав 2571 виставу (серед них — 104 прем'єри). Театр не тільки користується великою популярністю серед населення Пряшівського краю, але й відомий у республіці\*. Він нагороджений чехословацьким орденом «За заслуги у будівництві».

В репертуарі театру — твори класичної української і російської драматургії, а також п'єси радянських авторів і місцевих українських драматургів. Добір п'єс свідчить про художнє зростання колективу УНТ, про небувале культурне піднесення української національної меншості Чехословацької Соціалістичної Республіки.

УНТ подає велику допомогу гурткам та колективам художньої самодіяльності підприємств, сільськогосподарських кооперативів Пряшівського краю. Традицією театру стало щороку під час жнив у складі агіткультбригад виступати перед селянами Пряшівщини<sup>39</sup>. З глядачами підтримуються тісні контакти, зокрема їх побажання завжди

<sup>34</sup> Альманах «Дукля», 1958, № 3, стор. 76, 77.

<sup>35</sup> Див. матеріали активу наукових і культурно-освітніх працівників Пряшівського краю (27—28 лютого 1960 р.), альманах «Дукля», 1960, № 2.

<sup>36</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 104.

<sup>37</sup> И. Волощук. Развитие украинской литературы и украинского искусства в ЧСР после освобождения, альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 106—107.

<sup>38</sup> Альманах «Дукля», 1957, № 4, стор. 50; журн. «Дружно вперед», 1961, № 3, стор. 19.

\* В листі від 3 квітня 1954 р. до УТКЗ відзначалось, що «театр дуже улюблений всіма народами ЧСР як українським, так і чехами, словаками, угорцями, а ще тому, що вони мають можливість бачити оригінальні вистави, почути живе слово чи то вже українське або російське. Наш театр є молодим театром драми і музичної комедії, якого кадри творить переважно молодь українського селянства, робітництва та трудової інтелігенції» (див. Архів УТКЗ, Відділ закордонного зв'язку, 1954 р., оп. 14, спр. 12, арк. 14—14 зв.).

<sup>39</sup> Газ. «Радянська культура». 2 жовтня 1955 р.

враховуються при складанні репертуару. Так, йдучи назустріч запитам глядачів, УНТ звернувся до театральних організацій Радянської України з проханням прислати музику і лібретто оперет «Трембіта» Мілютіна, «Вільний вітер» Дунаєвського, «Весілля в Малинівці» Олександра, «Розкинулось море широко» Свиридова, «Скрипка гуцула» та ін.<sup>40</sup> На початку 1958 р. УНТ встановив зв'язки з Українським театральним товариством у Києві. Театр одержав від нього цілий ряд нових п'єс.

Протягом року перебував у Радянському Союзі режисер цього театру Іван Іванчо, який знайомився з театральним мистецтвом СРСР і зокрема Радянської України, з його діячами<sup>41</sup>. У творчому співробітництві з артистами театру ім. І. Франка (Київ) і особливо з видатним українським актором Амвросієм Бучмою талановитий актор УНТ Йосиф Корба створив чудовий образ Миколи в п'єсі «Украдене щастя» І. Франка<sup>42</sup>, понад 50 вистав якої здійснив УНТ<sup>43</sup>.

В 1955 р. на базі реорганізованої оперети УНТ було створено Піддуклянський український народний ансамбль (ПУНА). До 1961 р. ансамбль показав уже глядачам п'ять програм<sup>44</sup>. В серпні 1964 р. протягом тижня Піддуклянський ансамбль в складі 110 чоловік виступав у багатьох містах Радянської України — Ужгороді, Мукачеві, Виноградіві та інших з програмою «Ехо гір», присвяченою героїчному Словацькому повстанню 1944 р. і перемозі над фашизмом<sup>45</sup>.

Свята пісні і танцю, які проводяться щороку в червні у м. Свиднику\* з 1955 р., стали традиційними не тільки для української національної меншості Чехословаччини, але й для чеського, словацького, угорського народів. В них беруть участь і гості з інших соціалістичних країн. Так, під час Х ювілейного свята (27—28 червня 1964 р.) у Свиднику виступили Піддуклянський український народний ансамбль, словацький ансамбль «Чарніца», моравський самодіяльний колектив с. Веселічка Пржеровського округу, колектив с. Мішкольця з Угорської Народної Республіки, художні колективи з Польщі, а також Закарпатської області УРСР. 28 червня учасники фестивалю поклали вінки на могили полеглих у боях за Дуклю радянських воїнів.

Отже, свята української культури у Свиднику розширили свої національні рамки за кордони Чехословаччини, що є проявом зміцнення братньої дружби між трудящими Чехословацької Республіки і народами інших соціалістичних країн.

Підготовка до свят пісні й танцю сприяє розвитку художньої самодіяльності в Пряшівському краї. Якщо до 1954 р. самодіяльних колективів було лише 50, то в 1957 р. — 189<sup>46</sup>. В 1964 р. в українських селах Пряшівського краю працювало 67 музично-хорових ансамблів і 68 — танцювальних, а також понад 100 драматичних колективів дорослих та позашкільної молоді<sup>47</sup>.

<sup>40</sup> Архів УТКЗ, Відділ закордонного зв'язку, 1952 р., оп. 12, зв'язка 2, спр. 4, арк. 63.

<sup>41</sup> Журн. «Дружно вперед», 1960, № 10, стор. 18.

<sup>42</sup> Журн. «Дружно вперед», 1961, № 3, стор. 18—19.

<sup>43</sup> Журн. «Дружно вперед», 1957, № 20, стор. 16.

<sup>44</sup> Журн. «Всесвіт», 1962, № 9, стор. 85.

<sup>45</sup> Інформаційний бюллетень ЧТА, № 65, 21 серпня 1964 р.

\* Якщо в 1955 р. на святах було 4 тис. глядачів, то в 1960 — 13 тис., а в 1963 р. — 30 тис. (газ. «Нове життя», 6 червня 1964 р., додаток). Раніше ці свята відбувалися біля пам'ятника радянським і чехословацьким героям, полеглим за визволення Чехословаччини. Тепер у Свиднику збудовано амфітеатр на 10 тис. місць.

<sup>46</sup> Журн. «Дружно вперед», 1957, № 17, стор. 1.

<sup>47</sup> За матеріалами П'ятої конференції КСУТ (15—16 лютого 1964 р.), газ. «Нове життя», 22 лютого 1964 р., додаток, стор. 21.

16—19 квітня 1964 р. проходив черговий (третій) фестиваль українських любительських драмколективів і художнього читання у Снині. В ньому взяли участь також УНТ та Піддуклянський ансамбль. Під час фестивалів, як правило, відбуваються семінари з художнього читання і з питань роботи українських ансамблів художньої самодіяльності. Консультації на семінарах дають діячі мистецтва — професіонали.

Значну роботу по розвитку культури українського населення Пряшівщини проводить українська секція при чехословацькому радіокомітеті в Братиславі, створена в жовтні 1945 р. Завідуючий секцією Андрій Рудловчак під час перебування в Радянському Союзі встановив безпосередні зв'язки з радіокомітетами Москви, Києва, Мінська, Львова, одержав потрібну російську і українську літературу, програми тощо<sup>48</sup>. Тепер українська редакція чехословацького радіомовлення в Пряшеві забезпечує понад шість годин передач щотижня<sup>49</sup>. Підвищується рівень українських передач. По радіо виступають передові люди міста й села, якими пишається Пряшівський край і вся Чехословаччина, гості з Радянського Союзу, зокрема з Радянської України. Неодноразово виступав Державний український театр і Державний український народний хор з Ужгорода<sup>50</sup>, передаються концерти колективів художньої самодіяльності Пряшівського краю і т. д. Радіослухачі знайомляться з кращими творами класичної української музичної культури.

В процесі здійснення культурної революції українські трудящі Пряшівського краю розвивають своє національне по формі і соціалістичне за змістом мистецтво, підносять свій загальноосвітній рівень. Вони цікавляться історією свого краю, історією боротьби батьків і пращів за щасливе сьогодні. Так, в с. Михалівцях відбулось крайове свято пісні й танцю, присвячене 900-річчю першої писемної пам'ятки про це село та 125-річчю Земплінського селянського повстання<sup>51</sup>. Відзначаються також інші історичні дати і знаменні події сучасного періоду (наприклад, річниці визволення піддуклянських сіл Радянською Армією та Першим чехословацьким корпусом).

Українське населення Пряшівщини має свої музеї. Зокрема, створено Музей української культури<sup>52</sup>, експозиція якого присвячена культурі й творчій праці трудящих краю в минулому і тепер. Краєзнавчі музеї у Пряшеві і Бардієві знайомлять відвідувачів з історією культурн і побутом українського населення Східної Словаччини<sup>53</sup>. У Красному Броді також відкрито український музей<sup>54</sup>.

В жовтні 1955 р. за бажанням населення краю було відкрито музичну школу для дітей у Межилаборцях. В 1956/57 навчальному році на вступні іспити прибуло понад 150 дітей з навколишніх сіл (Борова, Чертіжного, Видрані, Калинова, Нягова, Красного Броду та ін.) і з Межилаборець<sup>55</sup>. На прохання Межилаборецької музичної школи музичні заклади Радянської України через УТКЗ надсилали відповідну учбову літературу<sup>56</sup>.

З кожним роком міцніють дружні зв'язки українських трудящих

<sup>48</sup> Архів УТКЗ, 1946 р., оп. 6, зв. 2, спр. 6/4, арк. 2.

<sup>49</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 92.

<sup>50</sup> Альманах «Дукля», 1958, № 4.

<sup>51</sup> Журн. «Дружно вперед», 1956, № 13, стор. 22.

<sup>52</sup> Газ. «Нове життя», 4 липня 1964 р.

<sup>53</sup> Журн. «Всесвіт», 1961, № 10, стор. 139.

<sup>54</sup> Информационный бюллетень ЧТА, № 40, 21 травня 1962 р.

<sup>55</sup> Журн. «Дружно вперед», 1957, № 3, стор. 19.

<sup>56</sup> Архів УТКЗ, спр. «Листування з ЧСР», 1957—1959 рр., арк. 108.

ЧССР з радянськими людьми. Вони палко відгукуються на всі важливі політичні й культурні події в житті радянського народу. Велику роботу в цьому напрямку проводить Пряшівський обласний комітет Союзу чехословацько-радянської дружби. Наприклад, у 1949 р. в дні чехословацько-радянської дружби, які стали традиційним святом трудящих ЧССР, на Пряшівщині було проведено 5 982 заходи, у здійсненні яких взяли участь 614 005 чоловік<sup>57</sup>.

Револуційні свята народів Радянського Союзу урочисто відзначаються і українським населенням Східної Словаччини та всіма трудящими ЧССР. У 1949 р. на честь роковин Жовтневої революції обласне відділення Союзу чехословацько-радянської дружби організувало 719 зборів, де були присутні 115 056 чоловік<sup>58</sup>. Активну участь у цьому беруть і діячі культури. 25 літературних вечорів, присвячених 40-й річниці Великого Жовтня, провели українські письменники по селах і округах з українським населенням. До 41-ї річниці були підготовлені виставки, які ілюстрували досягнення Радянської України, української національної меншості ЧССР, спільну боротьбу українського й словацького народів проти експлуататорів. Відзначаючи урочисті події, трудящі беруть підвищені соціалістичні зобов'язання, цілими колективами борються за звання ударників.

До 300-річчя визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. були прочитані сотні лекцій для тисяч трудящих Пряшівщини. Ця знаменна дата широко відзначалася в пресі на сторінках органів «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» та ін.

В травні 1956 р. наукова громадськість Пряшівського краю на загальнодержавній конференції, яка відбулась з нагоди 100-річчя з дня народження І. Франка, підсумувала результати досліджень у галузі українсько-чехословацьких взаємозв'язків<sup>59</sup>. Вийшли окремим виданням матеріали цієї конференції та наукові збірники, присвячені ювілею.

7—9 грудня 1964 р. у Пряшеві проходила Друга загальнодержавна конференція з питань літературних зв'язків Чехословаччини і Радянської України, підготовлена до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка та 100-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського. 16 наукових доповідей було зачитано на цій конференції. Від Спілки радянських письменників на ній був присутній П. Воронько<sup>60</sup>.

Глибоко шанують українці Пряшівщини пам'ять великого Кобзаря. В шевченківські дні 1951 р. 70 тис. чоловік брало участь в урочистих зборах, численних вечорах, концертах, присвячених визначній даті<sup>61</sup>. Для відзначення шевченківського ювілею в 1964 р. було створено Підготовчий комітет. КСУТ та її місцеві групи організували лекції в багатьох містах і селах Пряшівщини. 14 березня Український народний театр і Піддуклянський ансамбль виступили перед громадськістю м. Пряшева, перед учнями пряшівських шкіл з театралізованим монтажем «Реве та стогне Дніпр широкий». 80 виставок творів великого українського поета і матеріалів про його життя і творчість експонувались в ЧССР, зокрема в Пряшеві, Межилаборцях, у Празі, Карлових Варах.

Великим заслуженим успіхом серед трудящих Пряшівського краю користуються твори радянської кінематографії. Такі фільми, як «Богдан Хмельницький», «Т. Г. Шевченко», «Олекса Довбуш», «Лілея»,

<sup>57</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 460, арк. 111.

<sup>58</sup> Там же, арк. 121.

<sup>59</sup> Альманах «Дукля», 1960, № 2, стор. 83.

<sup>60</sup> Информационный бюллетень ЧТА, № 97, 11 грудня 1964 р.

<sup>61</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 460, арк. 122.

«Земля», «Запорожець за Дунаєм» та інші, «були захоплюючими не тільки для українського населення, але і для словацького...», — писала газета «Нове життя»<sup>62</sup>. У Пряшеві в дні чехословацько-радянської дружби в 1949 р. відбулось 72 сеанси радянських кінофільмів, які відвідало 20 752 глядачі<sup>63</sup>.

Трудящі Пряшівського краю — активні учасники традиційних естафет миру і дружби, які проходять по території ЧСР і Радянського Союзу<sup>64</sup>. Багато делегацій з Пряшівщини в рамках прикордонного обміну виїждять до Радянського Закарпаття, до Львівської, Волинської та інших областей УРСР<sup>65</sup>, широко знайомляться з життям українських трудівників. Робітники, селяни, інтелігенція Пряшівського краю в складі делегацій Союзу чехословацько-радянської дружби відвідують міста й села, фабрики, заводи, наукові заклади Радянської України<sup>66</sup>. Поширеною формою зв'язків є обмін «поїздами дружби» з Чехословаччиною<sup>67</sup>. Для кращого ознайомлення з життям Радянської України КСУТ та Союз чехословацько-радянської дружби організовують в округах Пряшівського краю лотереї двотижневих поїздок до Радянського Союзу<sup>68</sup>.

Заводські колективи, українські школи, різні установи Пряшівщини підтримують дружне листування з відповідними колективами та організаціями УРСР, широко обмінюються досвідом роботи<sup>69</sup>.

Вітаючи український народ з нагоди 30-річчя Радянської України, Українська народна рада Пряшівщини зазначала, що «населення Пряшівщини... зберегло свою національну культуру, принесену з широким просторів України, і любов до братнього народу України. В останній Вітчизняній війні воно боролось спільно з народами Радянського Союзу проти кривавого фашизму й не перестане боротися за міцний мир і прогрес»<sup>70</sup>.

Минуло десять років. У зв'язку з 40-ю річницею Великого Жовтня Центральний Комітет Культурної спілки українських трудящих надіслав на ім'я Верховної Ради УРСР телеграму, де говорилося:

«Ми, колись сторіччями поневолені, пригноблені, засуджені всіма і всякими експлуататорами до зникнення, сьогодні в дружній сім'ї чеського і словацького народів, при їх допомозі відроджуємось. Рідна Комуністична партія Чехословаччини та наш уряд позачергово піклуються про нас, українське населення... Ваш 40-річний досвід є для нас тим джерелом, з якого черпаємо живу силу в труді на всіх ділянках суспільно-економічного і культурного життя»<sup>71</sup>.

Цей вітальний лист — яскравий підсумок усього того прогресу й успіху, що його досягли трудящі Чехословаччини, а серед них і українці Пряшівщини, під керівництвом Комуністичної партії, яка, послідовно здійснюючи ленінську національну політику, веде їх до світлого майбутнього — комунізму.

<sup>62</sup> Газ. «Нове життя», 5 жовтня 1963 р.

<sup>63</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 460, арк. 111.

<sup>64</sup> Архів УТКЗ, 1960 р., спр. 2, арк. 59.

<sup>65</sup> Там же, арк. 60.

<sup>66</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 8, спр. 343, арк. 61.

<sup>67</sup> Архів УТКЗ, 1960 р., спр. 2, арк. 102.

<sup>68</sup> Журн. «Дружно вперед», 1958, № 9, стор. 12. В 1958 р. в СРСР по лотереї з Пряшівського краю виїздили 24 члени Союзу чехословацько-радянської дружби (там же).

<sup>69</sup> Архів УТКЗ, Звіт УТКЗ за 1959—1961 рр.

<sup>70</sup> Журн. «Сучасне і майбутнє», 1948, № 2, стор. 47—48.

<sup>71</sup> Журн. «Дружно вперед», 1957, № 24, стор. 10.

Л. О. ЛЕЩЕНКО  
ЮНРРА І УКРАЇНА

В роки другої світової війни країни — учасниці антигітлерівської коаліції створили спеціальну міжнародну організацію допомоги державам, що стали жертвами нацистської агресії. 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні 44 держави підписали угоду про заснування ЮНРРА\*, авданням якої стало подання допомоги зруйнованим війною країнам.

Фонд ЮНРРА складався з внесків країн-членів, територія яких не знаходилась під окупацією ворожими збройними силами Німеччини, Італії та Японії або їх союзників. Розмір внеску становив не менше 1—2% національного прибутку країни\*\*. Допомога ЮНРРА на відміну від позик надавалась на пільгових умовах — безкоштовно, без будь-якого відшкодування та без процентів.

Двадцять років тому 18 грудня 1945 р. у Вашингтоні представник Уряду УСРР А. М. Барановський і генеральний директор ЮНРРА Герберт Г. Лімен підписали угоду про допомогу ЮНРРА Україні для відбудови її економіки, оскільки було визнано, що радянські республіки Україна і Білорусія, як члени ООН, мають безумовне право на одержання допомоги від Об'єднаних націй.

Угоді зокрема вказувалось: «зважаючи на те, що Українська РСР зазнала спустошень, а її народ зазнав страждань внаслідок воєнних дій ворожої окупації і що народ Української РСР чинив активний опір ворогові і зробив величезний внесок до справи розгрому спільного ворога Об'єднаних націй», ЮНРРА подасть Україні допомогу на загальну суму 18\$ млн. ам. доларів<sup>1</sup>. До 1 липня 1946 р. ЮНРРА зобов'язувалась придбати предмети допомоги і своєчасно доставити їх на територію України. Уряд УСРР заздалегідь подавав заявку на товари, в яких відчувалась гостра потреба.

Згідно з домовленістю ЮНРРА створювала на території УСРР свою місію, що мала здійснювати зв'язок і наглядати за розподілом допомоги на всіх необхідних стадіях. Місія та її члени користувалися всіма дипломатичними правами, імунітетом та привілеями — такими, як недоторканість службових приміщень та архівів, звільнення від податків тощо. Заснування місії ЮНРРА та її діяльність не порушували державного суверенітету УСРР, оскільки в тексті угоди застерігалось, що уряд України, «який є відповідальним за розподіл у межах Української РСР предметів допомоги і відновлення, наданих Адміністрацією, зробить такий розподіл сам, через свої канали»<sup>2</sup>. Уряд УСРР не обмежувався будь-якими застереженнями щодо порядку і системи розподілу допомоги ЮНРРА, мав право продавати ці товари населенню республіки, а виторг, що надходив на спеціальний рахунок уряду УСРР в Держбанку СРСР, мав бути використаний для відбудови шкіл, лікарень, дитячих будинків, ясел,

\* Аббревіатура ЮНРРА походить від перших літер англійської назви United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація допомоги і відновлення при Організації об'єднаних націй.

\*\* СРСР, як жертва фашистської агресії, був звільнений від внесків у фонд ЮНРРА.

<sup>1</sup> «Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР, або до яких вона приєдналася», К., 1959, стор. 245—246.

<sup>2</sup> Там же, стор. 247.

будинків інвалідів, сиріт і людей похилого віку, а також для безкоштовної допомоги громадянам, які в результаті війни були позбавлені можливості платити за предмети допомоги<sup>3</sup>.

В зв'язку з початком роботи ЮНРРА на Україні для прийняття і розподілу поставок Рада Міністрів УРСР створила спеціальне Управління по поставках ЮНРРА і призначила його начальником В. В. Хомяка<sup>4</sup>. 21 березня 1946 р. в Київ з США прибув глава постійної місії ЮНРРА на Україні Маршалл Мак-Даффі та співробітники місії Пол Уайт, Фішер і Неймарк.

Розгортання діяльності ЮНРРА на Україні проходило в період, коли в пам'яті вдячних народів світу були ще свіжі згадки про величній подвиг радянського народу, який врятував цивілізацію від фашистського мракобісся. В перші післявоєнні роки правлячі кола західних держав змушені були рахуватися з угодами про дальше співробітництво з СРСР в умовах миру. Вони не могли не зважати на повсюдне поширення почуттів дружби і солідарності з Радянським Союзом як союзником США, Англії і Франції в антифашистській боротьбі. Відроджувана реакційною буржуазною пропагандою злісна антирадянська кампанія також ще не встигла отруїти свідомість багатьох людей на Заході вигадками про «загрозу комунізму».

Місія ЮНРРА поставилася з належною увагою і розумінням до потреб України у відбудові зруйнованої війною економіки. Це пояснювалося значною мірою і особистими якостями прогресивно настроєного глави місії М. Мак-Даффі, який сумлінно ставився до виконання своїх обов'язків і, як побачимо далі, виявився чесною і порядною людиною. З нагоди святкування 1 Травня 1946 р. він писав у листі до Уряду УРСР: «Об'єднані нації перебувають у боргу перед українським народом за його величезні страждання, яких він зазнав у боротьбі проти фашизму, і за його героїчний вклад у справу перемоги над спільним ворогом. Хай мир і доброзичливі міжнародні відносини між Об'єднаними націями будуть нагородою майбутнім поколінням»<sup>5</sup>.

Відзначаючи загалом позитивний характер діяльності ЮНРРА, слід мати на увазі, що з самого початку її роботи імперіалістичні кола США намагалися використати ЮНРРА для втручання у внутрішні справи інших країн, для тиску на волелюбні народи. Впадала в око різка нерівномірність розподілу фондів ЮНРРА пропорціонально до завданої війною шкоди, кількості населення і вкладу тієї чи іншої країни в спільну боротьбу з фашизмом. Занадто очевидним було бажання деяких впливових заокеанських кіл подати щонайменшу допомогу Україні, Білорусії, а також країнам, що стали на шлях демократичного розвитку. Так, якщо шкода, завдана війною народному господарству і населенню України, оцінювалась майже в 100 млрд. доларів, то запроєктовані розміри допомоги ЮНРРА Україні в 189 млн. доларів становили тільки 0,2% від суми втрат. Білорусії виділялась також недостатня сума — 61 млн. доларів<sup>6</sup>. В той же час значно більші субсидії надавались навіть тим країнам, що під час війни знаходились у ворожому таборі. Поставки ЮНРРА Італії, наприклад, не тільки перевищили обсяг раніше запланованих, але були у 2,5 рази більше того, що одержала Україна<sup>7</sup>. Ця

<sup>3</sup> Архів МЗС УРСР, ф. 11, оп. 1, інв. № 27, спр. 2, арк. 7.

<sup>4</sup> Газ. «Радянська Україна», 9 березня 1946 р.

<sup>5</sup> Газ. «Радянська Україна», 1 травня 1946 р.

<sup>6</sup> Л. Войтенко. Про деякі тенденції в діяльності ЮНРРА, журн. «Сучасне і майбутнє», 1946, № 3, стор. 16.

<sup>7</sup> А. Дніпровський. До закінчення роботи місії ЮНРРА на Україні, журн. «Сучасне і майбутнє», 1947, № 6, стор. 8.

тенденційність у роботі ЮНРРА наражалась на гостру критику й осуд з боку СРСР, Української та Білоруської РСР, Польщі та інших демократичних держав.

Діяльність організації детально обговорювалась на четвертій сесії Ради ЮНРРА, що відкрилася 15 березня 1946 р. в Атлантик-Сіті (штат Нью-Джерсі, США) в присутності представників 41 країни. Делегація України складалася з заступника Голови Ради Міністрів УРСР А. М. Барановського (глава делегації) та членів делегації — Г. Д. Стадника, Л. І. Медведя, І. К. Козюлі і К. Л. Волохова<sup>8</sup>. І. К. Козюля був обраний одним з заступників Голови Ради ЮНРРА. А трохи згодом, 17 травня 1946 р., за одностайним рішенням ЦК Ради ЮНРРА (СРСР, США, Великобританія, Китай) при доповненні Комітету Поставок ЮНРРА трьома новими членами Україна була введена до складу цього Комітету<sup>9</sup>.

Сесія ЮНРРА займалася вишукуванням коштів і товарів, їх розподілом і поставками. Делегація СРСР підкреслювала необхідність дотримання принципу рівноправності в ЮНРРА тих країн, які надавали допомогу і тих, які її одержували. Адже народи, що постраждали від фашистської агресії і потребували допомоги, зробили величезний внесок у справу перемоги Об'єднаних націй<sup>10</sup>.

Виступаючи на сесії ЮНРРА, глава делегації УРСР А. М. Барановський вказував на незначні розміри поставок для України і висловлював незадоволення делегації надто повільним виконанням програми допомоги Україні.

Наприкінці 1945 р. почали прибувати перші вантажі. Товари, закуплені на фонди ЮНРРА, надходили з 15 країн, основна їх кількість надсилалась на Україну з США і Великобританії. З Канади надходило насіння, консервована і сушена риба, з Індії — перець і джут, з Ямайки, Вест-Індії — спеції та ямайський перець, з французьких і британських колоній в Західній Африці, з Бразилії — боби, какао. Нова Зеландія і Франція надсилали насіння, Норвегія — рибу, Данія — масло, Туреччина — коноплю, Аргентина — льняну олію, Австрія — чай, насіння конюшини, свинець, шерстяні товари та ковдри<sup>11</sup>.

Незважаючи на те, що допомога ЮНРРА була непропорційально малою, український народ сприймав її з глибокою вдячністю, як акт доброзичливості американського та інших народів. Діяльність ЮНРРА могла сприяти поліпшенню радянсько-американських стосунків, продовженню співробітництва між великими державами, насамперед між СРСР і США.

Проте зміцнення радянсько-американських зв'язків аж ніяк не входило в стратегічні задуми Вашингтона. Розжирівши на другій світовій війні, американський імперіалізм прагнув до встановлення своєї гегемонії над післявоєнним світом. За цих умов альтруїстична програма матеріальної допомоги народам через канали міжнародної організації гостро суперечила інтересам великого бізнесу. Імперіалістичні кола США почали шалену кампанію за зрив поставок ЮНРРА Україні і Білорусії під різними надуманими мотивами.

Наприкінці червня 1946 р. при обговоренні в конгресі США законопроекту про асигнування на потреби ЮНРРА група військових конгресменів, очолюваних Брауном і Дірксоном, зажадала прийняття спеціальної поправки до законопроекту, в якій вказувалось, що фонди ЮНРРА не можуть бути використані для допомоги будь-якій країні, яка відмовлялася дозволити «акредитованим відповідним чинном представникам

<sup>8</sup> Газ. «Радянська Україна», 6 березня 1946 р.

<sup>9</sup> Архів МЗС УРСР, ф. 11, оп. 1, інв. № 61. сир. 4, арк. 15.

<sup>10</sup> Там же, арк. 25.

<sup>11</sup> Газ. «Радянська Україна», 13 серпня 1946 р.

американської преси проводити свої спостереження і надсилати без цензури повідомлення про розподіл і використання цих фондів»<sup>12</sup>.

Рятуючи престиж США в очах світової громадської думки, голова комісії в справах асигнувань, представник Демократичної партії Кеннон закликав до стриманості, бо офіційне роз'яснення держдепартаменту вказувало на відсутність в СРСР цензури для повідомлень про діяльність ЮНРРА<sup>13</sup>. Проти прийняття поправки, як безпідставної, виступили також демократи О'Ніл і Севедж. Але реакційна більшість конгресу 228 голосами проти 84 прийняла поправку Дірксена.

Таким чином, злісна вигадка про якісь обмеження на Україні і в Білорусії роботи працівників преси, що висвітлювали діяльність ЮНРРА, стала приводом для вимог Вашингтона про надання своїм кореспондентам екстериторіальних прав в інших країнах. Метушня міжнародних провокаторів навколо допомоги ЮНРРА Україні та Білорусії була відкритою спробою зробити зовнішньополітичний тиск на СРСР. Навіть вищезгаданий конгресмен Кеннон відверто заявив кореспондентам, що поправка Дірксена являла собою «прямий удар по Радянському Союзу і що це є нічим не обгрунтована образа»<sup>14</sup>.

Трудящі України і всього Радянського Союзу дали рішучу відсіч зазіханням заокеанських імперіалістів на державний суверенітет нашої країни, недвозначно давши зрозуміти, що національна гідність і честь радянських людей не обмінюються на долари.

Ще 12 березня 1946 р. повірений у справах СРСР в США виклав принципову позицію радянського уряду в пам'ятній записці державному секретарю, де зокрема мова йшла про те, що відповідним місіям ЮНРРА на Україні та в Білорусії буде надана повна можливість детально інформувати світову громадськість та керівництво ЮНРРА про розподіл її поставок. Уряд СРСР вважав недоцільним і нічим не виправданим надання якихось виключних необмежених прав американським кореспондентам на Україні і в Білорусії, крім тих, якими вони й доти користувалися на території СРСР.

Лише 21 червня 1946 р. президент США Трумен у своєму посланні конгресу сповістив про цей документ<sup>15</sup>. Повідомлення про принципову позицію СРСР, як писала газета «Вашінгтон івнінг стар», перетворила «впливових членів палати представників на роздратований натовп»<sup>16</sup>.

Виступаючи в палаті представників 27 червня 1946 р., член конгресу Флад, вимагав припинення поставок Україні і Білорусії комплексного промислового устаткування для цементних, цукрових та інструментальних заводів і картонажних фабрик, бо, мовляв, індустріалізація країн, що одержують допомогу не є метою ЮНРРА, а Україна не потребує важкого промислового устаткування (?!), і його не потрібно туди надсилати<sup>17</sup>.

<sup>12</sup> Д. Михайлов. Зухвалі атаки американських реакціонерів на ЮНРРА, газ. «Радянська Україна», 7 липня 1946 р.

<sup>13</sup> Державний секретар США Дін Ачесон на прес-конференції 26 червня 1946 р. визнав, що повідомлення американських кореспондентів про діяльність ЮНРРА на Україні і в Білорусії проходять практично без цензури і що представники преси та радіо мають можливість здійснювати поїздки по території обох республік. Радянський уряд, за словами Ачесона, дав дозвіл американським кореспондентам на висвітлення діяльності ЮНРРА, але наполягав на додержуванні в принципі існуючого правила про те, що всі повідомлення іноземних кореспондентів для передачі за кордон підлягають цензурі. («Washington Evening Star», June, 26, 1946).

<sup>14</sup> Газ. «Радянська Україна», 7 липня 1946 р.

<sup>15</sup> Congressional Record. Proceedings and Debates of the 79th Congress Second Session. Vol. 92, № 122, Washington, June, 24, 1946, стр. 7486.

<sup>16</sup> «Washington Evening Star», June, 26, 1946.

<sup>17</sup> Congressional Record. Appendix. Proceedings and Debates of the 79th Congress. Second Session. Vol. 92, No. 133, Washington, July 9, 1946, стр. A, 4202.

Підступні дії американської реакції засуджувались прогресивно на-строєними громадянами США. На знак протесту проти поправки Дірк-сена, глава місії ЮНРРА на Україні Маршалл Мак-Даффі вийшов у від-ставку. В посланні до Ф. Лагардіа, яке Мак-Даффі оголосив проїздом у Берліні, він викрив необгрунтовані нападки реакціонерів на уряди Ук-раїни та Білорусії. «Ставлення двох місій ЮНРРА до двох республік— України та Білорусії — і співробітництво з боку радянських офіціальних осіб у цих республіках являє собою найяскравіші моменти в усьому сві-ті в англо-американських взаємовідносинах з Радянським Союзом»<sup>18</sup>,— говорилося в посланні.

З жалем відзначаючи дуже уповільнене виконання програми поста-вок ЮНРРА Україні, Мак-Даффі писав: «Наша місія докладно оглянула Україну. Руйнування дуже великі, і програма ЮНРРА є лише краплею в морі в порівнянні з тим, чого Україна потребує. Я бачив руйнування, заподіяні війною Лівії, Сирії, Іраку, Ефіопії, Англії, Франції, Бельгії, Польщі, Чехословаччині, Австрії, Італії та Німеччині. Єдине, що можна хоча б порівняти з руйнуваннями на Україні, це — Варшава і деякі зруй-новані німецькі міста»<sup>19</sup>.

Мак-Даффі підкреслював доброзичливе ставлення радянських гро-мадян до американців — членів місії ЮНРРА, які мали змогу об'їздити майже всю Україну, відвідати всі школи, госпіталі, інститути, заводи, підприємства громадського обслуговування, які вони тільки бажали. «Ук-раїнський уряд,— заявляв колишній глава місії ЮНРРА,— з готовністю надавав нам все необхідне, як, наприклад, приміщення, меблі, автомаши-ни, літаки та ін. Крім того, офіціальні особи давали всі потрібні ЮНРРА статистичні відомості... Я вважаю,— резюмував він,— що коли члени конгресу схвалять поправку, що обмежує діяльність ЮНРРА, вони ви-ставлять себе в смішному вигляді. Я хочу відмежуватися від будь-якої порушеної таким чином угоди і від обміну допомоги на політичні поступ-ки»<sup>20</sup>.

Відставку Мак-Даффі прийняв генеральний директор ЮНРРА Ф. Лагардіа. В своєму посланні-відповіді він приєднався до точки зору Мак-Даффі й обіцяв не допустити зриву роботи ЮНРРА на Україні. На прес-конференції Лагардіа заявив, що поправка Дірксена рівнозначна спробі США «використати продовольство як зброю»<sup>21</sup>.

В самих США ухвалу палати представників засудив Американський Всеслов'янський Конгрес<sup>22</sup>. І навіть такий типовий орган буржуазної преси, як газета «Вашінгтон пост», засуджував прийняття поправки Дірк-сена: «Це рішення палати представників зводить нанівець обіцянку США допомогти голодуючим народам і спрямоване на те, щоб проводити полі-тику, безчесно користуючись людським нещастям... Той погляд, що росі-ян можна ударами дрючка примусити надати більшу волю американсь-ким кореспондентам шляхом відмови від нашого внеска на потреби ЮНРРА, є занадто донкіхотським, щоб брати його до серйозної уваги»<sup>23</sup>.

Черговий наскок реакціонерів на програму допомоги ЮНРРА Ук-раїні виходив з грубої фальшивки, сфабрикованої в редакції однієї з ар-гентинських газет, яка твердила, нібито СРСР продає Аргентині 10 тис. тракторів і 15 тис. вантажних автомобілів. Найзавзятіші зброєносці ім-

<sup>18</sup> Газ. «Радянська Україна», 9 липня 1946 р.

<sup>19</sup> Там же.

<sup>20</sup> Там же.

<sup>21</sup> К. Морозов. Продовольство як зброя. Про одну антирадянську вихватку воявничої реакції. Журн. «Сучасне і майбутнє», 1946, № 6, стор. 12.

<sup>22</sup> Там же.

<sup>23</sup> Congressional Record. Appendix. Proceedings and Debates of the 79th Congress, Second Session. Vol. 92, No. 126. Washington, June 28, 1946, стр. A, 4002.

періалізму почали вимагати припинення поставок тракторів Україні. Керівництво ЮНРРА зажадало розслідування, чи справді українські трактори йдуть до Аргентини<sup>24</sup>. Під час розслідування виявилася абсолютна безпідставність звинувачень, висунутих проти України.

Повсякденна робота місії ЮНРРА на Україні спростовувала також злісні наклепи про створення нашою країною «залізної завіси» в її стосунках з Заходом. Трудящі УРСР у серпні 1946 р. гостинно зустрічали в Києві генерального директора ЮНРРА Фіорелло Лагардіа, а в квітні 1947 р. — його наступника генерал-майора Лоуелла У. Рукса. Члени місії ЮНРРА та багато іноземних кореспондентів мали повну можливість широко ознайомитися з життям українського народу. За 15 місяців перебування на Україні представники ЮНРРА по кілька разів відвідали 20 з 25 областей УРСР<sup>25</sup>. Члени місії всюди зустрічали щире дружнє ставлення, могли безперешкодно спостерігати процес відбудови України, знайомитися з якістю устаткування, надісланого ЮНРРА, мати численні зустрічі з трудящими республіки, надсилати до своїх центрів будь-яку інформацію.

В 1946 р. на прохання ЮНРРА американцю Брайену та англійцю Гопкінсу була надана можливість протягом трьох місяців знімати документальний фільм про Україну і Білорусію, але американська цензура, закриваючи шлях правдивим словам і картинам про життя СРСР, усунула з фільму найцінніші кадри, що відтворювали мирні будні радянських людей. Вкрай обчирканий фільм, демонстрація якого була зведена до 15—20 хвилин, вийшов на екрани тільки в кінці травня 1947 р. під тенденційною назвою «Росіяни, яких ніхто не знає»<sup>26</sup>.

30 червня 1947 р. закінчувалася діяльність ЮНРРА. Проте товари ЮНРРА, в зв'язку з деякою незавершеністю програми поставок, продовжували прибувати ще протягом року<sup>27</sup>.

Загалом до 1 квітня 1948 р., коли програму поставок ЮНРРА було повністю завершено, 211 вітчизняних та іноземних суден<sup>28</sup> завезли для України товарів на суму 189,3 млн. доларів<sup>29</sup>.

Найбільша частина доставлених товарів ЮНРРА припадала на продукти харчування — 235,2 тис. т вартістю в 100,3061 млн. доларів<sup>30</sup>. Продовольство поступило в розпорядження Міністерства торгівлі УРСР і було розподілене або ж продане населенню республіки.

Надіслані промислові товари включали підшовну шкіру, 2424,9 тис. пар взуття, 4063,2 тис. м різних тканин, 3678 т вовни-сирцю та інші товари широкого вжитку, загалом на суму 17,2273 млн. доларів<sup>31</sup>. Медикаментів, рентгенівського, хірургічного та ін. медичного обладнання було одержано на загальну суму 2,3371 млн. доларів. Київський фармацевтичний завод ім. Свердлова зокрема одержав устаткування і сировину для виробництва пеніциліну, яке прибуло з Канади<sup>32</sup>.

Для потреб сільського господарства УРСР ЮНРРА надіслала різних матеріалів на суму 17,2356 млн. доларів. Серед них устаткування для харчової та м'ясоомолочної промисловості, мішки, канати і джут, насіння

<sup>24</sup> К. Морозов. Назв. праця, стор. 12.

<sup>25</sup> А. Дніпровський. Назв. праця, стор. 9.

<sup>26</sup> Там же, стор. 10.

<sup>27</sup> Архів Держплану РМ УРСР. Відділ обліку та розподілу матеріальних фондів. 1948 р., спр. 6, арк. 1.

<sup>28</sup> Там же, спр. 7. Переписка з відомчими організаціями по поставках ЮНРРА, арк. 65.

<sup>29</sup> Там же, спр. 4, арк. 172.

<sup>30</sup> Архів Держплану РМ УРСР. Відділ обліку та розподілу матеріальних фондів. 1948 р., спр. 7, арк. 65.

<sup>31</sup> Там же.

<sup>32</sup> Там же, спр. 4, арк. 174.

овочів і трав, 8 тис. штук інкубаторних яєць вартістю 3 тис. доларів (надіслані з США літаком в Уманський птахорадгосп), 1481 колісний та гусеничний трактор з запасними частинами та ін. Всі ці матеріали знайшли застосування в народному господарстві. Зокрема, 154 потужних трактори використано в шляховому будівництві та на спорудженні газопроводу Дашава—Київ, решту — передано для безпосереднього застосування в сільському господарстві та на лісорозробках<sup>33</sup>.

Значну долю в поставках ЮНРРА становило устаткування і матеріали для відбудови жител. На суму 34,7692 млн. доларів поступило устаткування для 15 заводів по виробництву будівельних матеріалів, 111 автосамоскидів та 45 гусеничних і автокранів, 19 лісовозів і лісоскладачів, шляхові машини — катки, скрепери, 2141 км кабеля, 33 паротурбінних і дизельних електростанції, 408 силових трансформаторів, 48 насосів і компресорів, устаткування і матеріали для газопостачання. Для застосування в народному господарстві УРСР надійшло також понад 10 тис. т кольорових металів<sup>34</sup>.

Крім того, з Англії було одержано на 17,6168 млн. доларів устаткування і матеріалів замовлених, але не викуплених в 1946 р. Радянським Союзом. В числі цих матеріалів були 9 загортальних верстатів, 3 жерстяно-банкові лінії, 150 рудничних електровозів, 19 порталних кранів, 2 вулканізаційні установки, 16 шахтних електролебідок, 26 електростанцій, 14 парових машин, 14 телефонних станцій, лабораторно-вимірювальне та інше обладнання<sup>35</sup>.

На додаток до промислових товарів ЮНРРА поставила на Україну ще 3487 т ношеного одягу та взуття, подарованого народами США, Англії і Канади. Переважна частина цих носильних речей була одержана Міністерством соціального забезпечення УРСР і передана інвалідам Вітчизняної війни, сім'ям воїнів, що загинули, а також дитячим будинкам. Решта поступила в установи і на підприємства для забезпечення тих, хто постраждав від фашистської окупації і гостро потребував допомоги<sup>36</sup>.

Радянська Україна піднялася з руїн і попелу і знову стала квітучим садом завдяки, насамперед, героїчним зусиллям самого українського народу, а також величезній допомозі з боку народів братніх союзних республік, територія яких менше постраждала або ж не зазнала нашествя фашистських варварів. Поставки ЮНРРА стали лише підмогою, незначним, але до певної міри цінним додатковим джерелом для подолання післявоєнних труднощів на Україні. Особливо важливим було завезення продуктів харчування в умовах, коли республіку спіткало ще й стихійне лихо — засуха і неврожай 1946 р. Промислові товари ЮНРРА, незважаючи на недостатню кількість, також сприяли відродженню народного господарства України.

Прикрим недоліком у діяльності ЮНРРА була закупка неякісних товарів. Характеризуючи роботу ЮНРРА, начальник Управління по поставках ЮНРРА при РМ УРСР В. В. Хомяк відзначав, що хоча заплановані мінімальні поставки Україні були виконані, якість багатьох товарів не відповідала вимогам встановленого стандарту, внаслідок несумлінного ставлення деяких американських промислових фірм. Це особливо стосувалося устаткування, одержаного з решток запасів американської

<sup>33</sup> Архів Держплану РМ УРСР. Відділ обліку та розподілу матеріальних фондів. 1948 р., спр. 4, арк. 174.

<sup>34</sup> Там же, арк. 175.

<sup>35</sup> Архів Держплану РМ УРСР. Відділ обліку та розподілу матеріальних фондів. 1948 р., спр. 4, арк. 175.

<sup>36</sup> Архів Держплану РМ УРСР. Відділ обліку та розподілу матеріальних фондів. 1948 р., спр. 7, арк. 48.

армії. Крани, екскаватори, а також машини були некомплектні, в більшості своїй пошкоджені і потребували капітального ремонту \*. Про кількість браку в поставках ЮНРРА свідчить такий факт. Тільки в 1948 р. 420 одиниць одержаного обладнання не могли бути використані через некомплектність устаткування або необхідність його капітального ремонту, а 354 одиниці підлягали списанню через повну непридатність <sup>37</sup>.

Уряд УРСР в телеграмі генеральному директору ЮНРРА Л. Руксу зазначав, що «український народ, який активно боровся разом з усім радянським народом і народами Об'єднаних націй у передових лавах за спільну перемогу над силами агресії, високо цінує діяльність ЮНРРА, незалежно від розмірів допомоги, як акт визнання заслуг українського народу в справі перемоги над загальним ворогом людства — німецьким фашизмом» <sup>38</sup>.

Українська громадськість влаштувала теплі проводи місії ЮНРРА, що залишала межі України, виконавши свої функції. Члени місії, висловлювали глибоку вдячність урядові УРСР, українському народові за гостинність, за тривале й плідне співробітництво. «Надзвичайно приємним було для нас наше довге перебування у вашій країні і ми від'їздимо з щирим жалем»,— писав 27 червня 1947 р. глава місії ЮНРРА на Україні Пол Ф. Уайт в листі до уряду УРСР <sup>39</sup>.

Високу оцінку дружньому взаєморозумінню між місією ЮНРРА, з одного боку, урядом УРСР та населенням республіки з другого — дав Пол Уайт в розмові з кореспондентом РАТАУ 1 липня 1947 р. «Наше перебування на Україні,— заявив він,— безперечно, послужить справі зміцнення співробітництва американського та українського народів. Ми побували у всіх обласних центрах республіки... У всіх містах і селах нас зустрічали винятково гостинно, як справжніх друзів, і ми платили тим же» <sup>40</sup>.

В зв'язку з завершенням роботи, вся місія ЮНРРА, очолювана П. Ф. Уайтом, 2 липня 1947 р. виїхала з Києва до США та Великобританії.

Прогресивна громадськість світу наполягала на тому, щоб діяльність ЮНРРА не припинялася. Необхідність продовження допомоги країнам, що постраждали від війни, доводило також керівництво ЮНРРА в особі Г. Лімена, Ф. Лагардіа, Л. Рукса та ін. Але незважаючи на такі цілком обгрунтовані вимоги, американські реакціонери домоглися ліквідації ЮНРРА.

На припиненні діяльності ЮНРРА чітко позначився різкий поворот у міжнародних відносинах, який означав розпад антигітлерівської коаліції і клав початок «холодній війні». З весни 1947 р. американський імперіалізм переходить до надання односторонньої «допомоги», уярмлюючи країни, що користувалися нею, та втягуючи їх у воєнні агресивні блоки, спрямовані проти СРСР та інших демократичних держав.

Ця так звана «допомога» за «планом Маршалла» нівечила державний суверенітет «маршаллізованих» країн, ставила їх економіку і політику в залежність від США. Вона різко відрізнялася від допомоги ЮНРРА, яка, народившись у вогні антифашистської боротьби, стала яскравим прикладом справжнього співробітництва народів країн з різним соціально-економічним ладом.

\* Правда, за заявою глави місії ЮНРРА на Україні П. Уайта брак не перевищував 1%, але це від усієї кількості поставлених товарів. В категорії тільки промислових товарів процент браку був вищий. Див. газ. «Радянська Україна», 17 червня та 2 липня 1947 р.

<sup>37</sup> Архів Держплану РМ УРСР. Відділ обліку та розподілу матеріальних фондів, 1948 р., спр. 7, арк. 94—98.

<sup>38</sup> Газ. «Радянська Україна». 2 липня 1947 р.

<sup>39</sup> Там же.

<sup>40</sup> Там же.

Л. Д. ВІТРУК

## ПРО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ РОБІТНИЦЬ УКРАЇНИ В 1926—1932 рр.

За кілька місяців до Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін *указував* на велике значення участі трудящих жінок у політичному житті країни: «...Не залучаючи жінок до громадської служби, до міліції, до політичного життя, не вириваючи жінок з їх отупляючої домашньої і кухонної обстановки, *не можна* забезпечити справжньої свободи, *не можна* будувати навіть демократії, не кажучи вже про соціалізм»<sup>1</sup>. Після перемоги Жовтневої революції Комуністична партія у своїх рішеннях неодноразово підкреслювала політичне та економічне значення емансипації жінок<sup>2</sup>. Партійні, профспілкові і комсомольські організації наполегливо залучали жінок до громадсько-політичного життя, висували на керівну державну і господарську роботу, піклувалися про підвищення їх кваліфікації. Для них організовувались курси по підвищенню загальноосвітніх та спеціальних знань, практика в державних установах. І з відсталої, неписьменної, пригнобленої при капіталізмі рабині жінка стає в Країні Рад свідомим і активним будівником соціалістичного суспільства.

У роки реконструкції народного господарства країни, коли з особливою гостротою постало питання про кадри, партія приділяла велику увагу висуванню робітниць і селянок в органи державного і господарського управління, в масові організації. Зокрема їх активно залучали до роботи Рад депутатів трудящих, пам'ятаючи настанову В. І. Леніна, який ще на початку 1920 р. палко закликав: «Обирайте ж більше жінок-робітниць до Ради, як комуністок, так і безпартійних. Тільки б була чесна робітниця, що вміє вести толкову сумлінну роботу...»<sup>3</sup>.

Заходи партійних і профспілкових організацій по залученню жінок до перевиборів Рад давали відчутні результати. Жінки складали списки виборців, перевіряли діяльність цих органів. У цехах підприємств і робітничих клубах скликалися збори, на яких роз'яснювалась мета перевиборів, обговорювались накази новим Радам. На цих зборах жінки вносили численні пропозиції, зокрема щодо роботи Рад над поліпшенням умов праці та побуту робітниць. Так, збори на Харківській швейній фабриці ім. Ю. Д. Тінякова у 1927 р., на яких більшість присутніх становили робітниці, прийняли 30 додатків до наказу депутатам. В результаті організаторської роботи партійних, профспілкових та комсомольських організацій у перевиборах міських Рад в 1931 р. взяли участь 84,3% жінок<sup>4</sup>, тобто значно більше, ніж у попередні роки.

Поступово зростала на Україні і кількість жінок-депутатів Рад, зокрема міських (з 15,9% від усієї кількості депутатів у 1925—1926 рр. до 23,9% у 1932—1933 рр.<sup>5</sup>). Депутатки брали активну участь у практичній

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 304.

<sup>2</sup> Газ. «Комуніст», 19 жовтня 1927 р.; Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. Резолюції, Харків, 1932, стор. 135.

<sup>3</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337—338.

<sup>4</sup> Міжнародний комуністичний день робітниць. Збірник матеріалів, Харків. 1931, стор. 78.

<sup>5</sup> Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник, Харків, 1930, стор. 118; А. Александров. Останній рік п'ятирічки, Харків, 1932, стор. 42; газ. «Комуніст», 8 березня 1933 р.

роботі Рад, зокрема в обслідуваннях діяльності різних закладів — шкіл, дитячих ясел, лікарень, магазинів і т. п. У Харкові, наприклад, восени 1927 р. в таких обслідуваннях взяло участь 320 робітниць, а жінки-депутати Київської міськради протягом 1928 р. провели 1329 обслідувань<sup>6</sup>.

Партійні і профспілкові організації, виховуючи з жінок активісток, висували для роботи в Радах найбільш свідомих, активних робітниць, які здобули авторитет серед робітників своєю сумлінною виробничою та громадською діяльністю. Не раз робітники Одеської джутової фабрики обирали до міськради висококваліфіковану робітницю, активну учасницю виробничих нарад М. І. Івахову. Весь свій вільний час ця жінка, переобтяжена сім'єю і працею на підприємстві, віддавала громадській роботі. Член президії міськради, вона багато зробила для налагодження роботи секції охорони здоров'я<sup>7</sup>.

Спочатку робітниці працювали в основному в секціях і комісіях охорони материнства й дитинства та виховання дітей. Але поступово вони починають брати участь і у вирішуванні питань, зв'язаних з комунальним будівництвом, впровадженням режиму економії на виробництві і в державному апараті тощо. Знання з радянського будівництва жінки-депутати Рад набували на спеціальних загальнореспубліканських та окружних курсах.

З кожним роком дедалі більше жінок висували на керівні посади. Так, жінки — голови виконкомів міськрад у 1929 р. становили 1,8% від загальної кількості обраних, а в 1930 р. — вже 6,5%; у 1930 р. 220 жінок було обрано членами президій міськрад<sup>8</sup>. Головою Сумської міськради, наприклад, була П. Чигрина, член партії з 1921 р. Добре виконувала обов'язки члена президії Харківської міськради та голови секції охорони здоров'я кадрова робітниця фабрики ім. Ю. Д. Тінякова Г. Овдієнко<sup>9</sup>. Відповідальним секретарем Червонобаварської районної Ради Харкова було обрано робітницю канатного заводу П. Вірченко, яка здійснювала велику роботу по організації санітарно-технічного обладнання району, освітлення вулиць, будівництва палацу культури тощо<sup>10</sup>.

Робітниці брали активну участь у роботі з'їздів Рад. 9% делегатів X Всеукраїнського з'їзду Рад становили жінки, серед яких були робітниці Сергеева, Швидка (Київ)<sup>11</sup> та ін. У президії XII Всеукраїнського з'їзду Рад були робітниці Михайличенко, Литовка (Київ), Одинцова (Одеса), Самохвалова (Дніпропетровськ). Відбувалися і з'їзди жінок — депутатів Рад. Так, у березні 1927 р. на Одеському окружному з'їзді робітниці та селянки обговорили питання про господарське будівництво та участь жінок у політичному і виробничому житті<sup>12</sup>. В зв'язку з підготовкою Всесоюзного з'їзду жінок — депутатів Рад по Україні, як і по всьому Радянському Союзу, на початку жовтня 1927 р. відбулися районні, міські й окружні з'їзди, що розглянули питання про залучення жінок до соціалістичного будівництва, до практичної діяльності Рад і накреслили завдання дальшої роботи. З великим піднесенням пройшли Харківський, Київський, Миколаївський, Донецький, Артемівський, Вінницький та інші

<sup>6</sup> М. Кустелян. Робітниця в міських Радах, Харків, 1929, стор. 17; Работницам Харькова, Харьков, 1928, стор. 24; газ. «Пролетарська правда» (Київ), 8 березня 1929 р.

<sup>7</sup> Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 799, оп. 1, спр. 23, арк. 48; журн. «Комунарка України», 1929, № 42, стор. 14.

<sup>8</sup> Газ. «Пролетарий» і «Комуніст», 8 березня 1930 р.

<sup>9</sup> Журн. «Комунарка України», 1929, № 22, стор. 11.

<sup>10</sup> Газ. «Вісті ВУЦВК», 16 листопада 1929 р.

<sup>11</sup> Газ. «Комуніст», 10 і 14 квітня 1927 р.

<sup>12</sup> З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 283.

з'їзди жінок — депутатів Рад. Учасниці окружних з'їздів обрали делегаток на Всесоюзний з'їзд. 12 делегаток, наприклад, обрав Харківський окружний з'їзд, 4 — Полтавський<sup>13</sup> і т. п.

У повсякденній роботі Рад зростав жіночий актив для радянської, кооперативної і культурної роботи. Так, А. Є. Богданову, ткалю з 18-річним виробничим стажем, яка чотири рази обиралася депутатом Дніпропетровської міськради, висунули на посаду заступника завідуючого окрнаросвітін<sup>14</sup>.

У 1926 р. стався різкий перелом у залученні жінок до роботи у виконкомів Рад. Якщо в 1925 р. було всього 13 жінок — членів районних виконкомів Рад, то в 1926 р. їх стало 775, а 1929 р. — вже 2506, що становило 17,8% всіх обраних. В окрвиконкоми Рад у 1929 р. обрали 329 трудівниць (13,3%)<sup>15</sup>, а двох жінок — навіть головами виконкомів. Це були відомі організатори роботи серед жінок М. О. Левкович (Шевченківський округ) і К. Ф. Зеленська (Ніжинський).

Одним з показників активної участі жінок у суспільно-політичному житті країни є збільшення їх кількості у складі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету — з 39 у 1927 р. до 59 у 1930 р. Серед них була і робітниця Одеської джутової фабрики Г. І. Черепинська. З дитинства зазнала вона злиднів, з одинадцяти років змушена була працювати на підприємстві, разом із своїми товаришами страйкувала в 1905 р. Лише при Радянській владі відчула вона радість творчої праці. За свою сумлінність і любов до роботи вона користувалася заслуженою повагою товаришів. Протягом кількох років робітники обирали її членом фабкому, а в 1926 р. висунули до ВУЦВК. І Ганна Іванівна зуміла поєднати свої нові складні обов'язки з працею у прядильному цеху та громадською роботою на фабриці<sup>16</sup>.

Робота жінок — членів ВУЦВК одержала високу оцінку народу, і найбільш гідних з них обирають до Президії. Так, у 1929 р. у складі Президії ВУЦВК були три жінки, зокрема завідувача жінвідділом ЦК КП(б)У О. В. Пілацька.

Комуністична партія широко залучала робітниць до роботи Робітничо-селянської інспекції. У 1930 р. в органах КК—РСІ працювали 98 жінок<sup>17</sup>. Членом колегії РСІ у Запоріжжі, головою бюро скарг і членом президії окружної контрольної комісії була О. П. Мильникова. Постійно підвищуючи свої знання, вона оволоділа кваліфікацією електрозварниці на дротовому заводі. Сумлінно, з любов'ю виконувала громадські доручення, у 1921 р. вступила до Комуністичної партії. Працюючи в РСІ, О. П. Мильникова вміло розбирала найскладніші конфлікти<sup>18</sup>.

У роки соціалістичної індустріалізації країни важливого значення набула діяльність громадських організацій трудящих і зокрема участь в їх роботі жінок. Зростав прошарок активісток — членів партії, які доносили рішення партійних органів до свідомості широких мас робітниць і селянок. На 1 липня 1926 р. у КП(б)У налічувалось 20 тис. жінок (11,9% всіх членів та кандидатів партії). У 1929 р. їх було вже 26,8 тис., з них робітниць фабрично-заводської промисловості — 9 129 і транспорту — 782; у 1932 р. — 61 559 (12,5% всіх членів і кандидатів партії)<sup>19</sup>. Од-

<sup>13</sup> Газ. «Вісті ВУЦВК», 2, 4, 6, 8 і 12 жовтня 1927 р.

<sup>14</sup> Газ. «Звезда» (Дніпропетровськ), 8 березня 1929 р.

<sup>15</sup> Газ. «Пролетарий», 4 березня 1926 р.; Жіноча праця на Україні, стор. 118.

<sup>16</sup> Газ. «Комуніст», 7 березня 1926 р.

<sup>17</sup> Газ. «Пролетарий», 8 березня 1929 р.; Міжнародний комуністичний день робітниць, стор. 80.

<sup>18</sup> Газ. «Красное Запорожье», 8 березня 1929 р.

<sup>19</sup> Жіноча праця на Україні, стор. 105, 106; газ. «Комуніст», 8 березня 1932 р.; А. Александров. Назв. праця, стор. 46.

нією з таких жінок була кадрова робітниця Харківської канатної фабрики Шовкунова, яку в 1926 р. висунули на роботу бракувальниці. Вдумливо, творчо ставилась вона до роботи, вносила цінні раціоналізаторські пропозиції. Шовкунова була членом фабкому, активно працювала в комісіях по охороні праці та виробничій. І цілком обумовленим був її вступ до партії <sup>20</sup>.

У ЦК КП(б)У, як і в ЦК ВКП(б), існував відділ по роботі серед робітниць і селянок. У 1926—1930 рр. його очолювала відома державна і громадська діячка УРСР О. В. Пілацька. Відділ планував роботу жінвідділів на місцях, організовував наради з різних питань громадсько-політичної діяльності, життя й побуту жінок.

Широку політико-виховну роботу серед жінок проводили жінвідділи, що займалися піднесенням їх культурно-освітнього рівня, поліпшенням побутових умов, разом з партійними і профспілковими організаціями дбали про підвищення кваліфікації робітниць. В основному жінвідділи розв'язували питання культурно-побутового обслуговування робітниць і селянок, але з роками вони почали все частіше скликати жіночі збори, конференції, наради, де роз'яснювали питання міжнародного становища СРСР і конкретні завдання соціалістичного будівництва в країні. Якщо в перші роки Радянської влади жінки приходили у жінвідділи, щоб одержати матеріальну допомогу або влаштувати дитину в ясла, то у роки соціалістичної індустріалізації робітниця йшла сюди, щоб підвищити свій культурно-освітній рівень і кваліфікацію, стати активістками.

Безпосередню роботу серед трудівниць проводили жінорганізатори при партійних осередках.

Великий трудовий подвиг у роки соціалістичної індустріалізації звершив Ленінський комсомол, вірний помічник партії у проведенні всіх виробничих і суспільно-політичних заходів. Гідне місце в рядах комсомольців займали молоді ентузіастки, які часто виступали ініціаторами прогресивних методів роботи на підприємствах і соціалістичного змагання. Так, всій країні стали відомі жіночі комсомольсько-молодіжні бригади найвеличнішої будови першої п'ятирічки — Дніпрогесу. Не раз переможцями у соціалістичному змаганні на будівництві ставали бригади бетонярки Жени Романько і Марії Жукової.

Високими темпами йшло зростання рядів ЛКСМУ за рахунок молодих робітниць і селянок. Якщо на 1 січня 1926 р. комсомолок було 60 528 (20,4% всієї кількості комсомольців в УРСР), то на 1 жовтня 1931 р. — 362 616, або 32,9%. Дівчат — секретарів районних комітетів ЛКСМУ на 1 грудня 1930 р. було 29, а секретарів осередків — 1026 <sup>21</sup>.

У роки соціалістичної індустріалізації на підприємствах країни особливо посилилась боротьба за підвищення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни. Очолили цю справу партійні організації, яким допомагали професійні спілки. Для раціональної організації праці на підприємствах чимало зробили жінки-профактивістки. ЦК ВКП(б) разом з ВЦРПС, а також ЦК КП(б)У видали директиви, в яких пропрацювання серед робітниць покладалась на фабзавмісцевкомів в цілому, а інститут профорганізаторів-робітниць було ліквідовано <sup>22</sup>. На підприємствах поступово відмовлялися від старих форм роботи серед жінок. Питання їх праці та побуту почали виносити на загальні робітничі збори. Всі ці заходи дали змогу жінкам брати активну участь у профспілковій роботі на підприємствах.

<sup>20</sup> Газ. «Комуніст», 14 січня 1928 р.

<sup>21</sup> Жіноча праця на Україні, стор. 107; А. Александров. Назв. праця, стор. 47; Міжнародний комуністичний день робітниць, стор. 85.

<sup>22</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1954, т. 2, К., 1954, стор. 293; журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 6—7, стор. 47.

Партія не раз указувала на необхідність більш рішучого залучення робітниць до профспілкової діяльності (рішення XIV з'їзду, 15-ї конференції ВКП(б), постанова ЦК ВКП(б) від 21 травня 1928 р.<sup>23</sup> тощо). Завдяки посиленій роботі партійних і профспілкових організацій поступово збільшувалися кількість жінок — членів профспілок і представництво робітниць у профорганах. Порівняно до 1925 р. кількість жінок—членів профспілок на Україні в 1930 р. подвоїлася, досягнувши майже 527 тис. чоловік. Серед членів фабзавмісцевкомів по індустріальних профспілках жінок було: в 1926 р.— 8%, 1927 р.— 8,3%, 1928 р.— 9,7%, 1929 р.— 10,6%, в 1931 р.— 20,7%. Дані за травень 1929 р. свідчать, що найбільший процент жінок — членів фабзавмісцевкомів був там, де переважала жіноча праця,— серед текстильників і швейників (53,2% і 42%), найменший — серед будівельників (7,1%) і металістів (7,3%). Здебільшого робітниці працювали в комісіях по охороні праці і в культосвітніх, найменше — у виробничих<sup>24</sup>.

До профорганів, як правило, обирались передові виробничниці, що користувались повагою серед робітників. Так, членом заводського комітету Харківського паровозобудівного заводу стала бригадир шийельників Веригенко<sup>25</sup>. Неодноразово робітники цеху електрозварювання Дніпропетровського машинобудівного заводу обирали головою цехкому П. В. Бадугіну, комуністку, учасницю громадянської війни. У 1929 р. вона почала працювати на заводі кур'єром, але незабаром, успішно закінчивши 3-місячні курси, стала електрозварницею. Бадугіна постійно підвищувала свою кваліфікацію, вивчала технологічний процес електро-зварювання, технічну літературу і тому завжди перевиконувала виробничий план, ніколи не допускаючи браку в роботі<sup>26</sup>.

Для активнішого залучення жінок до профспілкової роботи часто скликалися збори жіночого профактиву. Так, у 1927 р. Київська дільниця Південно-Західної залізниці проводила такі збори щомісяця<sup>27</sup>.

Яскравим показником активності жінок було представництво їх на профспілкових з'їздах, що постійно зростало. Якщо на III Всеукраїнському з'їзді профспілок вони становили 8,5% всіх делегатів, то на IV — вже 16,6%<sup>28</sup>. 31 делегатка брала участь у роботі 2-го Київського окружного з'їзду профспілки робітників харчової промисловості (жовтень 1926 р.)<sup>29</sup>. Представницями від джутової фабрики на 2-му Одеському окружному з'їзді текстильників (березень 1927 р.) були активістки підприємства, кадрові робітниці Н. Ф. Вовченко та М. І. Гринева<sup>30</sup>. Виступи делегаток на цих з'їздах свідчили про їх заінтересованість у поліпшенні виробництва, про все зростаючу виробничу активність і політичну свідомість радянських трудівниць. Так, на IV Всеукраїнському з'їзді профспілок (1928 р.) делегатки говорили про необхідність підвищення культурно-технічного рівня робітниць, про роботу виробничих нарад. Зокрема, Ізраїлева (ВУК швейників) звернула увагу на залучення широких мас робітників до бо-

<sup>23</sup> КПРС в резолюціях..., т. 2, стор. 212, 213, 293; КПСС о профсоюзах, М., 1957, стор. 285, 286.

<sup>24</sup> Жіноча праця на Україні, стор. 115—117; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1497, арк. 5.

<sup>25</sup> Газ. «Вісті ВУЦВК», 18 листопада 1928 р.

<sup>26</sup> Газ. «Зоря» (Дніпропетровськ), 8 березня 1933 р.

<sup>27</sup> Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 761, оп. 2, спр. 130, арк. 1, 6, 11.

<sup>28</sup> IV Всеукраїнський з'їзд профспілок 1—8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт, Харків, 1929, стор. 374.

<sup>29</sup> ДАКО, ф. 736, оп. 1, спр. 168, арк. 1; ф. 747, оп. 1, спр. 135, арк. 90.

<sup>30</sup> ДАОО, ф. 799, оп. 1, спр. 50, арк. 129, 136.

ротьби за зниження собівартості продукції і вдосконалення організації ної структури промисловості, а також на необхідність підвищення виробничої кваліфікації робітниць. У своєму виступі на з'їзді член ВУЦВК робітниця Київської тютюнової фабрики Хотієва говорила про неприпустимість розтрат і необхідність переукладання колдоговорів<sup>31</sup>.

Незважаючи на великі досягнення по залученню робітниць до профспілкової роботи, в цій справі спостерігалися і деякі недоліки. Багато жінок пасивно ставилися до перевиборів, не завжди підготовлені робітниць обирали до нової роботи. Основним же недоліком була кохність деякої частини робітників і робітниць, невіра у творчі здібності жінок. Через це питома вага жінок на керівних посадах у профорганізації не відповідала їхній ролі у виробничому житті підприємства. Так, Харкові на швейній фабриці ім. Ю. Д. Тіякова та на канатному заводі головами завкомів були чоловіки, хоч робітниця становили тут понад 80% всіх працівників<sup>32</sup>.

Випробуванню школою політичного і культурного виховання робітниць були жіночі делегатські збори, які сприяли залученню трудящих жінок до будівництва соціалізму. Для успішної діяльності цих зборів радянський уряд виділяв великі кошти. Тільки в 1927 р. на їх потреби в УРСР було асигновано 70 тис. крб.<sup>33</sup> Щороку в делегатських зборах навчалися тисячі трудящих жінок. До 1928 р. на Україні через них пройшли понад 300 тис. трудівниць<sup>34</sup>. Більшість делегаток у промислових округах становили робітниця. Так, у делегатських зборах 1927—1928 рр. були 50,2% робітниць і 14,5% дружин робітників<sup>35</sup>. Акуратно відвідували заняття делегатки Дніпробуду — молоді робітниця, які нещодавно закінчили школи по ліквідації неписьменності. Із захопленням слухали вони лекції, обговорювали питання міжнародної політики, радянського будівництва тощо<sup>36</sup>.

Завдяки діяльності делегатських зборів тисячі жінок брали участь у суспільно-політичному житті країни. Всі делегатки протягом року проходили практику у радянських, кооперативних та інших установах. Чимало з них залишалися в них на постійну роботу.

Великого значення надавала Комуністична партія зміцненню міжнародних зв'язків між трудящими Радянського Союзу і зарубіжних країн. В усіх політичних кампаніях у 1926—1932 рр. активну участь брали і жінки. Зокрема в 1928 р. на Україні понад 150 тис. жінок були членами МОПРу; вони становили близько 15% усіх членів цієї організації в УРСР<sup>37</sup>.

Трудячі жінки активно відкликалися на міжнародні події. Про солідарність з класовою боротьбою пролетарок Заходу заявили на своїх зборах 28 вересня 1927 р. робітниця Миколаївського чавуноливарного заводу<sup>38</sup>. Резолюції протесту проти білого терору в Болгарії й Угорщині прийняли загальноміські жіночі делегатські збори Дніпропетровська. Трудівниця Дніпропетровщини зокрема організували збір коштів у фонд допомоги жінкам — політичним в'язням цих країн. Тільки з Чечелівського району надійшло близько 2 тис. крб., Кодацького — 500 крб., з Амурського Нижньодніпровського — 350 крб.<sup>39</sup> У 1926 р. робітниця України разом з

<sup>31</sup> IV Всеукраїнський з'їзд профспілок, стор. 92—94, 110, 113, 114, 175—177.

<sup>32</sup> Газ. «Комуніст», 7 березня 1929 р.

<sup>33</sup> Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 12—13, стор. 15.

<sup>34</sup> Газ. «Комуніст», 8 березня 1928 р.

<sup>35</sup> ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 70, од. зб. 115, арк. 11.

<sup>36</sup> Державний архів Запорізької області, ф. Р—569, оп. 1, спр. 162, арк. 1—3.

<sup>37</sup> Газ. «Пролетарій», 18 листопада 1928 р.; Міжнародний день робітниць. Сборник, Харків, 1928, стор. 62.

<sup>38</sup> Державний архів Миколаївської області, ф. 788, оп. 1, спр. 23, арк. 9.

<sup>39</sup> Газ. «Звезда», 3 і 10 березня 1929 р.

усіма трудящими Радянського Союзу взяли участь у допомозі страйкуючим шахтарям Англії. При Всеукраїнській раді професійних спілок було створено Комітет робітниць по наданню допомоги шахтарям, який очолила Антонова. Комітет звернувся до всіх жінок України із закликом підтримати боротьбу англійських пролетарів. В Києві зокрема ця кампанія пройшла з великим піднесенням. При окружній раді професійних спілок діяв комітет, до складу якого входили 13 робітниць. Члени комітету роз'яснювали широким колам жінок події, зв'язані із страйком, і широко розгорнули збір коштів для сімей страйкарів, влаштовуючи вистави, концерти, лотереї і т. п., що найчастіше проводилися з ініціативи і силами робітниць та дружин робітників. Усього комітет зібрав 4 842 крб. 74 коп. Велику політичну свідомість проявляли робітниці й при відрахуванні із заробітної плати в фонд допомоги страйкуючим. Так, збори робітників і службовців кондитерської фабрики ім. К. Маркса, де в основному працюють жінки, 21 серпня 1926 р. ухвалили, як і робітники багатьох інших підприємств країни, відраховувати 1% заробітної плати до закінчення страйку<sup>40</sup>.

Зміцненню інтернаціональних зв'язків робітників Радянського Союзу і трудящих зарубіжних країн сприяли й особисті контакти. Незважаючи на всі перешкоди з боку буржуазних урядів, трудящі капіталістичних країн посилали свої делегації в СРСР. Влітку 1928 р. в нашу країну прибула делегація англійських робітниць і дружин робітників. Частина делегації (в основному дружини шахтарів) приїхала на Україну, щоб ознайомитися з життям і побутом шахтарів Донбасу. Радянські трудівниці з великою сердечністю приймали англійських жінок<sup>41</sup>. Робітниці Дніпропетровська регулярно листувалися з трудящими жінками міста Касселя (Німеччина), робітниці Харківської фабрики ім. Ю. Д. Тінякова — з швейницями Вільно і Нью-Йорку<sup>42</sup>. З ініціативи робітників Харківського електромеханічного заводу 3—4 травня 1931 р. у Харкові відбувся міжнародний зліт електриків. З великим ентузіазмом готувалися робітники до нього, беручи на себе підвищені виробничі зобов'язання. Однією з організаторів інтернаціональних зв'язків робітників заводу була В. Каменева<sup>43</sup>.

Здійснення соціалістичної індустріалізації країни відбувалося в умовах надзвичайно складної міжнародної обстановки. Капіталістичне оточення не припиняло своїх провокацій проти СРСР, тому партія й уряд готували радянський народ до оборони країни від можливої агресії. В оборонній роботі активну участь брали і жінки. На значення їх участі у зміцненні обороноздатності країни, всілякої допомоги з їх боку армії вказував ще В. І. Ленін<sup>44</sup>. У 1926—1932 рр. багато трудівниць працювали у Тсоавіахімі, займаючись збиранням коштів на озброєння Червоної Армії та іншою оборонною роботою. Після розриву в 1927 р. дипломатичних відносин СРСР з Англією лише на Україні до Тсоавіахіму вступили 45 тис. жінок<sup>45</sup>. Понад 30 тис. жінок у 1931 р. мала в своїх рядах Харківська організація Тсоавіахіму. Наприклад, на фабриці ім. Ю. Д. Тінякова близько 100 жінок училися в гуртках зв'язківців<sup>46</sup>. Навчалися робітниці

<sup>40</sup> ДАКО, ф. 391, оп. 1, спр. 19, арк. 107, 121; ф. 709, оп. 1, спр. 166, арк. 3, 4; ф. 747, оп. 1, спр. 48, арк. 269, 278, 355.

<sup>41</sup> Газ. «Пролетарий», 16 і 19 серпня 1928 р.

<sup>42</sup> Газ. «Звезда», 8 березня 1928 р.; газ. «Вісті ВУЦВК», 8 березня 1931 р.

<sup>43</sup> Газ. «Комуніст», 1 і 6 травня 1931 р.

<sup>44</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26.

<sup>45</sup> Газ. «Пролетарий», 8 березня 1928 р.

<sup>46</sup> Газ. «Харківський пролетар», 6 березня 1931 р.

і в стрілецьких гуртках. Весною 1928 р. по всій республіці в них нараховувалось понад 5 тис. жінок.

Великого поширення набув збір коштів на будівництво літака ім. журналу «Комунарка України». Думка про це виникла на загальноміському пленумі харківських жіночих делегаток. Тут було зроблено і перші внески. Одразу ж після пленуму на адресу журналу «Комунарка України» почали надходити звістки про збір коштів серед жінок (журнал регулярно публікував ці відомості). 1 серпня 1930 р. літак «Комунарка України» було урочисто передано Військово-Повітряному Флоту СРСР. Збиралися кошти серед жінок і на будівництво літака «Делегатка України», ескадрильї ім. 8 Березня, дирижабля ім. «Правди». При активній участі жінок прийшов збір коштів на дирижабль ім. «Правди» на Дніпродзержинському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського<sup>47</sup>. На шахті «Червоний Профінтерн» (Донбас) жіноча бригада, одержавши 350 крб. премії, внесла їх на будівництво цього дирижабля<sup>48</sup>. Крім збирання коштів у фонд оборони широко практикувалося також відрахування жінками для цієї ж мети заробітку за дві понадурочні години роботи в день 8 Березня.

Активною була участь жінок і в організації Червоного Хреста. Зокрема на Україні в ній у 1928 р. працювало понад 80 тис. робітниць і селянок. Вони навчалися у гуртках і на курсах першої допомоги, брали участь в організації ясел і дитячих майданчиків. Діяльно готувало робітниць до оборони країни Київське відділення Червоного Хреста. На підприємствах, у робітничих клубах було створено численні групи червоних сестер і гуртки першої допомоги. На початку 1928 р. у Києві було 3800 червоних сестер і 205 гуртків<sup>49</sup>.

Активізації роботи серед жінок сприяли зв'язки між трудівницями різних республік Радянського Союзу. Так, тісні зв'язки встановилися між жінками України й Азербайджану. В січні 1929 р. до харківських трудіниць приїхали бакинські жінки, щоб ознайомитися з роботою Харківської міськради і життям українських жінок. Нарада жіночого активу Харкова по підготовці до перевиборів міськради, в роботі якої взяли участь бакинські гості, перетворилася на вечір дружби трудіниць двох братніх республік<sup>50</sup>. Обмін делегаціями між радянськими жінками особливо посилювався в день 8 Березня. Наприклад, на святкування цього дня в 1929 р. у Харків приїхали жіночі делегації з Москви, Білорусії і Молдавії<sup>51</sup>.

Отже, Комуністична партія залучала жінок до розв'язання важливих завдань соціалістичного будівництва. В 1926—1932 рр. робітниці України брали активну участь у громадській роботі, яка відкривала для них новий світ, виховувала їх, допомагала їм стати активними творцями світового майбутнього. Так, по Харкову з 19 обслідуваних підприємств найбільший процент робітників, що мали громадські доручення, був на фабриках ім. Ю. Д. Тінякова та М. І. Кутузова, тобто там, де більшість становили жінки<sup>52</sup>. Значну роль в активізації робітниць та селянок відіграли жіночі наради, конференції, з'їзди. В боротьбі за здійснення соціалістичної індустріалізації країни надзвичайно зросла роль робітниць нашої республіки. Виростали нові міста, піднімалися гіганти промисловості, тисячі тракторів виходили на колгоспні лани—і у все це були вкладені праця, розум і творчі сили радянських жінок.

<sup>47</sup> Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р—2160, оп. 1, спр. 16, арк. 91.

<sup>48</sup> Газ. «Комуніст», 25 січня 1931 р.

<sup>49</sup> Газ. «Пролетарий», 18 листопада. 8 березня 1928 р.

<sup>50</sup> Газ. «Пролетарий», 24 і 30 січня 1929 р.; газ. «Комуніст», 27 січня 1929 р.

<sup>51</sup> Газ. «Харьковский пролетарий», 9 березня 1929 р.

<sup>52</sup> І. Вейцблїт та С. Лівшиць. Індустріальний пролетаріат Харкова, Харків, 1930, стор. 42.

# Матеріали для пропагандистів

## КП УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(рекомендована література)

Від редакції

Події буремних днів Жовтня 1917 р. увійшли в історію як початок нової ери, ери краху капіталізму і переходу людства до соціалізму і комунізму. Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена робітничим класом в союзі з біднішим селянством під керівництвом Комуністичної партії її вождя В. І. Леніна, стала поворотним пунктом і в житті українського народу, який пішов шляхом своїх російських братів і в союзі з ними і з усіма народами нашої країни боровся за встановлення влади Рад.

Жовтнева революція принесла українському народові соціальне й національне визволення, дала йому змогу створити свою національну державність, відкрила шляхи розвитку всіх його матеріальних і духовних сил. Відстоявши її завоювання в тяжкій і кровопролитній боротьбі з силами іноземної і внутрішньої контрреволюції, український народ разом з іншими народами нашої країни впевнено вступив на шлях побудови соціалістичного суспільства.

В цьому номері журналу ми публікуємо кілька матеріалів, які можуть стати в пригоді пропагандистам і слухачам системи партійного навчання при вивченні теми: «Партія більшовиків в період Жовтневої революції і громадянської війни в СРСР». Для вивчаючих цю тему рекомендуємо, крім творів В. І. Леніна, документів і матеріалів КПРС, використати таку літературу з історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», видання друге, доповнене, розділ VII—X, К., 1962; «Нариси історії Комуністичної партії України», розділ VII—X; К., 1964. Монографії, брошури, збірники статей і документів: Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. К., 1957; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1961; Борьба за победу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів активних учасників революційного руху на Україні. К., 1957. **У. І. Рядніна.** Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., 1958; **М. Супруненко.** Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1957; **І. К. Рибалка.** Встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957; **В. М. Курицын.** Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг. М., 1957; **В. Т. Чунтулов.** Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Великого Жовтня. К., 1956.

Для пропагандистів і слухачів корисними при вивченні даної теми будуть і статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» за 1957—1965 рр. **М. І. Супруненко.** Участь трудящих України в підготовці соціалістичної революції (1957, № 1). **П. Г. Васильчук.** Соціалістичні спілки робітничої молоді в боротьбі за перемогу Жовтневої революції на

Україні (1958, № 1); **У. І. Рядніна**. Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення (1958, № 3); **С. С. Коркін**. Комуністична партія в боротьбі за дальше зміцнення тилу в період посилення іноземної воєнної інтервенції (листопад 1918 р.— квітень 1919 р.) (1959, № 2); **П. М. Пономаренко**. Боротьба Комуністичної партії за організацію партизанського руху проти англо-французьких інтервентів на півдні України (грудень 1918 р.— квітень 1919 р.) (1960, № 1); **І. К. Рибалка**. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади (кінець 1918 — початок 1919 рр.) (1963, № 2) та ін. **М. І. Супруненко, М. А. Рубач**. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції (1965, № 10); **П. В. Свежинський**. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення аграрного руху в Східній Галичині в 1918 р. (1965, № 10); **В. А. Чирко**. Роль В. І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії (1965, № 4); **Л. П. Нагорна**. Проти сучасної буржуазної фальсифікації національної політики Комуністичної партії на Україні в період Жовтневої революції (1965, № 11); **М. М. Фролкін**. Розробка В. І. Леніним вчення про шляхи переходу від капіталізму до соціалізму (1965, № 11); **В. Д. Калита**. Господарська діяльність першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату (грудень 1917 — березень 1918 рр.) (1965, № 11).

Б. І. КОРОЛЬОВ

## ЗМІЦНЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В ХОДІ БОРОТЬБИ ЗА ПЕРЕМОГУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(березень — жовтень 1917 р.)

Могутньою зброєю трудящих у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції була висока організованість. Найбільш яскраво вона проявилася в ідейній та організаційній єдності і згуртованості рядів авангарду революційного пролетаріату — більшовицької партії. Більшовики України під керівництвом ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніна пройшли в період підготовки Жовтневої революції чудову школу боротьби за зміцнення партійних рядів на непорушній основі марксизму-ленінізму.

Незважаючи на суворі репресії, яких більшовики України зазнали в роки імперіалістичної війни, їм вдалося зберегти в ряді міст і районів згуртовані партійні колективи, сильні не стільки своєю чисельністю, скільки високою організованістю, дисципліною, міцними зв'язками з широкими пролетарськими масами. Так, після виходу в березні 1917 р. з підпілля Катеринославська організація РСДРП нараховувала 400 членів, Луганська — 90—100, Київська — 200, Харківська — 150; у Чернігові працювало 50—60 більшовиків<sup>1</sup>. Всього за даними, які нам вдалося зібрати, в той час в організаціях РСДРП на Україні працювало приблизно 3 тис. більшовиків. На долю цього загартованого загону пролетаріату України, який з честю витримав важкі випробування нелегальної боротьби проти царизму, і припало вирішення завдань по мобілізації трудящих мас на дальший розвиток революції.

Важливою передумовою успіхів у практичній роботі після Лютневої революції В. І. Ленін вважав збереження ідейної та організаційної відособленості партії революційного пролетаріату. В листі до О. М. Коллонтай 17 березня 1917 р. він писав: «По-моєму, головне тепер — не дати себе заплутати в дурні «об'єднавчі» спроби з соціал-патріотами (або, ще небезпечніше, з тими, що вагаються, на зразок ОК, Троцького і К°) і продовжувати роботу *своєю* партією в послідовно-інтернаціональ-*но му* дусі»<sup>2</sup>. Більшовики Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська, Макіївки, Конотопа та інших міст України принципово, з ленінських позицій вирішили питання про взаємовідносини з меншовиками, рішуче відмежувались від них і розгорнули легальну діяльність у самостійних партійних організаціях. У резолюції, прийнятій 8 березня на загальних зборах більшовиків Києва, підкреслювалось, що «повне ідейне і організаційне розмежування з соціал-шовіністами є... одним з основних завдань партії»<sup>3</sup>.

Разом з цим у ряді міст більшовики припустили помилку, ставши на шлях спільної роботи з меншовиками в об'єднаних організаціях РСДРП, як це було в Полтаві, Кременчуці, Мелітополі, ще до перемоги Лютневої революції. В Одесі, Херсоні об'єднані соціал-демократичні органі-

<sup>1</sup> Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков), Протоколы, М., 1958, стор. 159; журн. «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 185; 1931, № 4, стор. 136; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957, стор. 35.

<sup>2</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 241.

<sup>3</sup> Боротьба за владу Советов на Киевщине, Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 11.

зації виникли після Лютневої революції. На жаль, після виходу парт з підпілля об'єднання з меншовиками в ряді випадків спостерігалося і там, де в роки війни діяли лише більшовицькі колективи. Так було, наприклад, у Чернігові і Юзівці <sup>4</sup>.

Поява в ряді міст України об'єднаних організацій РСДРП пояснюється недостатньою поінформованістю і слабким усвідомленням деякими членами партії позиції в цьому питанні В. І. Леніна і ЦК РСДРП, не достатньою теоретичною підготовкою частини більшовиків, відірваністю деяких від практичної роботи, особливо тих, хто знаходився довгий час у в'язницях або в засланні. Слід мати на увазі і те, що багато випробуваних і теоретично підготовлених керівників місцевих більшовицьких організацій України ще не повернулися із заслання або з в'язниць. Це сприяло тому, що в таких містах, як Юзівка, Кам'янське були прийняті не правильні рішення про взаємовідносини з меншовиками. Певну роль у появі об'єднаних організацій РСДРП відіграло і те, що в деяких містах, наприклад, в Одесі, більшовики, зайнявшись роботою в масах, не приділяли спочатку належної уваги партійно-організаційній роботі по створенню самостійної організації.

На Україні процент об'єднаних організацій РСДРП, порівняно з центральними районами країни, був дещо вищий, але і тут основна маса більшовиків працювала в самостійних організаціях. Що ж до більшовиків, які увійшли до складу об'єднаних організацій, то вони, як правило, створювали всередині них свої фракції (Чернігів, Миколаїв), провадили окремо від меншовиків роботу в масах, брали участь у більшовицьких нарадах і конференціях в Петрограді і Києві (Одеса, Кременчук, Полтава, Васильків). Але все це аж ніяк не виправдовує глибоко помилкової позиції членів РСДРП, які стали на шлях спільної роботи з меншовиками. Ось чому повне ідейне та організаційне розмежування з угодовцями в усіх без винятку об'єднаних соціал-демократичних організаціях було невідкладним завданням більшовиків України на шляху зміцнення своїх рядів.

Відповідальні завдання на шляху зміцнення партії стояли і перед самостійними більшовицькими колективами. Одним з головних завдань більшовиків у внутріпартійній роботі після Лютневої революції було розширення рамок партійної роботи, організація робітників у революційну соціал-демократичну партію <sup>5</sup>. Початок діяльності в цьому напрямку поклали перші легальні збори і конференції, проведені більшовиками на початку березня 1917 р. На деяких з них були заслухані питання про реорганізацію роботи в нових умовах. Обговоривши це, більшовики Катеринослава вирішили «перебудувати організацію на началах, найбільш відповідних до моменту» <sup>6</sup>. На зборах більшовиків Києва була затверджена схема побудови організації, яка передбачала значне розширення рамок партійної роботи <sup>7</sup>.

Організованому початку роботи по зміцненню РСДРП в легальних умовах сприяла перереєстрація членів партії, проведена в Катеринославі, Луганську та інших містах <sup>8</sup>. Посиленню впливу партії і розширенню її

<sup>4</sup> Журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 84; Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, Донецк, 1957, стор. 78.

<sup>5</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 238.

<sup>6</sup> Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 39.

<sup>7</sup> Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов, стор. 7—8.

<sup>8</sup> Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 87; журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 35.

рядів сприяло створення при більшовицьких організаціях Києва та Катеринослава соціал-демократичних клубів, заснування багатьма партійними колективами більшовицьких фракцій у позапартійних організаціях (Радах робітничих і солдатських депутатів, профспілках), поділ найбільших організацій (Київської, Катеринославської, Харківської, пізніше Луганської) на райони.

Велику роль у розширенні і зміцненні рядів партії відіграла більшовицька преса. Масові легальні газети більшовиків України: «Голос социал-демократа» (Київ), «Пролетарий» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ), створені слідом за Центральним органом партії газетою «Правда», в перших же номерах надрукували умови вступу до РСДРП, статті про програму партії, про значення об'єднання пролетарів навколо більшовиків та інші матеріали.

Активна робота більшовиків по роз'ясненню своєї програми і політичній лінії сприяла посиленню потоку заяв від трудящих з проханням прийняти їх до лав більшовицької партії. З метою забезпечення якісного поповнення в більшості організацій РСДРП прийом у партію проводився за рекомендацією членів партії. Так було, зокрема, в Києві, Катеринославі<sup>9</sup>.

Таким чином легальні умови діяльності більшовики України ефективно використали для зростання партійних рядів і розширення рамок партійної роботи. Оцінюючи вплив нових умов на стан партійної організації, один з керівників більшовиків Луганська К. Є. Ворошилов відзначав, що березневий переворот 1917 р. відразу вдихнув живу душу в роботу організації. «В якісь два — три тижні, — писав він, — наша організація, що увібрала за цей час всіх старих більшовицьких бійців-пролетарів, стала могутнім важелем у керівництві всім рухом не тільки міста, але і його районів»<sup>10</sup>.

ЦК РСДРП приділив велику увагу зміцненню більшовицьких організацій України. Не обмежуючись листуванням, він направив у березні — квітні для надання практичної допомоги на місцях своїх представників М. К. Муранова, О. Ф. Розмирович, І. І. Шварца, Я. Ровинського та інших до Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва<sup>11</sup>.

Організаційне зміцнення більшовицьких організацій України було нерозривно зв'язане з ідейним загартуванням членів партії, з озброєнням їх марксистсько-ленінською теорією. У вирішенні цього відповідального завдання величезну роль відіграла більшовицька преса і зокрема газета «Правда», через яку ЦК РСДРП здійснював ідейне і організаційне керівництво партією. Саме на її сторінках вперше були опубліковані ленінські праці «Листи з далека. Лист 1. Перший етап першої революції», «Про завдання пролетаріату в даній революції» та інші, що стали могутньою ідейною основою для зміцнення більшовицьких організацій на новому етапі розвитку революції.

В першому листі, передрукованому в газетах «Голос социал-демократа» та «Пролетарий»<sup>12</sup>, В. І. Ленін дав глибокий аналіз розстановки класових сил в країні, накреслив чергові завдання партії і всіх тру-

<sup>9</sup> Газ. «Голос социал-демократа», 14 березня 1917 р.; газ. «Звезда», 4 квітня 1917 р.

<sup>10</sup> В дни Октября. Сборник воспоминаний участников Октябрьской революции, М., 1957, стор. 155.

<sup>11</sup> Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, стор. 221—222; газ. «Пролетарий», 6 квітня 1917 р.; Октябрь в Одессине. Сборник статей и воспоминаний, Одесса, 1927, стор. 307; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 55.

<sup>12</sup> Газ. «Голос социал-демократа», 25, 28, 30 березня 1917 р.; газ. «Пролетарий», 30 березня 1917 р.

дящих. Звертаючись до робітників, він закликав їх «...*привити чудеса пролетарської і загальнонародної організації, щоб підготувати свою перемогу в другому етапі революції*»<sup>13</sup>.

Особливо велике значення для зміцнення партії мали Квітневі тези В. І. Леніна, де було накреслено конкретні шляхи дальшого розвитку революції. Обґрунтовуючи курс партії на перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, В. І. Ленін звернув увагу на необхідність дальшого зміцнення партії. В промові про Квітневі тези на зборах більшовиків — учасників Всеросійської наради Рад робітничих і селянських депутатів 4 квітня 1917 р. об'єднання з оборонцями В. І. Ленін розцінив як зраду соціалізму<sup>14</sup>.

В оцінці Квітневих тез В. І. Леніна яскраво проявилася ступінь зрілості більшовицьких організацій. На Україні абсолютна більшість організацій РСДРП одностайно схвалила тези. Лише серед окремих членів партії Києва, Харкова, Кременчука, Полтави спостерігалися опортуністичні хитання в трактуванні корінних питань революції. Найбільш гостро боротьба навколо Квітневих тез В. І. Леніна розгорнулася в Київській організації РСДРП. 6 квітня на загальних зборах організації під впливом Пятакова, який з основних питань революції стояв на антиленінських позиціях, була затверджена платформа, пройнята невірою в можливість перемоги в Росії соціалістичної революції. Спираючись на це, Пятаков та його прихильники 14 квітня провели на засіданні Київського комітету РСДРП резолюцію, що визнавала Квітневі тези «в цілому неприйнятними». Але загальні збори не підтримали рішення комітету, зажадавши від нього опублікування ленінських тез на сторінках газети «Голос соціал-демократа» і організації зборів для детального їх обговорення<sup>15</sup>. Наступні події показали, що і Київська організація РСДРП міцно стала на ленінські позиції.

До VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) більшовицькі організації зміцнили ідейно й організаційно. Разом з цим вони значно зросли кількісно. Про це свідчать дані про чисельність більшовицьких колективів промислових центрів України. Київська організація РСДРП(б) зросла, наприклад, до 1 900 чоловік, Луганська, Макіївська, Катеринославська — до 1 500 комуністів кожна, Харківська — до 1 100 більшовиків<sup>16</sup>. В Горлівсько-Щербинівській районній організації РСДРП(б) на той час нараховувалось 1 450 членів партії<sup>17</sup>.

Зростання і зміцнення більшовицьких організацій України після Квітневої конференції РСДРП(б) органічно пов'язані з практичною роботою партії по перетворенню в життя курсу на соціалістичну революцію. Кожний успіх у справі залучення на бік більшовиків нових загонів трудящих супроводжувався зростанням рядів РСДРП(б); у свою чергу зміцнення більшовицьких організацій сприяло новим перемогам на шляху завоювання партією більшості в робітничому класі. Такий діалектичний взаємозв'язок внутріпартійної роботи з вирішенням основного завдання партії — підготовки мас до соціалістичної революції — вимагав посилення уваги до зміцнення кожної організації РСДРП(б), до створення нових більшовицьких колективів.

<sup>13</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 284.

<sup>14</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 396.

<sup>15</sup> Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, стор. 249.

<sup>16</sup> Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 159—160; газ. «Пролетарий», 23 квітня 1917 р.; журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 38.

<sup>17</sup> Журн. «Летопись революции», 1929, № 4, стор. 122.

В період двовладдя більшовицькі організації багатьох міст та районів України досягли великих успіхів у зміцненні своїх рядів і розширенні партійного впливу на широкі трудящі маси. Значних успіхів досягла Луганська організація РСДРП(б), яка в червні 1917 р. нараховувала вже близько 2 500 комуністів. «Вплив у місті Луганську на робітничі маси безперечно за нами», — писали більшовики міста ЦК РСДРП(б)<sup>18</sup>. Така ж картина спостерігалася і в Горлівському районі Донбасу, звідки ЦК РСДРП(б) повідомлял наприкінці травня: «Організація наша нараховує 1673 члени. Меншовики й есери — кілька десятків»<sup>19</sup>.

В містах і селах України ширилась мережа організацій РСДРП(б). В квітні — червні 1917 р. вони були створені у Вінниці, Козятині, Малині, Ходоркові, Смілі, Семенівці, Новгород-Сіверську, Ольгополі, Ямполі, Переяславі, Житомирі та інших містах.

Таврійська губернія була одним з небагатьох районів країни, де після Лютневої революції не було оформлених більшовицьких організацій. Віддаленість від індустріальних центрів, порівняно нечисленний прошарок серед населення робітників, ізолюваність кораблів Чорноморського флоту утруднювали створення в Криму і на Чорноморському флоті організацій РСДРП(б). Але вже в квітні 1917 р. в Севастополі була заснована більшовицька організація, яка до літа зросла до 50 чоловік<sup>20</sup>.

Партійно-організаційна робота розгорнулась і на селі. Активну участь у ній брали міські колективи РСДРП(б). За допомогою більшовиків Конотопа, наприклад, у травні — червні в багатьох селах повіту були засновані партосередки. Для повсякденного керівництва ними в червні був створений Соснівський сільський комітет РСДРП(б), очолений робітником В. Бабком<sup>21</sup>.

Зважаючи на велику кількість військ у містах України, більшовики звернули увагу на посилення партійного впливу на солдатів. З цією метою при найбільших колективах РСДРП(б) створюються воєнні більшовицькі організації. В Катеринославі таку організацію засновано 30 квітня, в Харкові — 11 травня, в Києві — 20 травня<sup>22</sup>.

Важливим кроком на шляху зміцнення більшовицьких організацій було розмежування з меншовиками там, де діяли об'єднані організації РСДРП. Життя переконувало, що робота в їх складі зв'язує ініціативу більшовиків, гальмує їх революційну діяльність. В. Ліпшиць, який працював у Херсонській об'єднаній організації РСДРП, пізніше визнавав: «...незважаючи на широкий розвиток радянської і профспілкової роботи, наша організація ледве животіла, головною причиною чого було неприродне входження до неї ворогуючих сторін — більшовиків і меншовиків»<sup>23</sup>.

Процес розмежування з меншовиками активно розгорнувся на Україні з травня 1917 р. 1 травня рішення про вихід з об'єднаної організації РСДРП прийняли більшовики Авдіївки (Донбас). В створену після розколу з меншовиками організацію РСДРП(б) перейшла більшість членів колишньої об'єднаної організації<sup>24</sup>. На початку травня припинив існування Чернігівський об'єднаний комітет РСДРП. Більшовики міста створили самостійну організацію, яка встановила зв'язок з Центральним Ко-

<sup>18</sup> Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.), Сборник документов т. 1, М., 1957, стор. 135.

<sup>19</sup> Журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 34.

<sup>20</sup> В огне революционных боев. Воспоминания. Симферополь, 1957, стор. 13.

<sup>21</sup> Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Суми, 1958, стор. 44.

<sup>22</sup> Газ. «Звезда», 29 квітня і 16 травня 1917 р.; газ. «Пролетарий», 13 травня 1917 р.; газ. «Голос социал-демократа», 24 травня 1917 р.

<sup>23</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 722, арк. 8.

<sup>24</sup> Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Вип. II, Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 81.

мітетом РСДРП(б) і налагодила з ним з кінця травня листування<sup>25</sup>.

Гостру потребу негайного розмежування з меншовиками відчували більшовики Юзівки. У травні після повернення із заслання колишнього керівника організації Я. Залмаєва в Юзівці були проведені збори, на яких більшовики заслухали повідомлення про Квітневі тези В. І. Леніна і рішення VII партконференції. Схваливши ці документи, учасники зборів вирішили негайно розірвати з меншовиками. В резолюції, одностайно ухваленій 26 травня, говорилося: «З огляду на неможливість спільної роботи в об'єднаній організації з партійними товаришами, які йдуть по стопах революційного оборонства, а не Інтернаціоналу, ми вважаємо за неможливе дальшу роботу в об'єднанні і утворюємо фракцію, що примикає до ЦК РСДРП і Петроградського комітету»<sup>26</sup>.

На початку червня більшовицький комітет був обраний в Кам'янській організації РСДРП. Заслухавши на загальних зборах доповідь делегата Квітневої конференції РСДРП(б) С. І. Гопнер, члени організації схвалили рішення конференції<sup>27</sup>.

Наприкінці червня припинення діяльності місцевої об'єднаної організації РСДРП добилися більшовики Маріуполя. 1 липня на першій більшовицькій конференції міста був обраний Маріупольський комітет РСДРП(б)<sup>28</sup>.

Ще в травні 1917 р., після повернення з Квітневої конференції РСДРП(б) Ф. Земіта, була створена більшовицька фракція в Одеській об'єднаній соціал-демократичній організації. Повідомляючи 23 травня про це Секретаріат ЦК РСДРП(б), більшовики Одеси писали: «Розрив з меншовиками — справа найближчого часу. Фракція більшовиків має вплив у робітничих кварталах, підпорядковується рішенням ЦК»<sup>29</sup>. Більшовицька фракція розгорнула велику роботу серед рядових членів організації РСДРП, залучивши досить значну частину їх на свій бік. 19 червня на загальних зборах, що проходили за участю 600—700 чоловік, основна маса членів об'єднаної організації підтримала більшовиків при виборах президії, при голосуванні резолюцій про війну, про ставлення до Тимчасового уряду і про політичне становище. Меншовики-ватажки залишили збори. Що ж до меншовиків-інтернаціоналістів, то частина з них побажала працювати разом з більшовиками. При виборах Одеського комітету РСДРП їх представник ввійшов разом з більшовиками до складу комітету. Все це не суперечило рішенням VII Всеросійської конференції РСДРП(б), яка вважала за необхідне зближення і об'єднання з групами і течіями, які на ділі стоять на ґрунті інтернаціоналізму<sup>30</sup>. Але більшовики Одеси в практичній роботі іноді робили неприпустимі поступки меншовикам-інтернаціоналістам; вони навіть назвали свою організацію не більшовицькою, а організацією об'єднаних соціал-демократів інтернаціоналістів.

У викорінюванні припущених помилок більшовикам Одеси велику допомогу надав ЦК РСДРП(б), з яким секретар Одеського комітету РСДРП П. Заславський систематично підтримував листування. Тільки з 31 травня по 3 липня ЦК направив до Одеси 13 листів, телеграм, паку-

<sup>25</sup> Журн. «Літопис революції», 1927, № 2, стор. 185; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 135, арк. 345; од. зб. 131, арк. 4.

<sup>26</sup> Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, стор. 166.

<sup>27</sup> Борці за Жовтень розповідають. Спогади. Дніпропетровськ, 1957, стор. 371.

<sup>28</sup> Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, стор. 106.

<sup>29</sup> Журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 48.

<sup>30</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 256.

ів, не рахуючи матеріалів, що їх розсилав ЦК на адресу всіх більшовицьких організацій, в тому числі й Одеської<sup>31</sup>.

В той час, коли більшовицькі організації зміцнювалися, в місцевих організаціях угодовців посилювався вихід з партій рядових членів, зроставав розлад. Окремі заяви про вихід з угодовських партій з'являлися в 1917 р. на сторінках більшовицької преси. Так, робітник заводу Південно-о товариства «Праця», член Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів А. Гусовський, заявляючи про свій вихід з об'єднаної більшовицької організації, писав: «Нема у вас революційного руху, товариші меншовики, є тільки компроміси з буржуазією і плентаєтесь ви в її вості»<sup>32</sup>.

Боротьба більшовиків України за зміцнення своїх рядів проходила в воєрідній обстановці. Після Лютневої революції значно активізували свою діяльність не лише загальноросійські партії меншовиків і есерів, але й дрібнобуржуазні націоналістичні партії, зокрема Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та інші. Об'єднавшись навколо Центральної ради, створеної у березні 1917 р., українські буржуазні націоналісти спрямували свою діяльність на те, щоб відвернути трудящих України від спільної з усіма народами Росії боротьби проти імперіалістичної буржуазії за владу Рад. З цією метою на Україні була створена досить розгалужена сітка націоналістичних організацій, почали видаватися численні націоналістичні газети («Боротьба», «Робітнича газета» та ін.).

Викриття українських буржуазних націоналістів було важливою передумовою залучення під прапор більшовизму найширших верств трудящих України. Ось чому комітети РСДРП(б), редакції більшовицьких газет, борючись за зростання партійного впливу і зміцнення РСДРП(б), звертали увагу не лише на викриття шовіністичної політики Тимчасового уряду, але й на розвінчання політики націоналістичних партій. Більшовики Києва, наприклад, при обговоренні 9 червня «українського» питання на об'єднаному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів глибоко роз'яснили нерозривний зв'язок класового й національного розкріпачення трудящих. Своєю резолюцією вони закликали пролетарів та напівпролетарів України «до відмови від співробітництва із своєю національною буржуазією, до єдиної класової організації і до спільної боротьби за владу і за скінчення опори національного і класового пригноблення — ігнорування капіталу»<sup>33</sup>.

Високий рівень організації більшовиків України, згуртованість партійних рядів яскраво продемонстрували червневі демонстрації 1917 р., що в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Кременчуку, Павлограді та багатьох інших містах пройшли під більшовицькими лозунгами.

Суворою перевіркою міцності більшовицьких організацій, витриманості і стійкості кожного члена партії були липневі події і наступні випробування, коли на більшовиків звалилась ціла злива репресій. Розгром комітету РСДРП(б) в Севастополі, підпалення кіосків з більшовицькою літературою в Києві, арешти більшовиків у Юзівці, Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу — ось факти, що свідчили про наступ контрреволюції і на Україні. В окремих районах більшовики певний час змушені були працювати підпільно (Павлоград, Прилуки, станція Вітка). Особливо важкі умови склалися для роботи більшовиків у прифронтовій смузі і в армійських організаціях РСДРП(б); на Південно-

<sup>31</sup> Підраховано на основі матеріалів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 131, арк. 4—13; од. зб. 135, арк. 274—328.

<sup>32</sup> Газ. «Звезда», 1 липня 1917 р.

<sup>33</sup> Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1955, стор. 77.

Західному фронті масового характеру набули арешти більшовиків-солдатів.

Утиски, цькування і репресії не зломли волі більшовиків. Представник ЦК РСДРП(б) 22 липня повідомляв з Донбасу: «Події 3—4 липня, послідує чкування не дуже приголомшили товаришів на місцях; найгірше позначалося у відсутності звісток про справжній стан справ»<sup>34</sup>. Щоправда, у деяких районах спостерігався відсів членів партії (Юзівка, станція Вітка, Київ, Берестово-Богодухівський район Донбасу). Але це навіть сприяло зміцненню організацій, оскільки вони звільнились від нестійких елементів. Як повідомляли пізніше представники Микитізької, Щербинівської, Білянської, Нелепівської організацій РСДРП(б) Донбасу, події 3—4 липня не відбилися негативно на стані цих організацій<sup>35</sup>.

В умовах розгорнутого наступу контрреволюції величезного значення набувало завершення роботи по оформленню на Україні обласних партійних центрів. Кроки до їх створення в Південно-Західному краї і в Донецько-Криворізькому басейні робилися ще до Лютневої революції. складних умовах боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні об'єднання організацій РСДРП(б) навколо обласних партійних центрів стало невідкладним завданням на шляху зміцнення більшовицьких організацій. В липні робота по створенню обласних організацій була завершена. Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, що проходила 10—12 липня 1917 р. в Києві, прийняла рішення про об'єднання організацій РСДРП(б) Кам'янець-Подільської, Волинської, Чернігівської, Київської, Полтавської, Херсонської і частини Могилівської губерній. Делегати конференції представляли 7 297 більшовиків<sup>36</sup>. Рішення про створення обласної організації РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну було прийнято на обласній конференції більшовицьких організацій цього району (13—15 липня 1917 р.). На ній було представлено 13 648 членів партії<sup>37</sup>.

Встановлення в країні після липневих подій диктатури контрреволюційної буржуазії, зникнення можливостей для мирного розвитку революції вимагало посилення роботи по дальшому зміцненню більшовицьких організацій. В. І. Ленін ще в 1904 р. писав: «У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації»<sup>38</sup>. В умовах боротьби більшовиків за здійснення курсу на повстання, прийнятого VI з'їздом РСДРП(б), зміцнення партійних колективів набувало особливо великого значення.

Більшовицькі організації України становили в цей час велику силу. Їх ідейний і організаційний ріст наочно проявився в одностайному схваленні курсу, що його розробив VI з'їзд РСДРП(б). Характерна щодо цього практична робота Київської організації РСДРП(б), де у березні—квітні 1917 р. були хитання в трактуванні ряду важливих проблем революції. При обговоренні в серпні 1917 р. на загальноміській конференції РСДРП(б) поточного моменту делегати дали рішучу відсіч Пятаку, який намагався довести, ніби лозунг диктатури пролетаріату на чолі революційною соціал-демократією є передчасним. Заслухавши інформацію делегатів VI з'їзду А. Іванова і Є. Бош, делегати схвалили лінію, мічену з'їздом, і постановили «докласти всіх зусиль до того, щоб при

<sup>34</sup> Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями (март — октябрь 1917 г.). Сборник документов, стор. 146.

<sup>35</sup> Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 357, 358, 359, 363.

<sup>36</sup> Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, стор. 678.

<sup>37</sup> Газ. «Донецкий пролетарий», 18 липня 1917 р.

<sup>38</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 366.

сти київський пролетаріат і київський гарнізон у повну бойову готовність»<sup>39</sup>.

Важливим етапом на шляху зміцнення більшовицьких організацій України, як і всієї партії, напередодні соціалістичної революції були місяці після розгрому заколоту генерала Корнілова. Переконавшись в історичній правоті більшовиків і зрадницькій ролі есерів та меншовиків, широкі трудящі маси рішуче підтримали більшовиків. В країні почався процес більшовизації Рад і швидкого зростання впливу РСДРП(б). Це проявилось в значному збільшенні числа бажаючих вступити до більшовицької партії. Харківський комітет РСДРП(б) писав Центральному Комітету: «В зв'язку з виступом Корнілова у нас процес оформлення більшовицького настрою пішов гігантськими кроками»<sup>40</sup>. Про зростання впливу більшовиків і відповідно до цього збільшення більшовицьких організацій повідомлялось з Катеринослава, Києва, Севастополя, з багатьох районів Донбасу.

Повне банкрутство угодовських партій сприяло остаточному використанню об'єднаних ілюзій, які доти розділяли деякі члени партії, що входили до складу об'єднаних організацій РСДРП. На Україні скрізь завершувалося розмежування більшовиків з меншовиками. Швидкий перехід на позиції більшовиків значної частини складу об'єднаних організацій вплинув і на характер створення нових організацій більшовиків. Вони переважно утворилися не шляхом виходу більшовиків з об'єднаної організації, як це було, наприклад, раніше в Юзівці і Чернігові, а шляхом вигнання ватажків-меншовиків і наступної більшовизації всієї організації.

15 серпня 1917 р. повне розмежування з меншовиками сталося в Миколаївській організації РСДРП. На міській конференції РСДРП, в роботі якої брали участь до 500 чоловік, були обговорені підсумки роботи VI з'їзду РСДРП(б) і вирішено розірвати з меншовиками. Ватажки меншовиків змушені були покинути зал засідань. На конференції було обрано загальноміський комітет РСДРП(б)<sup>41</sup>. 27 серпня представник комітету Й. Скляр повідомив ЦК РСДРП(б) про перетворення організації на більшовицьку<sup>42</sup>. За три тижні після розколу організація зросла до 900 чоловік, в місті було створено п'ять районів, які відкривали клуби, бібліотеки-читальні, курси агітаторів<sup>43</sup>.

17 вересня на організаційних зборах членів РСДРП(б) Єлисаветграда було ухвалено постанову про створення в місті самостійної більшовицької організації, що стояла б на ґрунті рішень VI з'їзду РСДРП(б)<sup>44</sup>.

Меншовики-ватажки Херсонської об'єднаної організації, відчуваючи полівіння її членів, довго не наважувалися зібрати загальні збори для визначення обличчя організації. 24 вересня такі збори скликали більшовики. Після роз'яснення політичної лінії РСДРП(б) було проведено запис до більшовицької організації. В перший же вечір до її складу ввійшло близько 50 чоловік, а за тиждень організація збільшилась ще на 70 чоловік<sup>45</sup>.

Ще наприкінці липня більшовики завоювали на свій бік більшість членів Євпаторійської організації РСДРП, в якій нараховувалося

<sup>39</sup> Газ. «Голос социал-демократа», 13 серпня 1917 р.

<sup>40</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 275, арк. 9.

<sup>41</sup> Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов. Николаев, 1957, стор. 86.

<sup>42</sup> Там же, стор. 90.

<sup>43</sup> Там же, стор. 107.

<sup>44</sup> Борьба за владу Рад на Елисаветградщині. Збірник документів і матеріалів, Кіровоград, 1957, стор. 42.

<sup>45</sup> Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.), Сборник документов, стор. 310.

близько 200 чоловік. 17 вересня вісім меншовиків-ватажків змушені були остаточно покинути організацію<sup>46</sup>.

Не пізніше 15 вересня на базі інтернаціоналістської групи соціал-демократів була заснована Сімферопольська організація РСДРП(б), яка відразу ж встановила зв'язок з ЦК партії<sup>47</sup>.

Із складу об'єднаних організацій РСДРП у вересні вийшли також більшовики Бердянська, Умані, станції Лозова; 1 жовтня — Полтави<sup>48</sup>.

ЦК РСДРП(б) палко вітав розмежування з меншовиками. У відповідь більшовикам Бердянська, які повідомляли про створення самостійної організації, Секретаріат ЦК писав: «Ми сподіваємось, що згуртування всіх революційних пролетарських елементів навколо нашої партії створить непоборну силу»<sup>49</sup>.

Слід відмітити, що і ті організації, які ще раніше розмежувалися з оборонцями, але працювали з меншовиками-інтернаціоналістами, стали тепер більш послідовно проводити в життя лінію партії. 30 вересня в Одесі відбулася конференція РСДРП, яка після доповіді делегата VI з'їзду В. Юдовського прийняла резолюцію, що схвалювала рішення з'їзду. Цим же рішенням з газети «Голос пролетарія» був знятий підзаголовок «Орган об'єднаних с.-д. інтернаціоналістів»<sup>50</sup>.

19 жовтня загальні збори членів організації РСДРП (об'єднаних інтернаціоналістів) Дружковки, в якій нараховувалося 2 100 членів, ухвалили визнати єдиним своїм центром Центральний Комітет більшовиків, а своїм друкованим органом газету «Рабочий путь»<sup>51</sup>.

В серпні — жовтні більшовицькі організації діяли в багатьох містах і селах. В серпні, наприклад, вони виникли у Радомишлі, Проскуріві, на станції Дебальцево; у вересні — на станціях Ясинувата, Попасна, Глобайська<sup>52</sup>.

За період з 15 липня по 25 жовтня ЦК РСДРП(б) направив більшовикам України за неповними даними 126 листів і телеграм, не рахуючи кореспонденції, що її розсилав Секретаріат ЦК усім без винятку більшовицьким організаціям<sup>53</sup>. ЦК надсилав на місця своїх працівників або просив це зробити обласні комітети РСДРП(б).

Завдяки невтомній діяльності членів партії та великій увазі ЦК РСДРП(б) до роботи на місцях більшовицькі організації України підійшли до Великої Жовтневої соціалістичної революції ідейно й організаційно зміцнілими, тісно згуртованими навколо Центрального Комітету РСДРП(б), що було важливою передумовою успіхів у боротьбі за встановлення на Україні Радянської влади.

<sup>46</sup> Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, стор. 283—284.

<sup>47</sup> Там же, стор. 242—243, 236, 156—157.

<sup>48</sup> Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 366, арк. 245; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, стор. 358; До історії більшовицьких організацій на Черкащині, збірник спогадів, Черкаси, 1958, стор. 81.

<sup>49</sup> За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний. Запорожье, 1957, стор. 13.

<sup>50</sup> Газ. «Голос пролетарія», 10 жовтня 1917 р.

<sup>51</sup> Газ. «Правда», 1 листопада 1917 р.

<sup>52</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 65, арк. 1; журн. «Літопис революції», 1931, № 1—2, стор. 205; газ. «Звезда», 5 і 15 жовтня 1917 р.; газ. «Донецкий пролетарий», 22 серпня 1917 р.

<sup>53</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 131, арк. 14—51; од. зб. 133, арк. 245—271.

М. І. КУЛІЧЕНКО

## ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1918 р.

В історії становлення та зміцнення Української Радянської держави ще не до кінця вивчено утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України наприкінці 1918 р. У літературі з цього питання<sup>1</sup> недостатньо висвітлені такі аспекти, як роль В. І. Леніна, ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У в підготовці до відновлення влади Рад, вибір моменту для все-народного збройного повстання та створення Тимчасового робітничо-селянського уряду Радянської України, особливості його повноважень і перших кроків діяльності. Заслуговує на увагу також питання про втілення в життя суверенної волі українського народу в справі розвитку своєї радянської національної державності. Адже буржуазні історики Заходу<sup>2</sup> та представники української контрреволюційної емігрантщини<sup>3</sup> намагаються довести, що Радянський уряд України в листопаді 1918 р. був створений Раднаркомом РСФРР як підлеглий йому, що Радянська Росія проти волі українського народу послала на Україну свої війська, «окупувала» її та ін.

Відомо, що першим Радянським урядом України був Народний Секретаріат, проголошений Центральним Виконавчим Комітетом Рад України 17 грудня 1917 р. у Харкові. Пізніше, коли майже всю територію Радянської України окупували австро-угорські інтервенти, сесія ЦВК Рад України (18 квітня 1918 р.) ухвалила рішення реорганізувати центральні органи державної влади України. Замість ЦВК Рад України і Народного Секретаріату було створено Бюро («Дев'ятка») для керівництва повстанською боротьбою проти окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Проте Бюро слабо було зв'язане з повстанським рухом робітників і селян і не змогло як слід розгорнути свою роботу. Влітку, коли збройна боротьба проти окупантів та їх націоналістичних посібників посилилась, почала відчуватись відсутність уряду України, як керівного органу цією боротьбою. Більшовицькі організації України виступали за відновлення Радянського уряду України. Коли на нараді делегатів I з'їзду Компартії України у В. І. Леніна постало питання про потребу радянсь-

<sup>1</sup> В. П. Затонський. К вопросу об организации Временного рабоче-крестьянского правительства Украины, журн. «Летопись революции», 1925, № 1; його ж. Спогади про українську революцію, журн. «Літопис революції», 1929, №№ 4, 5 і 1930, № 5; М. А. Рубач. К истории гражданской войны на Украине, журн. «Летопись революции», 1924, №№ 3, 4; М. І. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919); Харків, 1957; його ж. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність. «Труди історичного факультету» Харківського державного університету, 1957 р., т. 5.

<sup>2</sup> A. E. Adams. Bolsheviks in the Ukraine. New Haven and London, 1963; J. Bogys. The Russian Communist party and the Sovietization of Ukraine. Stockholm, 1960; C. I. Manning. Ukraine under the Soviets. Ny, 1953; J. Reshetar. The Ukrainian revolution 1917—1920. Princeton, 1962.

<sup>3</sup> Вс. Голуб. Конспективный нарис истории КП(б)У, Мюнхен, 1957; Вл. Тимошевський. Історія української влади. 1917—1919, Відень — Київ, 1920; J. Maystrenko. Borotbism. New York, 1954.

кого центру на Україні, Володимир Ілліч, за свідченням М. О. Скрипника, взяв активну участь в обговоренні цього питання. «Чому ж саме ви проти Народного Секретаріату, — запитував він тих, хто відстоював недоцільність відновлення Радянського уряду України. — Адже ж якщо ми організуємось в спільну федерацію, то в нашій Радянській Федерації потрібний буде уряд для України? — Так, потрібний. Так чому ж ви проти?»<sup>4</sup>.

Проте і I з'їзд КП(б)У не розв'язав позитивно питання про відновлення Радянського уряду України; невеликою кількістю голосів ця пропозиція була відхилена. Значною мірою це стало наслідком того, що частина більшовиків ще не зовсім вилікувалась від хвороби, яка проявилась на Україні ще у 1917 р. і полягала в недооцінці значення національної державності в мобілізації трудящих на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Діяльність Радянського уряду в умовах боротьби проти окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у другій половині 1918 р. було вкрай необхідним. Цим підкреслювалася б значимість проголошеної ще в грудні 1917 р. радянської національної державності українського народу, полегшувалось би завдання визначення своєї позиції тим представникам трудящих, які ще виявляли хитання, вносилося б більше організованості в справу розвитку боротьби мас проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції.

Щоправда, функції уряду деякою мірою перейшли до створеного за рішенням з'їзду Центрального військово-революційного комітету, основне завдання якого полягало «в керівництві повстанською боротьбою на Україні»<sup>5</sup>. З'їзд ухвалив, що в разі перемоги повстання в якому-небудь районі України військово-революційні комітети оголошували себе тимчасово, до обрання Ради, місцевою робітничо-селянською владою. Слід зазначити, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд Радянської України вважав себе юридичним спадкоємцем прав Центрального військово-революційного комітету України. В одній з своїх телеграм уряд зазначав, що «Центральний військово-революційний комітет за ухвалою партз'їзду заміняв уряд, але з виникненням останнього Центральний ревком, природно, передає всі свої справи уряду»<sup>6</sup>. Проте Центральний військово-революційний комітет виконував функції уряду в дуже обмеженому обсязі. Фактично його юрисдикція не йшла далі місцевих військово-революційних комітетів та повстанських штабів, тобто обмежувалась тільки організацією збройної боротьби трудящих мас.

Питання про створення на Україні справді повноправного Радянського уряду ще більш гостро постало перед більшовиками в першій половині листопада 1918 р., коли збройна боротьба трудящих мас проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції охопила майже всю Україну. Дуже важливо було правильно обрати момент для повстання і відновлення влади Рад на Україні. Це завдання було дуже складним наперед тому, що в умовах того часу воно тісно пов'язувалося з перемогою соціалістичної революції в Німеччині, а через неї — з розвитком світової пролетарської революції. Саме так трактував питання про момент повстання на Україні В. І. Ленін. В доповіді на об'єднаному засіданні ВЦВК 22 жовтня 1918 р., відзначаючи складність міжнародної обстановки, він підкреслював: «Свідомі українські комуністи говорять собі: «Ми повинні бути дуже обережними»...»<sup>7</sup> Може завтра, зазначав Володимир Ілліч, їм треба буде напружити всі сили, поставити все на карту заради бо-

<sup>4</sup> Протоколи I съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. Издание ЦК КП Украины, М., 1918, стор. 47.

<sup>5</sup> Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 15.

<sup>6</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

<sup>7</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101.

ротьби проти імперіалізму і німецьких військ, а сьогодні, додав він, можна тільки вести пропаганду в інтересах українського повстання. Комуністи України не могли не рахуватися з тим фактом, що внутрішня реакція могла використати передчасне повстання на Україні проти німецьких окупаційних військ як привід для того, щоб під маскою боротьби з «зовнішньою небезпекою» задушити революцію в самій Німеччині.

Ще до початку революції в Німеччині повстанський рух на окупованих територіях України, Білорусії, Прибалтики почав переростати в збройне повстання. Коли ж німецький пролетаріат піднявся на революцію, ЦК РКП(б) не пізніше 10 листопада 1918 р. ухвалив «визнати повстання в окупованих місцевостях цілком назрілим»<sup>8</sup>. 13 листопада ВЦВК анулював Брестський мирний договір і одночасно в своїй постанові з цього питання заявив, що народи окупованих німецькою армією територій покликані «самі вирішити свою долю» і що «право на самовизначення повною мірою буде визнано» за ними. Одночасно Радянська Росія обіцяла їм «повну, до кінця підтримку в їх боротьбі за встановлення на їхніх землях соціалістичної влади робітників і селян»<sup>9</sup>.

Таким чином перед більшовиками України стояло завдання завершити підготовку до повстання. Ця підготовка провадилась під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. Приблизно 10—11 листопада 1918 р. В. І. Ленін прийняв одного з діячів Комуністичної партії України В. П. Затонського. Одним з головних питань, що обговорювались, була підготовка до відновлення Радянської влади на Україні. При цьому В. І. Ленін підкреслював необхідність її відновлення власними силами трудящих мас. Він уточняв у В. П. Затонського, чи вже назріло повстання чи зможуть робітники й селяни самі подолати опір своїх класових противників. «Разів зо два,— згадує В. П. Затонський,— він повторив те саме запитання: «Якщо виключити німців, ви власними силами з рештками гетьманців і петлюрівців упораєтесь?»<sup>10</sup> У ході бесіди було порушено питання і про підготовку ЦК КП(б)У до створення Радянського уряду України. Ілліч вважав, що Комуністична партія України мусить взяти на себе ініціативу організації першого надзвичайного уряду Радянської України, який повинен забезпечити керівництво встановленням влади Рад і скликанням чергового з'їзду Рад.

Керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У розпочав таку підготовчу роботу по забезпеченню керівництва партії відновленням Радянської влади на Україні: а) посилення політичної і організаційної роботи партійних організацій на місцях, завершення підготовки широких трудящих мас до збройного повстання; б) прискорене формування військових частин і окремих партизанських загонів для боротьби з окупантами і внутрішньою контрреволюцією; в) підготовка до створення Радянського уряду України та розроблення програми його діяльності; г) встановлення необхідних контактів з Раднаркомом РСФРР та забезпечення його посильної допомоги повсталим робітникам і селянам України.

Значну допомогу трудящим України та інших окупованих місцевостей надавав ЦК РКП(б). Приблизно, 10 листопада 1918 р. він ухвалив: «Визнати необхідним переміщення до кордонів національних полків. Доручити Реввійськраді встановити кількість, час і спосіб зосередження і заміни»<sup>11</sup>. 11 листопада РНК РСФРР дав Реввійськраді додаткові дн-

<sup>8</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 86, оп. 1, од. зб. 19, арк. 19.

<sup>9</sup> СУ РСФРР, 1918 р., № 95, ст. 947.

<sup>10</sup> В. П. Затонський. Спогади про українську революцію, журн. «Літопис революції», 1930, № 5, стор. 153.

<sup>11</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 86, оп. 1, од. зб. 19, арк. 9.

рективи щодо збройної допомоги трудящим України. 12 листопада це питання обговорювалось на засіданні Реввійськради РСФРР. Справа в тому, що вихідці з України, які влилися до складу Червоної Армії РСФРР, не мали своїх національних формувань, як це мало місце у латишів, естонців та інших. Правда, в окремих частинах і навіть з'єднаннях українці були в переважній більшості, але зняти їх з бойових позицій в той час було неможливо, хоч пізніше частина їх і була перекинута на Україну. Тому Реввійськрада визнала за необхідне надіслати на Україну розташовані поблизу неї російські військові частини і з'єднання. Спільно з двома українськими повстанськими дивізіями та окремими партизанськими загонами вони повинні були допомогти повсталим робітникам і селянам України. За офіційними даними того часу, в розпорядження Реввійськради Українського фронту з 17 листопада по 8 грудня 1918 р. перейшли: перший ешелон групи Кожевнікова (600 чоловік без озброєння, яке було одержане лише 16 грудня), частина 4-го продкавполку кількістю в 450 багнетів, 100 шашок і 8 гармат, а також дві батареї 1-го Західного артдивізіону<sup>12</sup>. В цей період на Україні зброєю вже взялись десятки тисяч робітників і селян — не рахуючи двох українських дивізій, що вступили на окуповану територію з так званої «нейтральної зони»\*. На чолі об'єднаних збройних сил мали стати Реввійськрада групи військ Курського напрямку. До складу Реввійськради, затвердженої ЦК КП(б)У після докладного обговорення з В. І. Леніним, ввійшли члени ЦК Й. В. Сталін і В. П. Затонський, а також В. О. Антонов-Овсієнко, якому ЦК ВКП(б) запропонував повернутись для роботи на Україну.

Представники ЦК КП(б)У під керівництвом ЦК РКП(б) і особисті В. І. Леніна провели значну роботу по формуванню складу майбутнього уряду Радянської України та виробленню програми його діяльності. Так у першій бесіді В. П. Затонського з В. І. Леніним про створення уряду України були обговорені кандидатури голови уряду і командуючого збройними силами України<sup>13</sup>. А коли ЦК КП(б)У вирішив призначити на посаду наркома шляхів сполучення О. М. Жарка, В. І. Ленін турбувався, чи зможе останній виконувати всі обов'язки члена уряду в складних умовах України. Самому Жарку він надіслав записку, в якій цікавився, чи Україну він родом, чи знає українську мову і обстановку на Україні<sup>14</sup>. ЦК КП(б)У обговорив з В. І. Леніним та ЦК РКП(б) підготовлений ним проект Маніфесту уряду України з приводу відновлення влади Рад. Приблизно, 17 листопада 1918 р. члени ЦК КП(б)У, Реввійськради України та кандидати до складу майбутнього уряду виїхали до Курська для завершення підготовки до відновлення Радянської влади на Україні.

В Курську почався другий етап цієї підготовчої роботи. Протягом двох тижнів ЦК КП(б)У: а) встановлював зв'язки з місцевими партійними організаціями та підпільними військово-революційними комітетами; б) через Реввійськграду займався формуванням нових військових частин і партизанських загонів; в) підбором кадрів для майбутніх органів місц

<sup>12</sup> ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 13 с, арк. 88—89.

\* Допомога великого російського народу трудящим України в їх визвольній боротьбі відіграла значну роль у відновленні влади Рад на Україні. Проте було безглуздом зображати її як втручання у внутрішні справи українського народу, порушення його суверенної волі. А це якраз і роблять буржуазні історики Заходу та українські бружуазні націоналісти. Як же можна стверджувати, що зазначені вище силами Радянська Росія «захопила», «колонізувала» Україну? До того ж, буржуазні історики Заходу забувають, що в цей час у лавах Червоної Армії РСФРР були десятки тисяч українців. Як вірні брати вони подавали значну допомогу російському народу в відстоюванні його завоювань.

<sup>13</sup> В. П. Затонський. Назв. стаття, стор. 153.

<sup>14</sup> Ленінський збірник XXXV, стор. 43.

вої влади і управління після відновлення влади Рад; г) встановлював зв'язки з РНК РСФРР та окремими його місцевими органами з приводу забезпечення допомоги робітникам і селянам України в їх боротьбі за своє визволення.

В чому ж полягала допомога Радянської Росії Україні на цьому другому етапі? Насамперед Радянська Росія надала Україні воєнну допомогу. По-друге, Раднарком і Реввійськрада РСФРР дали вказівки, щоб розташовані в межах Курської, Орловської і Брянської губерній громадські і військові органи, в тому числі губвоенкомати і так звана Резервна армія, надавали максимальну допомогу Реввійськраді Українського фронту в формуванні, озброєнні і спорядженні нових військових частин. По-третє, Раднарком РСФРР дав вказівку всім органам влади направляти всіх колишніх працівників України у розпорядження ЦК КП(б)У, майбутнього уряду та Реввійськради України. По-четверте, Радянська Росія забезпечила керівні органи України продовольчими продуктами й грошми.

Радянська Росія подавала Україні значну матеріальну допомогу зброєю, одягом, спорядженням для дивізій, підпільних ревкомів, партизанських загонів та ін.

Як уже зазначалось, програма діяльності ЦК КП(б)У по відновленню Радянського уряду була обговорена в ЦК РКП(б) і особисто з В. І. Леніним. Її здійснення розраховувалось приблизно, на 10 днів, після чого вважалось можливим відкрито проголосити початок збройного повстання і створити Радянський уряд України. Проте після від'їзду з Москви в Курськ членів ЦК КП(б)У та майбутнього уряду міжнародна обстановка та умови розвитку революції на Україні значно змінилились. Насамперед, ці зміни стосувались революції в Німеччині, розвиток якої з перших же днів показав її незавершеність, половинчатість. До влади прийшли соціал-демократи на чолі з Шейдеманом і Носке, які залишили в руках реакції вирішальні ділянки. Звичайно, ці зміни не давали вичерпної відповіді на питання про те, як піде далі розвиток революції в Німеччині, який поштовх зробить вона на розвиток світового пролетарського руху. Але поволі ставало ясно, що вона не виправдає тих великих надій, які на неї покладались.

Що змінилося в цей період у внутрішньому житті України? Швидкий розклад німецької армії показав гетьману Скоропадському, що Німеччина вже не може бути опорою і захисником буржуазно-поміщицького ладу на Україні. Тому він круто повернув фронт своєї політики в сторону Антанти, інтереси якої проводила в життя російська контрреволюція, що мала досить значні збройні сили і на території України. Ця зміна була відбита в маніфесті гетьмана Скоропадського від 14 листопада 1918 р., де замість боротьби за «незалежність» України проголошувався курс на федерацію з Росією, що фактично значило згоду правлячих кіл України на чолі з Скоропадським на відновлення «єдиної і неділимої Російської імперії». Дрібнобуржуазні українські партії, хоч вони і почали встановлювати зв'язки з Антантою, все ж не хотіли відмовитись від жупелу «самостійності» України, який вони пропагували в масах. Націоналістичні дрібнобуржуазні партії швидко переорієнтувалися. Створений ними «Український національний союз» 13 листопада 1918 р. обрав новий уряд, так звану Директорію, і 16 листопада проголосив початок «всенародного» повстання проти окупантів і гетьманщини за «вільну і незалежну» Україну.

Той факт, що дрібнобуржуазні націоналістичні партії, скориставшись обстановкою, «примазалися» до повстання, що розпочалося під більшовицькими лозунгами, ускладнило завдання Комуністичної партії. Справа в тому, що поляризація класових сил на Україні в середині листопада

1918 р. ще далеко не була закінченою, особливо на селі. Бідняки твердили, йшли за більшовиками, куркулі — за Директорією. Що ж до середняків, то їм ще були властиві хитання. Націоналістична агітація Директорії, яка ще й почала спекулювати гаслами «трудових Рад», давала різні оцінки й іноді справляла на них певний вплив.

Становище на Україні ускладнилось ще й тим, що на східній її частині активізувались війська російської контрреволюції, на півдні висадились війська Антанти, по всій території гуляли загони, а іноді і цілі з'єднання різних повстанських «батьків» та «отаманів» — Махна, Григор'єва та ін.

В таких складних умовах, безперечно, треба було максимально прискорити проголошення більшовиками заклику до збройного повстання, створення легального Радянського уряду України. Намічений раніш тактичний план дій українських більшовиків потрібно було змінити, оскільки далі перебування більшовиків у підпіллі негативно відбивалося на зростанні політичної армії соціалістичної революції. З Курська до Москви для погодження дій ЦК КП(б)У з ЦК РКП(б) вийшов член ЦК КП(б)У Й. В. Сталін.

ЦК РКП(б) і В. І. Ленін уважно стежили за подіями на Україні. Про це свідчить розмова В. І. Леніна з командуючим збройними силами України В. О. Антоновим-Овсієнком про становище на Україні. «Ілліч став живо розпитувати про наші справи, — згадував Антонов-Овсієнко. — Я докладно розповів йому про становище на Україні... Ілліч слухав, перебивав короткими навідними питаннями: про десант союзників, їх угоду з гетьманом, нашу директиву повстанцям, їх виступи»<sup>15</sup>. В. І. Ленін погодився з пропозиціями українських комуністів про зміну тактики на Україні.

27 листопада 1918 р. члени ЦК КП(б)У і майбутнього уряду України звернулись до Й. В. Сталіна з доповідною запискою, в якій знову докладно характеризували становище і ставили вимогу негайно добитися санкції на активні дії. В записці говорилося, що на Україні йде «складна політична боротьба», в яку кожна політична група вступила без достатніх збройних сил і тепер прагне створити їх за рахунок залучення на свій бік стихійно повсталих мас. Головним завданням тепер, вказував ЦК КП(б)У, є політична робота в масах через легальний Радянський уряд. Легальний Радянський уряд, вказувалося в записці, необхідний ще й тому, що практично треба керувати будівництвом органів влади на місцях, а робити це нікому. Гострій критиці піддавались в записці Реввійськрада та Главком РСФРР, які «не враховують всієї складності політичної ситуації на Україні», керуючись виключно воєнними міркуваннями. В записці, як «одноголосна думка всіх присутніх тут членів ЦК та майбутнього Центру», вимагалось поставити перед ЦК РКП(б) питання про негайну згоду на проголошення Радянського уряду України.

Й. В. Сталін від імені ЦК РКП(б) телеграфував ЦК КП(б)У: «Я, що ви бажаєте опублікувати другий документ (тобто Маніфест.-М. К.) — можете публікувати, ми не заперечуємо, повідомте тільки місто»<sup>16</sup>.

Аналізуючи розвиток соціалістичної революції на Україні наприкінці 1918 р., не можна не відзначити, що проголошення нового Радянського уряду республіки було здійснено з деяким запізненням, принаймні, на два з половиною — три тижні. Але це не стало наслідком якоїсь помилки, а обумовлювалось надзвичайно складним становищем не тільки на Укра-

<sup>15</sup> В. А. Антонов-Овсєенко. Записки о гражданской войне. Воениздат М., 1932, т. 3, стор. 29—30.

<sup>16</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, сир. 1, арк. 3.

ні, а й в усій країні Рад, труднощами розвитку світового пролетарського руху. Ця обставина, проте, ускладнила умови боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні, поставивши більшовиків перед необхідністю завойовувати на бік революції ту частину населення, яка в листопаді помилково пішла за українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією.

Після одержання санкції ЦК РКП(б) на активні дії 28 листопада відбулось перше офіційне засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України. До його складу увійшли К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, Ф. А. Сергеев (Артем), Е. І. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський та ін. Першочерговим завданням уряду було очолити боротьбу трудящих мас України за відновлення влади Рад, за зміцнення і дальший розвиток Української Радянської національної держави. В опублікованому 29 листопада Маніфесті Українського Радянського Уряду було викладено програму його діяльності. Програма передбачала відновлення всіх законів Радянської влади, всенародної власності на промислові підприємства, передачу землі селянам та ін.

З перших же днів відновлення влади Рад багатомільйонні маси робітників і селян України під керівництвом Комуністичної партії створювали нові органи влади і через них провадили соціалістичні перетворення, організовували власну Червону Армію. Через свій Радянський уряд трудящі України встановили дружні зв'язки з Радянськими республіками — Білорусією, Латвією та Естонією, а також почали робити перші кроки дипломатичних зносин з окремими капіталістичними країнами. Радянська Україна мала свій власний суд і прокуратуру, уряд республіки мав право нагороджувати і помилувати. Керівна ж роль Комуністичної партії була запорукою всіх його успіхів в розвитку соціалістичної революції і будівництві Української Радянської національної держави.

# Замітки

## ПРО ЗВ'ЯЗКИ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

У революційній боротьбі проти царизму і капіталізму велику роль відігравали взаємозв'язки місцевих більшовицьких організацій. Партійні організації намагались координувати свою діяльність по керівництву революційним рухом і обмінюватись досвідом партійної роботи.

Напередодні і в період першої російської революції тісні зв'язки встановились між більшовиками України та Білорусії. Вони зародились у процесі виникнення марксистських гуртків у 80-х і на початку 90-х років XIX ст., зміцнювались та поширювались в ході дальшого розвитку соціал-демократичного руху.

Так, у 1888 р. організатор першого гуртка марксистського напрямку в Мінську Є. Абрамович, закінчивши Дерптський університет, переїхав до Києва, де став проводити соціал-демократичну пропаганду серед робітників залізничних майстерень та друкарів. Проте діяльність Абрамовича у Києві була короткотривалою. У травні 1889 р. його заарештовують<sup>1</sup> і контакти гуртків Мінська та Києва перериваються.

На початку 90-х років встановлюються зв'язки між гуртками Катеринослава та Вітебська. У 1893 р. з Катеринослава у Вітебськ були вислані М. Соковнин-Заславський та його дружина П. Дубинська. Добре знайомі з ученням К. Маркса і Ф. Енгельса, подружжя Заславських допомагає ряду соціал-демократів Вітебська звільнитись від пародницьких ідей. У 1895 р. Заславські повернулись до Катеринослава. Щоб ознайомитись з революційною роботою, слідом за ними з Вітебська туди ж виїхали соціал-демократи В. Шалит, І. Віленський і М. Гуревич.

В середині 90-х років міцні зв'язки з київськими соціал-демократами встановили члени гомельського революційного гуртка. У 1894 р. до Києва за літературою приїжджав активний член цього гуртка І. Захарін, а в 1895 р. — його організатор А. Поляк. Не пориваючи зв'язків з Гомелем, А. Поляк стає активним учасником революційного руху в Києві<sup>2</sup>.

У грудні 1895 р. з ініціативи Ю. Мельникова у Києві створюється «Робітничий комітет», активним членом якого стає А. Поляк. Ще у Гомелі він придбав друкарський шрифт. Коли перед київським «Робітничим комітетом» постало питання про створення власної друкарні, Ю. Мельников поїхав до Гомеля і привіз заготовлений А. Поляком друкарський шрифт. Але налагодити роботу друкарні тоді не вдалось. У травні 1896 р. Ю. Мельников, а незабаром і А. Поляк були заарештовані<sup>3</sup>.

У березні 1897 р. в Києві на конференції представників соціал-демократичних груп було вирішено об'єднати всі марксистські гуртки і соціал-демократичні групи міста у київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». «Союз» організував широкий випуск агітаційної літератури, яка поширювалась не лише в Києві, а й в інших зв'язаних з ним містах України та Білорусії. Соціал-демократи Гомеля у 1897 р. також створюють свою соціал-демократичну групу, яка почала активно проводити агітацію серед робітників. Підтримуючи зв'язок з Києвом, група поширює свій вплив на Новомильців Чернігівської губернії, де виник гурток Єзерського<sup>4</sup>.

Продовжувались також зв'язки між соціал-демократами Катеринослава та Вітебська. У квітні 1897 р. з Катеринослава та інших міст до Вітебська повернулись колишні члени місцевих гуртків І. Віленський, М. Гуревич, В. Шалит та ін. Вони про-

<sup>1</sup> Б. Л. Эйдельман. Именины Российской Коммунистической партии, в кн. «К двадцатипятилетию первого съезда партии», М., 1923, стор. 45; Д. Федорченко (Н. Чернов). Первые шаги социал-демократии в Киеве, журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 27, стор. 20—21.

<sup>2</sup> А. Поляк. К истории типографии «Рабочей газеты», журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 27, стор. 34, 35; його ж. Перед первым съездом РСДРП, журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 40, стор. 25—26.

<sup>3</sup> М. Мельникова. История шрифта типографии «Рабочей газеты», журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 27, стор. 39—43; А. Поляк. К истории типографии «Рабочей газеты», стор. 35.

<sup>4</sup> А. Поляк. Перед первым съездом РСДРП, стор. 27.

ли тут нараду, на якій обмінялись досвідом революційної роботи в інших місцях, обговорили програму та назву організації, яку мали створити. Проте скоро більшість учасників наради виїхала знову до Катеринослава. Соціал-демократична організація у Вітебську оформилась лише восени 1897 р. Вона мала зв'язки з соціал-демократами Катеринослава, Кременчука, Києва, де працювали колишні члени вітебських гуртків.

Внаслідок розвитку революційного руху в Росії виникли умови для скликання з'їзду соціал-демократичних організацій з метою створення єдиної загальноросійської соціал-демократичної робітничої партії. Це питання обговорювалось у багатьох організаціях. У 1897 р. практичну роботу по підготовці з'їзду, як відомо, взяла на себе група «Робочей газети», що діяла в Києві. В серпні 1897 р. вона випустила перший номер своєї газети. В організації друкарні діяльну участь брав А. Поляк. Коли ж її перенесли до Катеринослава, налагоджувати роботу допомагали колишні члени вітебських гуртків І. Віленський, М. Гуревич та ін.<sup>5</sup>

Після Першого з'їзду РСДРП в багатьох містах країни стали створюватися комітети РСДРП. Наприкінці 1898 р. Гомельська соціал-демократична група після переговорів з членами Київського комітету РСДРП також стала називати себе Гомельським комітетом РСДРП<sup>6</sup>. Продовжувався обмін агітаційною літературою між соціал-демократичними організаціями України й Білорусії. Так, 1899 р. у Мінську жандарми знайшли листівку Київського комітету РСДРП<sup>7</sup>.

Соціал-демократи Мінська встановили зв'язок з Катеринославським комітетом. Про це свідчить, зокрема, донесення Зубатова в департамент поліції від 28 лютого 1900 р., де вказувалося, що ліквідацію мінської групи бажано приурочити «до ліквідації таємної організації, що діє у Катеринославі»<sup>8</sup>.

На початку 1900 р. Катеринославський комітет РСДРП почав видавати газету «Южный рабочий». У березні 1900 р. один з її редакторів і засновників І. Лалаєнц приїжджав у Вітебськ збирати гроші на обладнання друкарні, зустрічався з місцевими соціал-демократами Тетяєвим та Майзелем<sup>9</sup>.

Важливим етапом у подальшому розвитку соціал-демократичного руху в Росії, зокрема на Україні і в Білорусії, був іскрівський період. В ці роки соціал-демократичні організації України та Білорусії підтримували взаємні стосунки в основному через роз'їзних агентів «Искры». Так, у грудні 1901 р. з Києва до Вітебська приїжджав агент «Искры» В. Крохмаль<sup>10</sup>.

Таким чином, ще до виникнення більшовизму на Другому з'їзді РСДРП (1903 р.) між соціал-демократами України та Білорусії існували тісні зв'язки.

Кілька нових партійних груп виникло в 1903 р. в районі Полісся (Гомель, Могильов, Новозибків, Клиніці та ін.). Одним з їх організаторів був М. Владимиров, уродженець Херсонської губернії. У 1902 р. він емігрував за кордон, де став членом бернської групи «Искры». В своїх спогадах він писав: «Після розмов з Володимиром Іллічем Леніним і Надією Костянтинівною їду в Росію з якою до Києва, але червневий страйк і провали, зв'язані з ним, не дають мені можливості залишитись у Києві, бо не було з ким зв'язатися по двох явках, що були в мене, і я на свою відповідальність вирушаю до Гомеля»<sup>11</sup>.

У кінці 1903 р. М. Владимиров створює тут соціал-демократичну групу. Одночасно такі ж групи виникають у сусідніх українських містах Новозибкові та Клиніцях, а згодом — у білоруських — Могильові, Орші та ін. У січні 1904 р. під керівництвом М. Владимирова ці групи об'єднуються в одну організацію, названу Поліським комітетом РСДРП. У відозві Поліського комітету з цього приводу говорилося: «В січні поточного року Гомельська, Новозибківська та Клиніцька групи об'єдналися, створивши Поліський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії. Незабаром до Поліського комітету приєдналися Могильовська та Роменська групи»<sup>12</sup>. Пізніше вплив комітету поширився й на інші райони Полісся.

Поліський комітет РСДРП мав свою друкарню — спочатку в Новозибкові, а після провалу влітку 1904 р. — в Гомелі (до осені 1904 р.), згодом знову в Новозибкові<sup>13</sup>. У друкарні з 1 січня до 1 вересня 1904 р. було видано 70 200 примірників прокламаций вісімнадцяти назв, окремою брошурою надруковано два розділи з праці З. І. Леніна «До сільської бідноти»: «Боротьба місцевих робітників» та «Чого хочуть соціал-демократи»<sup>14</sup>.

<sup>5</sup> А. Поляк. Перед первым съездом РСДРП, стор. 31.

<sup>6</sup> ЦДАЖР СРСР, ДП, 1898, спр. 5, ч. 31, А. Г., т. I, арк. 35.

<sup>7</sup> ПА ІІП при ЦК КПБ, ф. 60, оп. I, од. зб. 15, арк. 82.

<sup>8</sup> Там же, арк. 202.

<sup>9</sup> Там же, арк. 84.

<sup>10</sup> ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 8, спр. 825, т. 3, 1901, арк. 4, 6, 26, 99.

<sup>11</sup> Газ. «Экономическая жизнь», 1925, № 67.

<sup>12</sup> «Листок Полесского комитета», вересень 1904 р., № 1.

<sup>13</sup> ПА ІІП при ЦК КПБ, ф. 52, оп. I, од. зб. 39, арк. 56—59.

<sup>14</sup> Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 319—320, 321—330.

Навесні 1905 р. в Гомелі відбувся перший з'їзд організацій Поліського комітету РСДРП. З'їзд затвердив повноправними організаціями: Гомельську, Копиську, Лоевську, Могильовську, Оршанську, Горещьку Могильовської губернії, Кличівську, Добрянську, Новозибківську, Семенівську та Сновську Чернігівської губернії<sup>15</sup>.

Плідній роботі Поліського комітету РСДРП заважав його неоднорідний склад. До комітету входили як більшовики, так і меншовики, між якими весь час точилася боротьба. Особливо ускладнилось становище напередодні III з'їзду РСДРП. Поліський комітет лише в останній час висловився за скликання з'їзду, пославши делегатом на нього М. Владмирова. Незважаючи на опір меншовиків, комітет визнав рішення з'їзду, підпорядкував усі місцеві організації більшовицькому ЦК. Авторитет Поліського комітету РСДРП в масах після цього значно зріс. Н. К. Крупська 16 серпня 1905 р. писала: «Величезним впливом користується Поліський комітет (що фактично примкнув до партії)»<sup>16</sup>.

Більшовики України і Білорусії очолили боротьбу робітників та селян за своє соціальне і національне визволення в революції 1905—1907 рр. Виховуючи трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, більшовики Білорусії організовували страйки та демонстрації для підтримки робітників Петербурга, Одеси, Лодзі, Варшави, Іваново-Вознесенська. Великий відгук мали тут червневі події в Одесі у зв'язку з повстанням на броненосці «Потемкин» і розстрілом демонстрації робітників 15—16 червня 1905 р. По Білорусії прокотилася хвиля протесту проти звірств царату.

28 червня 1905 р. мінський губернатор Курлов телеграфував департаменту поліції, що в Мінську «внаслідок прокламацій [про] необхідність відповісти на жертви Одесі»<sup>17</sup> зранку почалися демонстрації. Демонстранти зайняли один з будинків по Богодільній вулиці і відкрили вогонь по козацьому патрулю. «Патруль», писав далі губернатор, «відповів пострілами: двоє демонстрантів тяжко поранені. Арештовано 170 чоловік, думаю вжити надзвичайних заходів»<sup>18</sup>.

Страйки, багатолюдні збори і демонстрації протесту проти розправи царизму над одеським пролетаріатом пройшли й в інших містах Білорусії. 5 липня 1905 р. помічник начальника Могильовського губернського жандармського управління доповідав департаменту поліції про страйк робітників Орші «в пам'ять загиблих товаришів в містах Лодзі та Одесі»<sup>19</sup>.

Про страйк 21—22 червня 1905 р. писали в газеті «Пролетарий» більшовики із Сморгоні. «Довідавшись про бойню в Лодзі, Варшаві, Іваново-Вознесенську, — повідомляли вони, — ми вирішили шляхом загального страйку висловити протест... На деяких вулицях відбулись маніфестації, лунали постріли та вигуки «Геть самодержавство!»<sup>20</sup>.

В тій же газеті повідомлялося з Бобруйська, що там з ініціативи групи РСДРП 7 червня 1905 р. був оголошений масовий страйк у зв'язку з подіями в Лодзі, Одесі та в інших містах. «Страйк, — говорилось у замітці, — був воістину загальним»<sup>21</sup>. А в повідомленні з Ошмян у «Пролетарий» ішла мова про масові збори 21 липня 1905 р. на яких було близько 300 чоловік. На зборах представник групи РСДРП у двогодинний промови висвітлив стан і боротьбу робітничого класу Росії, говорив про події в Одесі. Наступного дня, 22 липня, «наша організація, — писав кореспондент, — вирішила організувати демонстрацію з приводу розстрілу в Одесі»<sup>22</sup>. Демонстрація відбулась 25 липня за містом.

В липні з прокламацією до солдатів звернувся Північно-Західний комітет РСДРП, що об'єднував соціал-демократію Мінська, Вітебської і Віленської губерній. «У Києві недавно повстали піхотні солдати, — говорилось у прокламації, — і в ту же годину до них примкнула артилерія»<sup>23</sup>. Комітет закликав солдатів. «Товариші! Дійте за прикладом севастопольських та київських солдатів... Підхоплюйте бойовий клич: Хай живе солдат, що бореться в рядах робітничого класу»<sup>24</sup>.

Розвиток революційних подій вимагав дальшої координації діяльності соціал-демократичних організацій. В серпні 1905 р. відбулась обласна конференція парторганізацій Північно-Західного краю, на якій була зроблена перша спроба об'єднати діяльність організацій партії на території Білорусії, Литви і Польщі. З осені 1905 р. при-

<sup>15</sup> Газ. «Пролетарий», 17 липня 1905 р.

<sup>16</sup> Партія в революції 1905 года. Сборник, Партиздат, 1934, стор. 309.

<sup>17</sup> Документы и материалы по истории Белоруссии, т. III, Минск, 1953, стор. 412—413.

<sup>18</sup> Там же.

<sup>19</sup> Там же, стор. 413.

<sup>20</sup> Газ. «Пролетарий», 3 серпня 1905 р.

<sup>21</sup> Там же.

<sup>22</sup> Газ. «Пролетарий», 5 вересня 1905 р.

<sup>23</sup> Революционное движение в Белоруссии 1905—1907 гг. Документы и материалы, Минск, 1955, стор. 179—180.

<sup>24</sup> Там же.

пинив діяльність Поліський комітет. Замість нього виникли Гомельський, Новозибківський та Клинівський районні комітети партії. Організатор і керівник Поліського комітету РСДРП М. Владимиров виїхав до Петербурга, а потім після короткого перебування в Гомелі, був посланий на роботу в Одесу. Тут він став одним з керівників Одеського комітету партії, використовуючи в своїй діяльності той великий досвід, якого набув, працюючи в революційному підпіллі Білорусії.

З закінченням революції 1905—1907 рр. зв'язки між більшовиками України та Білорусії не припинялись. Вони існували і в наступні роки боротьби трудящих проти царизму, за встановлення диктатури пролетаріату.

А. О. КУЗНЯЄВ.

## НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО Б. П. ЖАДАНІВСЬКОГО

В Державному архіві Курської області серед численних документів канцелярії курського губернатора зберігається справа під назвою: «Про втечу з вагона в'язня Бориса Петрова Жаданівського», розпочата 29 листопада 1906 р. і закінчена 31 січня 1907 р.<sup>1</sup> Перший аркуш її телеграма № 2248 від 29 листопада 1906 р., адресована місцевим властям. «Цього числа о 4 годині полуночі в арештантському вагоні, прибутому з поїздом № 6 з Києва до Курська, виявлено втечу політичного арештанта Бориса Петрова Жаданівського, засудженого до довічної каторги, втечу зчинено крізь вікно, в якому ґрати були пропилені. Заходів до розшуку вжито. Підполковник Плахов» (арк. 1). Але в документах цієї справи і навіть в самій телеграмі є непогодження. Так, зазначено, що вона була послана о 3-й і прийнята о 3-й годині 40 хвилин, а саму втечу виявлено лише о 4-й годині. Розглянемо ж дальший зміст справи.

В рапорті начальника конвойної команди курському губернатору 29 листопада 1906 р. повідомляється, що з арештантського вагона за № 814 втік крізь вікно, перепиливши віконні ґрати, в'язень Жаданівський. Його втечу виявив рядовий того ж конвою Драгалюк близько п'ятої години вечора. За припущенням начальника конвою втеча сталася між 4 і 5-ю годинами ночі на ст. Курськ, точно ж не встановлено час і місце втечі арештанта (арк. 2).

Втеча Жаданівського викликала серйозне занепокоєння і в Петербурзі. 30 листопада департамент поліції повідомляв про цю подію курського губернатора: «...В прибулому з поїздом № 6 з м. Києва до Курська 29-го листопада цього року о третій годині ночі арештантському вагоні виявлено втечу безстроково-каторжного арештанта, колишнього підпоручика Бориса Петрова Жаданівського, причому при огляді вагона виявилось, що ґрати пропилені зовні і невідомо де здійснена втеча підготовлена, мабуть, в Києві» (арк. 8).

Про те, де і як було затримано Жаданівського, коли він втік з поїзда, доповів у своєму рапорті губернатору 1 грудня 1906 р. курський повітовий справник. На початку донесення він писав, що політичний арештант Б. П. Жаданівський, колишній підпоручик 5-го понтонного батальйону, поранений під час повстання 18 листопада 1905 р., втік 29 листопада, коли поїзд проходив між станціями Льгов і Курськ. Того ж числа о 9-й годині ранку в селі Дяконове на горі селянина Петра Захарова було затримано невідомого. Він назвав себе балтським міщанином Матвієм Григоровичем Колесниченком і на посвідчення цього пред'явив «річний пашпорт, виданий балтським міщанським старостою 13 вересня 1906 р. за № 1411; але пашпорт цей підроблений, бо печатка старости, прикладена на пашпорті, на вигляд є фальшивою... За всіма ознаками той, що назвався міщанином Колесниченком, є збіглий з поїзда важливий політичний злочинець Жаданівський... Він відправлений мною 30 листопада до курської тюрми» (арк. 11).

Детальніше про затримання Б. П. Жаданівського повітовий справник повідомляв у рапорті від 4 грудня 1906 р.:

«Вранці 29 листопада селянин І Дяконовської громади Петро Трохимов Захаров вийшовши з хати на город, побачив в одонках\* своїх невідомого звання чоловіка із зовсім розбитим обличчям, який просив сховати його у половні\*\*, причому повідомив Захарова, що він колишній офіцер і за безпорядки засуджений до смертної кари; їхав у поїзді з товаришем на станцію Іваніно до свого родича Гарасима Ванюшина. Так само побачив цього невідомого чоловіка і селянин І Дяконовської громади Дмитро Петров Белугін. Захаров і Белугін привели невідомого чоловіка до хати Захарова, після чого запросили поліцейських десяцьких І Дяконовської громади Миколу Петрова Рудакова і Петра Федорова Тарасова, і всі четверо доставили того невідомого чоловіка в Дяконовську волость до волосного старшини, якому той неві-

<sup>1</sup> ДАКО, ф. 1, оп. 1, спр. 7770. Далі посилання на аркуші цієї справи даються в дужках у тексті.

\* Одонок — стіг сіна.

\*\* Половня — клуня для сіна або половні.

домий чоловік пояснив, що він є балтський міщанин Матвій Григор'єв Колесниченко..., причому повідомив, що він назвався колишнім офіцером, засудженням до смертної кари, жартома». Після подання у Дяконовській лікарні чоловікові, що назвався міщанином Колесниченком, медичної допомоги його було відправлено до курської в'язниці, «де він зізнався, що є колишнім офіцером Жаданівським, збіглим 29 листопада з вагона під час слідування поїзда від станції Іванино (нині Лукашевка.— О. Є.) на ст. Курськ» (арк. 12). Наприкінці донесення справник просив заохочення для селян і поліцейських, що затримали Жаданівського.

Коли департамент поліції дізнався, що Жаданівського затримали в 25 км від Курська — в с. Дяконове, в телеграмі від 1 грудня він запитав, чи застосована до нього «стаття 407 примітка перша статуту перебуваючих під вартою» (арк. 4). На це курський губернатор відповів: «Виконано» (арк. 5).

Однак петербурзькі жандарми не заспокоїлись. 9 грудня курський губернатор одержав нову депешу, в якій пропонувалось вжити всіх заходів, щоб запобігти втечі затриманого в Курську Жаданівського (арк. 9). В зв'язку з цим губернатор 11 грудня дав розпорядження начальнику курської в'язниці, застосувати найсуворіший нагляд за ув'язненим у тюрмі арештантом Жаданівським, щоб запобігти втечі (арк. 10).

20 грудня начальник київської конвойної команди повідомив губернатора, що дізнання про втечу Жаданівського проведено і для дальшого розгляду передано військовому слідчому І київського участка (арк. 15). Слідчий, полковник Макульський 3 січня 1907 р. звернувся до курського губернатора з рапортом; в якому серйозну увагу приділив тому факту, що ґрати у вагонному вікні були пропилені зовні.

Губернатор зажадав відомостей від начальника Ришківського відділення московсько-київського жандармсько-поліцейського управління залізниць і начальника курського губернського жандармського управління.

Перший відповів 17 січня, що за даними, одержаними під час огляду вагона в момент, коли стало відомо про втечу Жаданівського, «можна зробити висновок, що розпилювання ґрат було зчинено задовго до прибуття цього вагона на ст. Курськ-Ямська на шляху слідування від Києва або в депо ст. Київ ще до посадки в цей вагон арештантів». До відома губернатора також доводилось, що копії з протоколу огляду вагона і дізнання в справі втечі та інші матеріали разом з речовими доказами переслані 11 січня слідчому Київського військового округу по І участку (арк. 20).

Останній документ цієї справи — відповідь губернатора військовому слідчому І київського участка, датована 31 січня 1907 р., за № 1273. В ній зокрема сказано: «донесень і документів, якими встановлювався б факт пропилення ґрат вікна зовні у вагоні, що з нього втік безстроково-каторжний в'язень Маданівський\*, в моєму розпорядженні немає, а також нема в мене вказівок, де саме зняті Маданівський кайдани».

Розглянуті документи збагачують наше уявлення про мужнього революціонера. відомого учасника подій 1905 р. на Україні.

Збройне повстання у Києві в 1905 р., за словами В. І. Леніна, було новим кроком уперед — «до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством»<sup>2</sup>. Про це свідчить зокрема і той факт, що 16-тисячний мітинг у Київському політехнічному інституті проходив під охороною батальйону повсталих солдатів, очолюваних Жаданівським, офіцером царської армії, що став на шлях революції.

Зараз немає в живих людей, які виказали революціонера царській поліції, вважаючи його, за темнотою своєю, ворогом. Але старожили села Дяконове знають хату П. Захарова (вона найближча до залізничної колії), де хотів знайти притулок Жаданівський. Згадка про події зв'язані з його втечею, збереглася серед місцевих жителів.

Д. О. ЄРШОВ

\* В документі помилка: Маданівський замість Жаданівський.

<sup>2</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 47.

# На допомогу викладачу історії

## ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМ

Протягом останніх років набула широкого розмаху екскурсійно-туристська робота учнів, посилюється їх інтерес до вивчення і дослідження рідного краю. Під керівництвом учителів вони вивчають соціалістичні перетворення, що сталися за роки Радянської влади, знайомляться з історичними пам'ятками та культурою народу. Цілковитим виявили свою життєвість такі цікаві форми краєзнавчої роботи з учнями, як зіркові, зустрічні і кільцеві походи, естафети та краєзнавчі експедиції, зльоти дружби та туристські змагання. Учні збирають матеріали для створення музеїв В. І. Леніна, шкільних краєзнавчих музеїв, кімнат піонерської, комсомольської та бойової слави, інтернаціональної дружби. На Україні в походах і екскурсіях бере участь 3,5 млн. учнів. Створено 15 695 загонів і гуртків юних туристів-краєзнавців.

Багато вчителів, працівників позашкільних установ та органів народної освіти мають великий досвід проведення туристсько-краєзнавчої роботи серед учнів. З метою його вивчення та поширення Міністерство освіти УРСР, ЦК ЛКСМУ, Одеський обласний відділ народної освіти та Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція 27—29 серпня 1965 р. провели в м. Одесі Республіканську науково-практичну конференцію, присвячену питанням туристсько-краєзнавчої роботи в школі, за участю близько 500 вчителів, старших піонервожатих, представників партійних, комсомольських та громадських організацій, працівників позашкільних установ, краєзнавчих музеїв, інститутів удосконалення вчителів.

В своїй доповіді на конференції міністр освіти УРСР А. Г. Бондар переконливо показала, що шкільне краєзнавство і дитячий туризм є важливими засобами підвищення рівня навчально-виховної роботи в школі, зокрема з історії. Вони відіграють відповідальну роль у прищепленні учням почуття радянського патріотизму.

Екскурсійна та краєзнавча робота цінна тим, що допомагає здійснювати основний принцип радянської педагогіки — поєднання теорії і практики, зв'язок навчання з життям. В Українській РСР зростає мережа дитячих екскурсійно-туристських станцій, таборів та баз. У розпорядженні юних мандрівників-краєзнавців є Республіканська, 25 обласних, Севастопольська і Київська міські дитячі туристські станції, 350 самодіяльних шкільних туристських таборів, 130 екскурсійних баз, 51 туристський табір. У всіх школах УРСР виділені організатори туристсько-краєзнавчої роботи.

Всебічне вивчення свого краю активно впливає на формування світогляду учнів, на їх мислення згідно з філософським висновком В. І. Леніна: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики»<sup>1</sup>. На цьому принципі ґрунтується і шкільне краєзнавство.

Краєзнавчі експедиції у великій мірі допомагають вчителям у справі комуністичного виховання піонерів і школярів, дають змогу залучати учнів до всебічного вивчення і дослідження рідного краю, до активної участі в суспільнокорисній праці на благо Вітчизни. VIII республіканський зліт підсумував велику копітку дослідницьку роботу туристів-краєзнавців за минулий навчальний рік. Цій події передували шкільні, районні, обласні зльоти. На Закарпаття для участі в зльоті прибули кращі краєзнавці шкіл Української РСР, які рапортували перед громадськістю про свої досягнення. Серед гостей були присутні 70 чехословацьких піонерів.

На зльоті дано старт новій Республіканській туристсько-краєзнавчій експедиції піонерів і школярів України під девізом «Шляхами Великого Жовтня».

Експедиційні загони в минулому році збирали й вивчали матеріали про життя та діяльність В. І. Леніна і його соратників, зустрічались з людьми, нагородженими орденами Леніна, організовували екскурсії на підприємства та в колгоспи, що носять ім'я Ілліча. На відзначення 95-річчя з дня народження вождя Міністерство освіти УРСР, ЦК ЛКСМУ та Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція провели огляд шкільних музеїв, залів, кімнат В. І. Леніна, яких в Українській РСР налічується 10 тис. Вони стали організаційною базою масових освітньо-виховних заходів у школах: зустрічей з старими комуністами, передовими виробничниками, ленінських читань, створення літописів трудових колективів, урочистого прийому в піонери, жовтєнята, вручення комсомольських квитків. Багато шкіл організували пересувні виставки, присвячені Іллічу, безпосередньо в колгоспах, бригадах, на фермах, заводах, фабриках, при будинкоуправліннях.

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 161.

Після згаданого огляду 27 залів і музеїв В. І. Леніна були занесені в Книгу Пошани ЦК ЛКСМУ. Серед них — музеї шкіл № 25 м. Києва і № 50 м. Запоріжжя, зал В. І. Леніна середньої школи с. Струги Ново-Ушицького району Хмельницької області, музеї середніх шкіл м. Косова Івано-Франківської області, м. Ходорова Жидачівського району Львівської області, шкіль № 6 м. Комунарська Луганської області та № 40 м. Севастополя. 140 шкіл Української РСР за активне створення музеїв, залів, кімнат В. І. Леніна нагороджені Почесними Грамотами ЦК ЛКСМУ та Міністерства освіти УРСР. На конференції підсумовано багаторічний досвід створення шкільних ленінських музеїв, залів, кімнат, рекомендовано нові форми і методи роботи по вихованню людей з комуністичною мораллю.

У Владимирівській школі-інтернаті Казанківського району Миколаївської області в створенні музею взяв участь майже весь учнівський і педагогічний колектив. Учні виготовили 200 рамок, 10 вітрин, зробили електрифіковану карту місць, де бував Володимир Ілліч тощо. У великому розділі музейної експозиції «За заповідями В. І. Леніна» розповідається про встановлення радянської влади у Владимирівці, про знатних земляків — передовиків праці, орденосносців села, вчених, вчителів, зоотехніків. Учні зібрали понад 100 фотографій земляків, які зі зброєю в руках захищали нашу Батьківщину.

На стенді «Ми ленінці» — фотографії кращих учнів та членів передового піонерського загону. Роботою музею керує рада, що складається з піонерів і комсомольців. В музеї В. І. Леніна проводяться уроки, читальні конференції, зустрічі з людьми, які бачили великого вождя. Все це сприяє підвищенню рівня виховної роботи в школі.

Активно працює музейна кімната В. І. Леніна в Чернігівській школі № 2, що носить ім'я засновника Комуністичної партії і Радянської держави. З числа учнів підготовлено 56 екскурсіводів, які дають пояснення російською, українською, англійською та французькою мовами.

Музейну кімнату відвідують учні багатьох шкіл, місцеві жителі. Так під час підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих у 1965 р. тут побувало 870 виборців, переважно хіміків капронового комбінату.

В зв'язку з підготовкою до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції у багатьох школах нашої республіки створені загони червоних слідопитів, гуртки та товариства «Юні краєзнавці», «Юний історик». Вони допомагають виявити імена борців за перемогу Радянської влади на Україні, описують подвиги героїв громадянської війни та соціалістичного будівництва. Наприклад, червоні слідопити Донецької області дізналися з документів, що, переслідуючи Денікіна, Перша кінна армія зупинялася в Чистякові (нині — м. Торез). Допитливі школярі звернулися до міської Ради депутатів трудящих з проханням увічнити цю історичну подію. Зараз у м. Торезі можна побачити меморіальну дошку на будинку, в якому був штаб Першої Кінної армії.

В Мар'їнській середній школі № 1 Донецької області створено музей «Історія КПРС у з'їздах». Фотографії, вирізки з газет, спогади делегатів з'їздів переконливо розповідають про героїчний шлях Комуністичної партії Радянського Союзу.

Життя і діяльність видатного більшовика Артема (Ф. А. Сергєєва) — полум'яного борця за справу соціалізму — вивчають учні школи № 36 м. Харкова. Юні дослідники зустрічалися з старими більшовиками, розшукали друга і помічника по революційній боротьбі, дружину відомого революціонера Єлизавету Львівну Репельську-Артем. У музеї поруч з папкою Ф. А. Артема, делегата II конгресу Комінтерну, експонується папка його сина А. Ф. Сергєєва, делегата XXII з'їзду КПРС, який став великим другом школи. Справжніми осередками виховання харківських учнів стали музеї Г. І. Петровського (в школі № 17), В. Володарського (в школі № 107), Ф. Е. Дзержинського (в школі № 131) та багато інших.

Юні історики-краєзнавці з великим інтересом вивчають минуле своїх населених пунктів. В одній із золотоніських шкіл Черкаської області було створено товариство «Слідпит». Крім значних археологічних пошуків, які дали змогу створити археологічну карту Золотоніського району з нанесенням на неї пунктів, які навіть не були відомі в наукових колах, члени товариства зібрали матеріали для багатьох історичних нарисів. Шкільний музей став базою для створення районного краєзнавчого музею. У зв'язку з підготовкою багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» у школі за активною участю учнів було складено бібліографічний покажчик «Золотоноша», який охоплює близько 100 найважливіших друкованих свідчень про місто. Учні написали 37 довідок про 14 вулиць і провулків м. Золотоноші.

Колектив вчителів та учнів Великолазівської середньої школи Ужгородського району на Закарпатті створив свій шкільний краєзнавчий музей. Юні техніки електрифікували його, в майстернях виготовили стенди, столи, діарамні, рамки.

Червоні слідопити кадіївської школи-інтернату № 2 наполегливо працюють над створенням шкільного музею історії рідного міста. Вони вже зібрали багатий матеріал з теми «Жителі Кадіївки — кавалери ордена Леніна», виготовили альбому з описом життя земляків — почесних піонерів дружини: Героя Радянського Союзу С. І. Іванова. Героїв Соціалістичної Праці П. Е. Сняговського, І. Д. Касаурова.

Юні історики створили в інтернаті куток, присвячений знатному земляку М. Д. Дюканову, учаснику громадянської війни, парторгу дільниці, де встановив свій

єкорд О. Стаханов. У 1942 р. комісар дивізії М. Дюканов героїчно загинув під Смоленськом, поблизу с. Ромашки.

Активну участь взяли юні туристи-краєзнавці, червоні слідопити у відзначенні 50-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Разом з газетою «Зірка» вони провели есупубліканський масовий похід «дорогами звитяг» під девізом «Ми спадкоємці бойової слави». Багато безіменних героїв відкрили юні краєзнавці, розкриваючи нові сторінки літопису подвигів. У школах республіки з'явилось багато кутків бойової слави.

Вже кілька років юні краєзнавці школи № 29 Одеси вивчають і збирають матеріали про оборону міста-героя та про героїчний шлях 248-ї Червонопрапорної дивізії, що першою вступила до міста і дістала найменування Одеської. В школі створено музей бойової слави цієї дивізії за допомогою її колишнього командира М. З. Галая, колишнього командира 905-го стрілецького полку Д. Т. Філетова та ін. З ініціативи оних краєзнавців під час святкування 20-річчя великої перемоги до школи з'їхались колишні бійці і командири дивізії.

Юні краєзнавці 118-ї середньої школи м. Одеси, де понад 10 років працює відомий в республіці клуб інтернаціональної дружби, вже три роки вивчають минуле і сучасне Іллічівського району, який має славні революційні, бойові і трудові традиції. З ініціативи комсомольців у школі виник клуб «Іллічовець», названий так на честь району. Зацікавившись історією комсомолу, члени клубу почали з розшуків комсомольців 20-х років, записали їх спогади. Так крок за кроком був створений літопис комсомолу Іллічівського району від зародження до наших днів.

Краєзнавці зав'язали дружбу з 12 бригадами комуністичної праці заводів ім. Січневого повстання «КІНАП», механічного, суперфосфатного та ін.

Однак окремі керівники відділів народної освіти, директори шкіл, вчителі не приділяють достатньої уваги організації туристської та краєзнавчої роботи з учнями. В деяких районних відділах народної освіти і школах досі немає відповідальних за цю роботу. Матеріали, зібрані учнями під час походів і екскурсій по рідному краю, часто не оформляються як слід, не використовуються на уроках, а також для поповнення існуючих і створення нових шкільних куточків, кабінетів, музеїв.

Як невід'ємна складова частина всієї системи виховної роботи, краєзнавство повинно бути масовим і охоплювати всіх учнів, починаючи з молодших і кінчаючи старшими класами. Краєзнавча робота має стати почесною справою всього педагогічного колективу, партійних, комсомольських і піонерських організацій шкіл і позашкільних установ.

Необхідно продумати систему підготовки всіх вчителів до занять з краєзнавства, організувати для них курси, семінари. Краєзнавцям конче потрібні нові посібники, методичні поради, маршрути, кольорові плакати.

Підготовка шкіл і позашкільних установ до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади на Україні і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна тісно зв'язана з дальшим розвитком шкільного краєзнавства та дитячого туризму, зростанням його пізнавального та виховного значення.

А. Я. ПИЩАНСЬКИЙ

## РОЗКРИТТЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Домогтися глибокого засвоєння учнями висновків про закономірність і неминучість перемоги соціалістичної революції в нашій країні — одне з головних завдань викладання історії в середній школі. На жаль, у курсі історії причини й умови перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції не завжди дістають всебічне розкриття. Основний недолік цього в тому, що бракує єдиної і послідовної системи розкриття в усьому курсі історії загальних закономірностей зміни суспільно-економічних формацій, в тому числі і закономірностей революційного переходу суспільства від капіталізму до соціалізму. В посібнику з історії СРСР, у підрозділі «Росії потрібна була соціалістична революція»<sup>1</sup>, це питання розглядається поза зв'язком з ленінським ученням про імперіалізм, без роз'яснення економічної основи соціалістичної революції. Внаслідок цього чимало учнів глибоко не засвоюють висновки про закономірності перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Про причини соціальних революцій учні дізнаються досить рано. Вивчення конкретних історичних матеріалів про розклад і загибель первіснообщинного, рабовласницького і феодального ладу допомагає їм засвоїти дві закономірності історичного розвитку: 1) суспільний лад, що гальмує розвиток виробництва (продуктивних сил), неминуче

<sup>1</sup> И. Б. Берхин, М. И. Беленький, М. П. Ким. История СССР, М., 1964, стр. 9—10.

гине, і йому на зміну приходить новий, більш прогресивний лад; 2) непримиренна класова боротьба руйнує експлуататорське суспільство. Ці узагальнюючі висновки подаються на уроках повторення матеріалів з теми «Основні риси розвитку суспільства в давнину і в середньовіччя» перед вивченням першого періоду нової історії (на цих же уроках уперше вводиться поняття «продуктивні сили»).

Велике значення має вивчення в першій частині курсу нової історії причин буржуазних революцій<sup>2</sup>. Це розкриває перед учнями докорінні відмінності буржуазних революцій від соціалістичних і дає основу для розуміння закономірностей усіх соціальних революцій.

При вивченні «Маніфесту Комуністичної партії» учні знайомляться з ученням К. Маркса і Ф. Енгельса про неминучість загибелі капіталістичного ладу і з'ясовують, що зумовлюється процес цей двома головними причинами: 1) капіталізм стає гальмом розвитку продуктивних сил (кризи надвиробництва); 2) капіталізм породжує свого могильника — пролетаріат. Таким чином у учнів формується переконання, що буржуазні і соціалістичні революції викликаються дією загальних рушійних сил: розвитком продуктивних сил і загостренням класової боротьби.

Наступний етап до засвоєння причин соціалістичної революції — вивчення теми «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму». Розкриття ознак і особливостей імперіалізму приводять учнів до засвоєння основного лєнінського висновку: імперіалізм є переддень соціалістичної революції.

Під час вивчення теми «Вступ Росії в стадію імперіалізму» ми ставимо перед учнями завдання: застосовуючи знання лєнінської теорії імперіалізму, добрати конкретні факти про концентрацію виробництва, утворення монополій, кризи надвиробництва, а також загострення класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом. На уроках особливо підкреслюється значення дійсно революційної марксистської партії в Росії — необхідної умови для того, щоб пролетаріат міг очолити революційний рух трудящих мас країни.

У нерозривному зв'язку з передумовами соціалістичної революції розкривається назрівання в цей період буржуазної революції. На уроках з цієї теми (при вивченні революції 1905 р.) учні засвоюють лєнінське вчення про переростання буржуазної революції в революцію соціалістичну.

Завершальним етапом розкриття причин Великої Жовтневої соціалістичної революції є вивчення розділу «Росія в період переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції».

У підручнику, а тому часто і на практиці праця В. І. Лєніна «Квітневі тезис» роз'яснюється поза зв'язком із загальним ученням про соціалістичну революцію. Щоб уникнути цього, ми провадимо вступну бесіду: В чому полягають докорінні відмінності між буржуазною і соціалістичною революцією? Чому В. І. Лєнін прийшов до висновку, що в період імперіалізму соціалістична революція можлива в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні? На чому ґрунтується лєнінське вчення про можливість переростання в Росії буржуазної революції в революцію соціалістичну?

Вивчаючи зміст «Квітневих тез», учні переконуються, що всі висунуті в них політичні і економічні вимоги були спрямовані на підготовку соціалістичної революції, яка повинна була створити державу нового типу — республіку Рад.

На наступних уроках вивчення матеріалу будують так, щоб учні ясно бачили висхідну лінію в розвитку революційного руху на шляху від Лютневої буржуазно-демократичної до Великої Жовтневої соціалістичної революції. З цією метою співставляються три важливіших етапи в розвитку революції: квітнева, червнева і липнева демонстрації.

Узагальнюючи відповіді учнів, викладач підкреслює, що в червні 1917 р. партія більшовиків уже завоювала під свої прапори більшість робітників і солдатів у центрі революції — Петрограді. Для переконливості цього висновку і наочного уявлення учнями червневої демонстрації зачитуємо з «Правди» такий уривок:

«...Струнко йшли колона за колоною, робітники зміняли солдатів, солдати робітників...

Яким дружним захопленням «ура» зустрічались наші лозунги! — Геть міністрів-капіталістів! — лунало могутньо і рішуче.

Якийсь літній чоловік у котелку, видно, не вірячи власним очам, здивовано вигукнув:

— Та ми тепер, здається, всі лєнінцями стали?!

— І недоброго в цьому нема, — підхопила жінка в хусточці: — адже він, батюшка, не до поганого закликає, а до того, що ось у всіх на душі, та не висловивш...

— Так, більшовики перемагають! — гордо сказав робітник»<sup>3</sup>.

Учні самі визначають головну рису липневої демонстрації, яка являла вищий етап розвитку революційного руху, ніж дві попередні демонстрації.

<sup>2</sup> Вивчення причин революцій, звичайно, сполучається з розкриттям конкретно-історичних особливостей кожної революції.

<sup>3</sup> Газ. «Правда», 3 липня (20 червня) 1917 р.

— Отже,— каже вчитель,— робітники і солдати Петрограда вже були готові силою зброї здійснити більшовицький лозунг — «Вся влада Радам!» Як же повинна була діяти в цій обстановці партія більшовиків?

Розгляд цього питання має велике значення для наближення учнів до розуміння закономірності перемоги Жовтневої революції, допомагає показати, як партія більшовиків у своїй практичній діяльності керувалась ленінським ученням про об'єктивні і суб'єктивні передумови соціалістичної революції.

Вивчаючи рішення VI з'їзду партії, учні переконуються, що ці рішення націлили партію і всіх трудящих на розгортання боротьби за перемогу соціалістичної революції. Учням роз'яснюється, що не треба розуміти намічений з'їздом курс на збройне повстання як безпосередній заклик негайно братися за зброю, що потрібна була ще велика робота по підготовці до повстання.

Далі вивчається матеріал про розгром корніловщини, що становив новий переламний етап у підготовці соціалістичної революції. В ході боротьби проти корніловської змови народні маси остаточно переконалися, що єдиною справжньою революційною, справжньою народною партією є партія більшовиків. Саме тому в ці дні почалась більшовизація Рад, що було передумовою жовтневого збройного повстання.

В зв'язку з тим, що у підручнику матеріал про більшовизацію Рад наведено раніше, ніж факти про більшовизацію мас, у учнів може виникнути неправильне уявлення про зв'язок цих двох явищ. Тому треба підкреслити, що більшовизація Рад була результатом і показником зростаючого довір'я народних мас до партії більшовиків. Для підтвердження наводимо ленінські слова: «...більшість у столичних Радах є *плід* розвитку народу *в нашу сторону*»<sup>4</sup>.

Тему останнього уроку з розділу «Росія в період переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції» формулюємо у вигляді ленінського висновку — «Криза назріла». Головна мета цього уроку — показати учням, що восени 1917 р. в Росії створились об'єктивні і суб'єктивні передумови для перемоги соціалістичної революції. Фактичний матеріал подається у відповідності до ленінського визначення трьох головних ознак усякої революційної ситуації.

Учні з інтересом слухають про формування загонів Червоної Гвардії: в Луганську налічувалось 800 червоногвардійців, у Києві — 3000, в Одесі — 3200 червоногвардійців<sup>5</sup>; про перехід на Україні керівництва Радами у великих містах до більшовиків; про рішучі виступи українського народу проти буржуазно-націоналістичної політики Центральної ради тощо. Зростання революційного руху в армії стверджує лист до ЦК партії і обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю: «Величезна більшість київського гарнізону надзвичайно сприятливо ставиться до роботи і лозунгів нашої партії. В провінціальних містах, де раніше трудно було виступати, солдатська маса бурхливо вітає виступи представників партії. У багатьох частинах цілі роти на запитання: чи є у вас більшовики? відповідають: «ми всі більшовики». Немає сумніву, що більшість військ на стороні нашої партії».

«Більшість народу за нас» — писав В. І. Ленін у жовтні 1917 р. Грунтуючись на цьому він зробив історичної важливості висновок: «...більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки»<sup>6</sup>.

Після вивчення розділу «Росія в період переходу від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної» проводимо повторний узагальнюючий урок, на якому бесіда з учнями йде за планом, що включає два питання: основні положення марксистсько-ленінської теорії соціалістичної революції і причини соціалістичної революції в Росії.

Щоб перевірити засвоєння учнями висновку про закономірність Великої Жовтневої соціалістичної революції, даємо учням завдання написати на цю тему самостійну роботу.

В. О. ПУНСЬКИЙ

<sup>4</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 1.

<sup>5</sup> Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 197.

<sup>6</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 1.

# Огляд джерел та літератури

## ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ В ОЦІНЦІ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

За минуле 20-річчя на книжкових полицях багатьох країн світу з'явилися тисячі книжок, присвячених другій світовій війні. Проте серед потоку західної літератури з цієї тематики дуже мало книг, в яких були б об'єктивно викладені події недавнього минулого. За рідким виключенням це — брудний потік наклепів на радянський народ його армію та героїчних партизанів, безсоромна фальсифікація історичної правди.

Відомий німецький історик Лео Штерн справедливо відзначає, що в країнах НАТО про передісторію та хід другої світової війни пишуть «державні діячі, дипломати, політики, генерали, військові письменники, професіонали і дилетанти-історики, публіцисти, філософи, теологи, економісти, соціологи та юристи, пишуть колишні службовці військ СА і СС, гестапівці, співробітники шпигунських служб, особисті ад'ютанти, перекладачі, кур'єри, лікарі, секретарі та інші прислужники колишніх стовпів нацизму, пишуть незліченні пірати пера та інші темні елементи політичного пекла»<sup>1</sup>.

Останнім часом закордоном вийшли десятки нових оригінальних та перекладних книг, присвячених питанням партизанських та контрпартизанських дій. За свідченням керівника науково-дослідних робіт у штабі армії США генерала Дуайта Біча тепер у Сполучених Штатах розробляється понад сто тем і проєктів, які стосуються партизанської та контрпартизанської війни<sup>2</sup>.

Причиною такого великого інтересу мілітаристських кіл США до питань партизанських методів боротьби є зростання національно-визвольного руху в країнах Африки, Азії та Латинської Америки.

У цій невеликій за розміром статті неможливо зробити будь-який докладний аналіз літератури з питань партизанського руху, ось чому розглядатимуться тільки питання, які зазнали найбільшої фальсифікації.

Важливе місце у працях буржуазних дослідників займають питання ефективності партизанських дій у минулій війні, причому буржуазних авторів цікавлять у даному разі не стільки результати бойової та політичної діяльності партизанських загонів і з'єднань, скільки теоретичні висновки, необхідні паліям нової світової війни. Якою буде необхідна їм війна, що принесуть її наслідки, яку допомогу можуть подати армії партизанські загони — ось що насамперед цікавить офіцерів генеральних штабів, державних діячів, істориків і дипломатів. Вихідною точкою для досліджень у цьому питанні є конкретні дані з досвіду партизанських дій у період другої світової війни, зокрема діяльності радянських партизанів які, за словами одного з відомих буржуазних військових істориків генерала Б. А. Хольмстона, блискуче склали свій історичний екзаме́н<sup>3</sup>.

В радянській історичній літературі вже зроблені певні кроки по узагальненню матеріалів західних істориків про діяльність радянських партизанів. Дуже докладна праця з цього питання опублікована радянськими істориками А. А. Курносим та Є. С. Лагутіним. Проте ці автори торкаються лише наслідків бойової діяльності й обминають дуже важливі питання політичного ефекту та морального впливу партизанської боротьби на психіку солдатів ворожої армії та населення. Крім того, у згаданій праці розглядаються дослідження 10—15-річної давності, між тим як останніми роками вийшли сотні нових книг.

У своїх працях буржуазні історики дають високу оцінку результатам бойової та політичної діяльності радянських партизанів. У книзі «Радянські партизани в другій світовій війні»<sup>4</sup>, проф. Д. Армстронг пише, що вже у жовтні 1941 р. у плавнях нижньої течії Дніпра діяли місцеві партизанські загони, для боротьби з якими окупанти були змушені кинути регулярні частини німецької армії, оскільки служби тилу виявились неспроможними у боротьбі з пародними месниками. Проти партизанів, які оперували в плавнях Дніпра, німці кинули 444-у дивізію вермахту, підтримувану авіацією, артилерією та мотомехчастинами<sup>5</sup>. Важливо відзначити, що це було на початку війни, на півдні Укра-

<sup>1</sup> Der Zweite Weltkrieg 1939—1945. Wirklichkeit und Falschung, Berlin, 1959, стор. 1.

<sup>2</sup> Журн. «Times», New York, 24 травня 1963.

<sup>3</sup> Б. А. Хольмстон. Война и политика, Нью-Йорк, 1957, стор. 32, 38.

<sup>4</sup> D. Armstrong. Soviet partisans in World War, II, The University of Wisconsin, Press. Madison, 1964.

<sup>5</sup> Там же, стор. 640.

їни, в несприятливих географічних умовах. На жаль, ця блискуча сторінка партизанської боротьби не знайшла свого достойного відображення в радянській історичній науці.

Буржуазні історики Заходу не можуть заперечувати могутність, широкий розмах і ефективність партизанського руху на Україні, проте вони всіляко заперечують патріотизм нашого народу, а причину виникнення та розвитку партизанського руху шукають у жорстокостях окупантів, від яких народ нібито «втікав у болота і ліси з єдиною метою просто вижити»<sup>6</sup>.

Це вигадане твердження заперечується багатьма фактами.

Радянський партизанський рух зародився з перших днів війни, а багато партизанських загонів було організовано заздалегідь, до окупації. Щодо репресій, що про них багато пишуть буржуазні історики, то вони лише посилювали ненависть нашого народу до загарбників. Сотні тисяч радянських людей на тимчасово окупованій території йшли в ліси та болота зовсім не для того, щоб «просто вижити», а для боротьби, повної ефективності якої ще не оцінила й наша історична наука.

Репресії не зламали волелюбного духу українського народу. Партизанський рух щодня зростав, відтягуючи деліді більші сили німців з фронту, не кажучи вже про охоронні війська німецького тилу.

У книзі «Война и политика» Б. А. Хольмстон, спираючись на офіціальну німецьку статистику, наводить цікаві дані про каральні війська, кинуті проти радянських партизанів. У 1944 р., пише Хольмстон, — «німецьким збройним силам на сході та південному сході для боротьби проти лісових, болотних та гірських партизанів довелося кинути в бій такі сили: близько 20 піхотних дивізій вермахту, підтримуваних сильними бронетанковими з'єднаннями, від 6 до 10 дивізій СС, поліцію, багато наспіх збитих та імпровізованих тилкових команд та інші підрозділи. Всього проти партизанів було кинуте 46 дивізій, 2 корпуси, одна армія і багато батальйонів СС та місцевої поліції»<sup>7</sup>. «Якщо врахувати поліцію, регулярні військові формування та армійські резерви, то загальна кількість каральних сил (проти радянських партизанів) перебільшить 1 млн. чоловік»<sup>8</sup> — пише інший буржуазний історик Д. Армстронг.

Генерал Б. А. Хольмстон, у книзі «Война и политика», підбиваючи підсумки, пише, що «боротьба проти партизанського руху не була сутичками поліцейських частин з якимись там «зеленими бандами», ці, це була регулярна війна від Фінляндії до Греції, в якій з боку німецьких окупаційних властей брали участь десятки піхотних регулярних дивізій, десятки кавалерійських полків, артилерія, бронетанкові частини і, навіть, тактична військова авіація. І вперше в історії військового мистецтва партизанські бригади почали з оперативним розмахом заважати стратегічній свободі противника»<sup>9</sup>. Факти, наведені Б. А. Хольмстоном і Д. Армстронгом, не потребують коментарів. Вже сама лише чисельність військ, кинутих проти радянських партизанів, говорить про велику ефективність і силу партизанської боротьби, яка, безсумнівно, стала однією з вирішальних умов перемоги над ворогом.

Не менш важливим наслідком партизанських дій був їх вплив на психіку населення і солдатів окупаційних військ, тобто те, що неможливо охопити будь-якою статистикою, але що, проте, великою мірою впливало на хід війни, наближало день перемоги над фашизмом.

З політичної точки зору, говориться у книзі Д. Армстронга «Радянські партизани в другій світовій війні», значення партизанського руху важко переоцінити. В тилу німецьких окупантів партизани діяли як «довга рука радянського ладу», яка підтримувала в населення окупованої території відчуття постійної присутності Радянської влади<sup>10</sup>.

На тимчасово окупованій радянській території перебували разом з народом його обранці — партійні працівники, керівники громадських організацій, депутати Верховних і місцевих Рад депутатів трудящих.

Партизани були не тільки представниками Радянської влади, але й реальними провісниками неминучого розгрому гітлерівських загарбників. Партизани України, зокрема, подали велику допомогу наступаючій Радянській Армії. Вони громилі ворожі комунікації та гарнізони, захоплювали або будували і утримували до підходу радянських військових частин переправи через ріки, визволили 16 районних центрів.

«Післявоєнна статистика», — пише Б. А. Хольмстон, — довела правоту радянської воєнної тактики. Цифри, жакливі цифри втрат є історичним свідченням бойового результату партизанської міпної роботи... Міна стала вирішальною тактичною зброєю малої війни»<sup>11</sup>.

Високу ефективність партизанської війни в тилу німецької армії деякі буржуазні автори намагаються пояснити сприятливими географічними та кліматичними умовами.

<sup>6</sup> Charles Thayer. *Guerilla*, New-York—London. 1964, стор. 38.

<sup>7</sup> Б. А. Хольмстон. Назв. праця, стор. 95—96.

<sup>8</sup> D. Armstrong. Назв. праця, стор. 145.

<sup>9</sup> Б. А. Хольмстон. Назв. праця, стор. 10.

<sup>10</sup> D. Armstrong. Назв. праця, стор. 180.

<sup>11</sup> Б. А. Хольмстон. Назв. праця, стор. 78, 79.

«Величезні лісові масиви,— пише Д. Каров,— непрохідні болота, розкиданість і віддаленість одне від одного населених пунктів, дороги, які можна було легко перерізати,— все це полегшувало дії партизанів і робило боротьбу з ними майже неможливою»<sup>12</sup>. Проте, справа не лише в сприятливих географічних і кліматичних умовах, хоча цього фактору не слід не враховувати при аналізі специфічних методів боротьби. Географічне середовище і народ — невіддільні, і тому не можна пояснити успіхи партизанського руху і безсилля карателів саме характером місцевості та кліматичних умов. Окупанти були розгромлені в пісках і горах Алжіру, зазнають поразок у джунглях Південного В'єтнаму та в багатьох інших районах.

У брудному потоці наклепів фальсифікатори історії партизанського руху особливе місце приділяють нападкам на комуністів і Комуністичну партію Радянського Союзу. Тут і «жорстокості комуністів» і «залежування народу» і т. п. Проте ці вигадки розбиваються об логіку переконливих фактів, що їх змушені визнати самі ж буржуазні історики. У книзі «Радянські партизани у другій світовій війні» Д. Армстронг на основі аналізу архівних документів прийшов до висновку, що члени Комуністичної партії були основою партизанського руху. «Протягом усієї війни,— пише Д. Армстронг,— жодна з груп не користувалася таким довір'ям, як комуністи»<sup>13</sup>.

Чарльз Тайер дуже високо оцінює роль політичних комісарів та керівництво партизанським рухом з боку комуністичної партії. Він шкодує, що подібного не може бути в США, де військові не здатні керувати партизанською боротьбою навіть коли вони переодягнені в цивільний одяг<sup>14</sup>.

Успіх партизанської війни, її висока ефективність пояснюються не лише високим патріотизмом членів Комуністичної партії, які були найактивнішою, найгероїчнішою, найбезстрашнішою силою у боротьбі проти фашизму.

Завдяки керівництву Комуністичної партії, партизанський рух набув всенародного характеру, перетворився у «справжнє лихо» для німецьких армій, як заявив німецький генерал-лейтенант Дитмар у своєму виступі по радіо 6 липня 1943 р.

Буржуазні історики розглядають також і питання про можливість перемоги партизанських сил над регулярною армією. Переконливим прикладом цього може бути перемога партизанів Куби та Алжіру, успішна боротьба в'єтнамського народу. Буржуазні автори стверджують, що партизанськими методами не можна добитися перемоги над регулярною армією, але й регулярна армія не може справитися з партизанами. «У боротьбі мухи з левом — пише,— Д. Галула,— муха не може завдати нищівного удару, але й лев не може літати»<sup>15</sup>.

Проте навіть це вигадане вульгарне порівняння, що не має нічого спільного з визначенням збройної боротьби народних мас, спростовується самими ж авторами, коли вони розглядають природу революційних воєн. Так, розглядаючи роль ідей і впливу на маси повстанської пропаганди і агітації, вони змушені визнати, що «пропаганда є потужною зброєю» повстанців, що при «відсутності позитивної політики» карателів і при добре поставленій своїй пропаганді партизани можуть здобути перемогу<sup>16</sup>.

Це питання, однак, слід розглядати в кожному окремому випадку. Відомо, що гітлерівську армію партизани не змогли б подолати самі. Її розбила могутня Радянська Армія. Партизани були її достойними помічниками.

Буржуазні історики всіляко заперечують патріотизм радянських людей і факт всенародності партизанського руху. У своїй, згаданій вже, книзі Д. Армстронг пише, що партизанський рух на тимчасово окупованій території Радянського Союзу набув свого розвитку не в результаті патріотичної ініціативи народних мас, а був нав'язаний зверху, що партизанські загони створювалися ціною жертв і насильств над мирним населенням, що партизанський рух «мав руйнівний характер»<sup>17</sup>.

Кожне слово подібних тверджень є грубим спотворенням істини. В радянській історичній літературі вже доведено, що партизанський рух у Великій Вітчизняній війні мав всенародний характер.

Це дуже важливе питання цікавить багатьох буржуазних істориків і воєнних спеціалістів, оскільки його важливість виходить поза межі статистики і охоплює галузь великих політичних проблем. Недаремно один з найбезсоромніших фальсифікаторів партизанського руху на Україні І. Каменецький взагалі заперечує наявність радянського партизанського руху, голосливо стверджує, ніби рух цей «викристалізувався в українській повстанській армії»<sup>18</sup>.

Як відомо, в період Великої Вітчизняної війни на Україні за неповними даними діяло 2145 партизанських загонів і з'єднань, де налічувалося близько 220 тис. партизанів

<sup>12</sup> Д. Каров. Партизанское движение в России 1941—1945 гг., Мюнхен, стор. 81.

<sup>13</sup> D. Armstrong. Назв. праця, стор. 145—146.

<sup>14</sup> Ch. Thayer. Назв. праця, стор. 38.

<sup>15</sup> David Galula. Counter-insurgency Warfare, New-York—London, 1964, стор. 3.

<sup>16</sup> Там же, стор. 14—15.

<sup>17</sup> D. Armstrong. Назв. праця, стор. 137.

<sup>18</sup> I. Kamienetsky. Hitlers okupation of Ukraine (1941—1944), стор. 48.

і партизанок. Серед них було близько 26 тис. комуністів<sup>19</sup> і 30 тис. комсомольців<sup>20</sup>. Буржуазні історики в основному визнають достовірність таких цифр.

Слід мати на увазі, що ці дані охоплюють лише партизанів і партизанок, об'єднаних у великі партизанські загони та з'єднання, взятих на облік у партійних організаціях і в Українському штабі партизанського руху. А це — лише незначна частина патріотів, які вели активну збройну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників та їх пособників.

У партизанських краях були створені збройні загони місцевої самооборони та приховані партизанські резерви, які брали участь у боях проти окупантів, виділяли провідників для розвідників і диверсантів, чинили диверсійні акти, вели розвідку ворожого тилу, всіма можливими засобами допомагали партизанам. В умовах ворожого тилу без цієї всенародної допомоги і великої моральної підтримки немислимий був би розвиток могутнього партизанського руху.

Якщо врахувати всіх учасників боротьби з фашистськими загарбниками, то, на нашу думку, їх загальна кількість досягатиме 2 млн. чоловік. «За окремими, далеко не повними даними, — пише С. А. Ковпак, — на тимчасово окупованій ворогом території Радянської України діяло не менше 1433 тис. чоловік партизанів, підпільників та їх активних помічників, господарів явочних квартир, зв'язкових і розвідників»<sup>21</sup>.

Всенародність партизанського руху на тимчасово окупованій радянській території ні в якому разі не може визначатися рамками офіційно зареєстрованих партизанських загонів і підпільних організацій, які, так би мовити, були ніби верхівками величезних айсбергів, видима частина яких є лише їх незначною часткою. Тільки завдяки систематичній, постійній підтримці народних мас, їх співчуттю, духовній та матеріальній підтримці радянські партизани й підпільники витримали суворі випробування гітлерівської окупації, завдали ворогу серйозної шкоди у живій силі й техніці, подали Радянській Армії велику допомогу.

Героїзм нашого народу в боях з фашизмом визнаний в усьому світі. Проте в зарубіжній літературі славі подвиги радянських партизанів пояснюються нерідко лише почуттям помсти за злочини фашистських загарбників. Ми не можемо відкидати прагнення радянських людей до помсти. Про це говорилося й у тексті партизанської присяги. Партизани мстилися за смерть, кров і сльози, принесені фашистами на радянську землю. Але наш народ піднявся на священну війну проти загарбників насамперед як свідомий захисник соціалістичної батьківщини, щоб грудьми боронити завоювання Великого Жовгня.

Заперечуючи патріотичні спонуки радянських людей у партизанській боротьбі, буржуазні історики всіляко вихваляють зрадників батьківщини, які співробітничали з окупантами. Виходячи з цього, вони роблять безглуздий висновок нібито радянські партизани становили, в основному, «інертну», «апатичну масу», якою керувала невелика купка партійних працівників»<sup>22</sup>. Намагаючись по-своєму обгрунтувати високу бойову та політичну активність партизанів, визнану навіть ворогами, буржуазні історики пояснюють причини партизанського руху політичними прорахунками окупантів, зокрема їх репресіями, які нібито «допомагали радянському режиму зберегти контроль над масами»<sup>23</sup>. Звичайно, це твердження — фальсифікація дійсності.

Чимало буржуазних авторів намагаються пояснити причини виникнення партизанського руху «історичною» або «традиційною» причиною партизанських рухів — необхідністю вигнати загарбника або вмотати його сили. Під це дуже загальне визначення причин партизанського руху вони намагаються підвести й дії радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни. Автори замовчують соціально-політичні питання партизанської боротьби, роль передових ідей. «Російські партизани, — пише Ч. Тайер, — боролися, в основному, не для того, щоб захищати радянську систему, а щоб вигнати окупантів з рідної російської землі»<sup>24</sup>.

Це твердження є наклепом на рух радянських партизанів. Радянська влада, ідеї комунізму були прапором, під яким народні месники боролися під час Великої Вітчизняної війни. Багато тисяч переконливих документів свідчать про те, що в найтяжчі дні тисячі радянських людей вступали в партію, щоб, як вони писали в своїх заявах, «вмерти комуністами».

Саме вірністю Радянській владі, справі комунізму й пояснюється всенародність партизанського руху, активність радянських партизанів та успіх їх дій.

Ставши на шлях фальсифікації, буржуазні історики, зокрема Тайер, докотилися до твердження, що на Україні та в Білорусії «націоналістичні елементи перетворилися в ак-

<sup>19</sup> ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, а, спр. 52, арк. 18.

<sup>20</sup> П. Тронько. Бессмертие юных, М., 1958, стор. 33.

<sup>21</sup> С. А. Ковпак. Солдаты малой земли, стор. 12.

<sup>22</sup> D. Armstrong. Назв. праця, стор. 647.

<sup>23</sup> Там же, стор. 137.

<sup>24</sup> Ch. Thayer. Назв. праця, стор. 38.

тивних партизанів, які діяли спочатку проти німецьких окупантів, а після їх вигнання—проти Радянської Армії»<sup>25</sup>.

Були, щоправда, на Україні відшепенці в особі українських буржуазних націоналістів та інших зрадників батьківщини, що одержали від гітлерівців зброю і знищили нею чимало своїх співвітчизників. Буржуазні історики навмисно замовчують співробітництво українських буржуазних націоналістів з фашистськими окупантами і намагаються приписати їхні симпатії до фашизму всьому українському народу, «загальним почуттям» якого «щодо радянського режиму та партизанів була нейтральність»<sup>26</sup>.

Навіть сам Тайер змушений визнати, що групи зрадників українського народу «позбавлені зовнішньої (Підкреслено мною.—Л. К.) підтримки... не змогли перерости у великі з'єднання... виходили і були ліквідовані»<sup>27</sup>.

«Ленінська національна політика,—говорив А. І. Мікоян,—була цементом, який зміцнив єдність усієї країни під керівництвом великої Комуністичної партії. І не випадково, що на Україні, яка кілька років була під ярмом фашизму, як і в деяких інших союзних республіках, землю яких топтали чоботи ворожих полчищ, німці не змогли знайти навіть жменьки зрадників, щоб створити свої маріонеткові контрреволюційні уряди. А проте, це їм вдалося в деяких західноєвропейських країнах»<sup>28</sup>.

Важливе місце у працях буржуазних істориків займають питання контрпартизанських дій карателів. Военні дії проти повстанців, пише Д. Галула, можуть дати ефект лише в разі, «коли контрреволюціонери здатні покрити всю країну військовими гарнізонами. Але це розкіш, яку не кожна контрінсургенція може собі дозволити»<sup>29</sup>.

Д. Галула сформулював чотири «закони», дотримуючись яких, на його думку, контрреволюційні сили можуть здобути перемогу над повстанцями. Ці «закони» зводяться, в основному, до одного — стосунків з місцевим населенням. Для карателів проблема «полягає не в тому,—пише Д. Галула,—як очистити якийсь район, а в тому, як зберегти очищений район чистим, щоб мати можливість діяти в іншому місці»<sup>30</sup>. Д. Галула розуміє, що цю проблему можна вирішити лише за допомогою і при підтримці місцевого населення і тому, пише він, «саме за населення треба боротися»<sup>31</sup>. «Народ,—справедливо відзначає журнал «Юнайтед стейтс енд Уорлд Ріпорт»,—для партизанів те ж, що вода для риби. Позбавте партизанів народної підтримки — і вони загинуть як гине риба без води». Розуміючи, що народ ніколи не підтримає карателів, Д. Галула рекомендує їм спиратися на «активну меншість», тобто на зрадників. Переговори з населенням мають вестися «не інакше, як з позиції сили»<sup>32</sup>.

Д. Галула приходять до висновку, що «партизанам потрібно небагато, щоб досягти багато чого, а карателям потрібно багато чого, щоб досягти незначного»<sup>33</sup>. У звичайній війні «єдиний обов'язок і завдання солдата — вбити або полонити якнайбільше ворогів, і ніякої політики. У війні проти партизанів така позиція може спричинитися до катастрофи»<sup>34</sup>.

Досвід боротьби радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни, ефективність дій партизанів у ході національно-визвольної боротьби пригнічених народів привадили увагу воєнних спеціалістів США. Регулярна армія, «спеціальні війська», загони морської піхоти, оснащені найсучаснішою зброєю, виявилися неспроможними зламати опір патріотів В'єтнаму, Куби, Алжiru. Все це змушує багатьох діячів США змінити погляди на різні аспекти партизанського руху.

«Можливо,—писав журнал «Тайм»,—що історики вільного світу колись відзначать, що перемогу над комунізмом забезпечило не підкорення космосу, і не велетенська бомба, а скорострільна гвинтівка, озброєний вертольот, ніж і зашморг з намиленою вірвовки. В усякому разі США роблять таку серйозну ставку на цю можливість, що контрпартизанська бойова підготовка стала галуззю воєнної діяльності, яка розвивається найшвидше»<sup>35</sup>.

Певну думку з цього приводу висловив генерал Хольмстон у книзі «Война и политика». «Принципи воєнно-політичних доктрин малої війни,—пише він,—не змінить і наша атомна епоха. Майбутня атомна війна, звичайно, не буде технологічною війною пастику лабораторних кнопок». «Партизанський рух,—продовжує генерал Хольмстон,—це воєнно-політична зброя майбутнього»<sup>36</sup>. Це — визнання того, що долю майбутніх воєн вирішуватиме не лише атомна зброя та регулярні армії, а й народ. «Тому,—визнає

<sup>25</sup> Ch. Thayer. Назв. праця, стор. 76.

<sup>26</sup> D. Armstrong. Назв. праця, стор. 647.

<sup>27</sup> Ch. Thayer. Назв. праця, стор. 76.

<sup>28</sup> Газ. «Правда», 25 жовтня 1964 р.

<sup>29</sup> David Galula. Назв. праця, стор. 79.

<sup>30</sup> Там же.

<sup>31</sup> Там же, стор. 81.

<sup>32</sup> Там же, стор. 89.

<sup>33</sup> Там же, стор. 96.

<sup>34</sup> Там же, стор. 143.

<sup>35</sup> Журн. «Times». New-York. 29 травня 1963 р.

<sup>36</sup> Б. А. Хольмстон. Назв. праця, стор. 10.

Хольмстон, — мені хочеться застерегти генеральні штаби західних держав, щоб вони у своїх оперативних розрахунках не нехтували воєнно-політичними акціями «мерзених зелених банд». Сьогодні партизанські бригади не є вже «мерзеними бандами», як показав досвід німецько-радянської війни, а могутньою воєнно-політичною зброєю тактичного бою, оперативного рішення і стратегічно-політичного впливу»<sup>37</sup>.

Даремні перестороги Хольмстона на адресу генеральних штабів капіталістичного Заходу. Партизанські форми боротьби не можна ані переоцінювати, ані недооцінювати. Успіхи партизанського руху залежать від багатьох соціально-політичних, географічних та інших умов. Як показав досвід, закономірності партизанської війни мають свою об'єктивну логіку, незалежну від оперативних планів і розрахунків найдосвідченіших штабних офіцерів. Народ і його месники завжди і всюди били й битимуть окупантів усіх мастей, незалежно від їхніх планів і розрахунків. Загарбник був і завжди буде грабителем, жандармом і ніколи не зможе завоювати душу й серце народу окупованої ним країни.

Л. Є. КИЗЯ

## ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ МАТЕРІАЛІВ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГАЗЕТ УКРАЇНИ 1917 р.

Використовуючи більшовицьку пресу як історичне джерело, дослідник-марксист після проведення всебічного зовнішнього аналізу — встановлення основних вихідних даних про місце, час, тираж, періодичність, розглядуваних друкованих органів — переходить до внутрішньої критики газетних матеріалів — визначає ідейний напрямок і політичні тенденції, характер матеріалу, його зміст і дає наукову інтерпретацію.

Наукове значення більшовицької преси, взятої в аспект історичного джерела, визначається передусім її партійністю, ідейністю, народністю, правдивістю, об'єктивністю і дійовістю. Цілі і завдання більшовицької преси виходили з програмних положень партії, з її тактичної лінії на даному етапі розвитку революції.

Не виключено, що окремі більшовицькі органи, які створювались і розвивались в обстановці жорстокої класової і політичної боротьби, завдяки ряду об'єктивних та суб'єктивних причин, зокрема хибності позицій окремих членів редколегії, допускали деяку тенденційність в ряді своїх матеріалів. Непомічання помилок, некритичний підхід до них невірно орієнтують істориків, наносять історико-партійній науці політичної шкоди. Позбавлення від тенденційного підходу дасть можливість глибше осягнути зміст газетних матеріалів, що, в свою чергу, позитивно відіб'ється на історичних працях досліджуваного періоду.

Встановивши склад газетних матеріалів, необхідно перейти до аналізу суті явищ і подій, про які в них йдеться. Це сприяє відокремленню головного від другорядного в повідомленнях, закономірного від випадкового. Необхідною умовою такої роботи є взяття в її основу марксистсько-ленінська методологія.

До останнього часу в історичній літературі не зроблено спроби дати зразок класифікації матеріалів в місцевій більшовицькій пресі. Питання про необхідність такої класифікації вперше порушив в своїй праці М. Н. Черноморський<sup>1</sup>. Він зупиняється на матеріалах газети «Правда» 1917 р. і пропонує розділити їх на 3 основні групи: 1) статті В. І. Леніна і видатних діячів більшовицької партії; 2) матеріали про партійне життя і роботу партійних організацій; 3) кореспонденція, одержана від робітників і селян<sup>2</sup>. Далі автор розкриває, які саме з опублікованих матеріалів розміщати в тій чи іншій групі, проте принципів критичного підходу до публікацій газет не розроблено.

Відомо, що загальноросійська партійна газета «Правда» була для місцевої більшовицької періодики взірцем того, як треба робити газету, але вона мала і деякі особливості в складі матеріалів. На її сторінках друкувалась більшість матеріалів, що висвітлювали партійну роботу, які за своїм походженням (жанрами) підрозділялись на директивні документи, документальні нариси та повідомлення, статті та ін. Якщо всі ці різноманітні матеріали, наприклад, вмістити в одну групу, то постає питання як же застосовувати до неї якісь визначені принципи наукової критики?

Так само обстоїть справа і з третьою групою, яка об'єднує кореспонденції від робітників і селян. В яку ж з груп відносити повідомлення від солдатів, інформації про страйки, профспілкове життя, хроніку і т. д.? Отже, запропонований М. Н. Черноморським поділ матеріалу центрального органу не завжди прийнятний для періодики України. Крім того, в матеріалах місцевих більшовицьких газет є ряд особливостей і переносити доволіно на них класифікацію інших видань не можна.

<sup>37</sup> Б. А. Хольмстон. Назв. праця, стор. 235.

<sup>1</sup> М. Н. Черноморский. Периодическая печать. Учебное пособие по источниковедению истории СССР, М., 1956, стор. 52.

<sup>2</sup> Там же, стор. 21—22.

В статті В. В. Фарсобіна «Питання джерелознавчого аналізу центральних більшовицьких газет (березень 1917 — лютий 1918 рр.)»<sup>3</sup> порушується, зокрема, питання про чітку класифікацію газетних матеріалів, уточнюються їх значення для різних сторін історичного дослідження<sup>4</sup>.

Значення класифікації полягає в тому, що дослідник, приступивши до роботи з джерелом, може вільно орієнтуватись у великій кількості різноманітних матеріалів преси. Кожна систематизація умовна, проте вона, по-перше, повинна бути добре мотивована, по-друге, — послідовна і максимально точна. Такий принцип покладено в основу класифікації матеріалів місцевої більшовицької преси періоду 1917—1918 рр.

При вивченні більшовицької періодики як історичного джерела треба мати на увазі те, що цей складний комплекс різних на перший погляд документів, має визначену систему. Основу її складають відділи, рубрики, шапки, а також політичні лозунги. Як лаконічно формулювали основні політичні завдання моменту.

Для більшовицької преси 1917—1918 рр. характерна велика кількість жанрів; статті політичного та економічного змісту, документи, резолюції, директиви, інформації, газетні звіти, хроніка, повідомлення, документальні нариси, політичні фельетони в прозі і у віршах, агітаційні вірші. Проте кожна з цих форм викладу була підпорядкована завданням, визначеним партією на даному етапі революції. Для історика в матеріалі головне не форма, а його історична цінність, тобто походження його, що впливає на достовірність наведених даних.

Відділи в більшовицьких газетах будувались за традиціями, закладеними ленінською «Іскрой». Вони пройшли перевірку часом і відродилися «Правдой» 1917 р., а місцева періодична преса брала їх за основу для розміщення власних матеріалів. Так, в «Правде» був постійний відділ — загальнополітичний, яким відкривалася газета. В ньому друкувались статті теоретичного, політичного, історичного та економічного змісту, а також резолюції, постанови і рішення з'їздів і конференцій, директивні та інші матеріали, що виходили з ЦК безпосередньо. В місцевій більшовицькій періодичній він нерідко відкривався анішлагом — зверненням. Були також відділи «Російська соціал-демократична робітничка партія», «Життя партії», «Робітничче життя», «Профспілковий рух», «Робітничий рух», «Страйки», «Голос фронту», «Економічний відділ», «Селянський рух», «Військове життя», «Сучасний момент», «На флоті», «Москва», «Провінціальне життя», «Хроніка», «Телеграми», «Об'яви». Нерідко відділи вказують на політичну направленість матеріалу, що там публікується.

В місцевих друкованих органах більшовиків Українні матеріали розміщуються в ідентичних відділах: «Рос. С.—Д. партія», «Життя партії», «Партійне життя», «Робітничче життя», «Збори», «Наш край» (або в «Провінції», «Хроніка провінції», «Провінція», «Провінціальна хроніка» і т. д.), «Життя за кордоном» або «Із закордонного життя», «Телеграми», «Преса» (огляд органів — різних партій з коментарями) і т. д. Разом з тим ці газети містили відділи, рубрики яких були оригінальними і велись досить регулярно. Так, в «Пролетарині» завжди друкувалась «Хроніка робітничого руху в Харкові» і «Об'яви і постанови Харківського Комітету», в «Голосе соціал-демократа» — полемічна сатира «Із записної книжки старого Горобця». Окрім з відділів можна прослідкувати протягом всього часу видання газет без змін, інші мінялись зовсім і їх місце заступали інші.

Ввести новий відділ було досить складною справою. Редколегії та редкомісії робили це при згоді та підтримці своїх комітетів. Такий стан справ і контроль з боку більшовицького комітету виключав можливість введення випадкових рубрик.

Не випадковим було в газеті і розміщення відділів. Оскільки газета, перш за все, повинна була виконувати роль пропагандиста більшовицьких ідей, то і відкривав її сторінки відділ загальнополітичний. Нерідко газета починалась гаслом, що об'єднувало матеріал номера в єдине ціле.

На наш погляд, всі матеріали газет, які майже без виключення широко використовуються в історичних дослідженнях як джерело, доцільно розділити на кілька груп. Така диференціація викликана тим, що, по-перше, користування свідченням преси стане більш зручним, по-друге, полегшується процес джерелознавчого розбору і критики, перевірки достовірностей вмічених в газетах фактів.

До 1-ої групи слід віднести: статті та документи, написані В. І. Леніним, матеріали партійних з'їздів, конференцій, документи ЦК, декрети і постанови Радянського уряду та інші офіційні матеріали, що походять з центральних партійних та радянських органів. В склад 2-ї групи входять: а) політичні, соціально-економічні, історичні та інші, передруковані з інших органів преси, зокрема з ЦО, б) статті на перелічену тематику, написані місцевими працівниками. 3-ю групу складають матеріали про партійне життя і роботу місцевих партійних організацій, а 4-у — про діяльність більшовицьких організацій в інших місцях, як на Україні, так і по всій Росії. До 5-ї групи відносяться всі кореспонденції та листи. 6-а група документів включає всю хроніку про робітниче, солдатське і селянське життя, про профспілковий та страйковий рух, повідомлення такого ж плану з інших міст, телеграми і т. д.

<sup>3</sup> Источникведение истории советского общества, М., 1964, стор. 98—129.

<sup>4</sup> Там же, стор. 99.

В основу структурного розміщення матеріалів по групах покладено принцип поділу документів за походженням, разом з тим кожна з груп має певну кількість проблем, властиву їй, що відображають одну з сторін історичного процесу, а в сумі вони відтворюють історію Великого Жовтня з усіма нюансами і особливостями.

В першу групу матеріалів преси входять ті, що як джерело, розкривають керівництво партією і В. І. Ленінін революцією. Вони на основі документів, що створені керівними партійними органами — з'їздами, конференціями партії, ЦК свідчать як велись вироблення, обговорення і пропаганда основних програмних, тактичних і організаційних рішень. Ці питання складають групу проблем, які відображають, завдяки періодичній пресі, теоретичну і практичну роботу партії по керівництву і спрямуванню мас на штурм революції. Важливе місце в проблематиці цієї групи матеріалів преси займають ті, що відтворюють боротьбу партії з опортунізмом, з меншовицькими і ліквідаторськими газетами.

Матеріали, що свідчать про накопичення досвіду партійного будівництва і керівництва народними масами, складають наступну важливу проблему першої групи. По складу до 1-ої групи відносяться статті, промови, листи та інші види праць, що належать перу В. І. Леніна, всі партійні документи, матеріали офіційного походження з загальнополітичного відділу, публікації відділів, що в газетах більшовиків України озаглавлені «Російська соціал-демократична робітничка партія».

Поряд з «Правдой», яка систематично публікувала статті вождя, їх передруковували і поширювали місцеві більшовицькі органи, які періодично публікували твори В. І. Леніна з продовженням в кількох номерах. Історія ленінських публікацій в більшовицькій партійній пресі на Україні в часи березня 1917—лютого 1918 рр. не знайшла ще спеціального висвітлення в радянській історіографії (виключення становлять спеціальні праці А. Багмута, П. Шморгуна і Г. Мултиха).

Друга група матеріалів містить в собі найрізноманітніші статті соціально-економічного і політичного характеру. В цій групі доцільно розрізняти статті-передруки і статті, написані безпосередньо на місцях, як на теми загальнопартійні та загальноросійські, так і підказані політичним життям на місцях.

Статті-передруки були для місцевої більшовицької преси явищем загальноприйнятним. По-перше, ЦК настійно рекомендував робити передруки. По-друге, вони давали можливість швидко реагувати на події в центрі. Крім так званих статей моменту з ЦО передруковувались публікації, присвячені історії партії, робітничому руху всіх періодів, полемічні і критичні статті.

Авторами більшості політичних статей були соратники В. І. Леніна, досвідчені більшовики, що пройшли велику школу революційного підпілля. Політичні статті на місцях писалися членами більшовицьких комітетів, працівниками редакцій, робітничими кореспондентами. Викликані до життя подіями, що розгортались на місцях або в центрі, вони здебільшого носили конкретний, направлений характер. В їх основу автори періодично клали якийсь один факт чи питання, щоб потім, ґрунтуючись на марксистсько-ленінському вченні, зробити певні політичні висновки. В центрі уваги цього виду матеріалів проблеми національно-визвольного, робітничого і селянського рухів, профспілкове будівництво і збройні сили революції, Ради і події за кордоном. Автори цих статей, виходячи з невідкладних політичних завдань, вели роботу по освіті пролетаріату і селянства. Проте, використовуючи ці статті в історичних дослідженнях, історики повинні не забувати про те, що не у всіх, хто писав статті вказаного плану, була однакова теоретична підготовка. Траплялось і так, що автори матеріалів допускали в силу відомих причин, помилки. В інших випадках статті містили хибні положення внаслідок того, що окремі члени комітету знаходились під впливом опортуністичних елементів, як це, наприклад, мало місце в київському «Голосе соціал-демократа». Політичні недоліки допомагають історикам партії встановити їх характер, що в свою чергу, сприяє об'єктивному показу життя в партійних організаціях на місцях. Матеріали газет з виключною точністю відтворюють гострі моменти в ідейній боротьбі. В цьому випадку свідчення преси чи не єдине джерело з цього питання, що є складовою частиною проблеми боротьби партії за чистоту марксистсько-ленінського вчення.

В групу матеріалів, яка об'єднує свідчення про партійне життя і роботу місцевих партійних організацій, входять не лише документи відділів «Партійне життя» («Голос соціал-демократа»), «Російська соціал-демократична робітничка партія» («Пролетарий»), «З життя партії» («Звезда»), «Хроніка» («Донецкий пролетарий»). Починаючи з відділу «Оголошення», де зустрічаються часто повідомлення про партійні збори в районах і подається їх порядок денний, де друкуються повідомлення про відкриття партійно-освітніх клубів, про читання лекцій і т. д., майже кожний з газетних відділів містить прямі або побічні повідомлення про роботу партійних організацій на місцях. В констатуючих документах помилки здебільшого можуть бути тільки випадкового характеру, як-то неувважність редакції або прорахунок в наборі. Через те газети періодично в наступних номерах давали поправки до тексту, що треба враховувати при користуванні числами і цифровими даними. Здебільшого перевірку ряду свідчень проробити важко, оскільки партійні архіви тих часів майже не збереглись. На допомогу дослідникам в цьому ви-

надку приходять перехресна звірка матеріалів кількох більшовицьких газет, куди могли потрапити інформація відповідного порядку. Відому допомогу тут надають і спогади учасників тих подій.

Коло питань, розглядуваних 3-ю групою документів, досить широке — від досвіду партійного будівництва на місцях до питань керівництва масами. Група матеріалів про партійне життя містить: звіти про партійні збори, конференції на місцях, рішення місцевих комітетів, грошові звіти, інформація про видавничу діяльність більшовиків, програми пропагандистських занять і т. д.

Матеріали, виділені до 4-ї групи, зустрічаються не в кожному номері газети. Проте не лише це спонукало до виділення їх в окрему групу. Причина в тому, що вони вимагають при користуванні ними, як джерелом, більш детальної перевірки. Такий стан обумовлюється тим, що рівень інформації про події партійного життя інших місцевостей в газетах був невисоким. Одна справа, коли таку інформацію надсилали люди добре обізнані в справах на місцях, члени партійних комітетів, агітатори і т. д., інша, коли авторами її були люди випадкові. Є серед них і матеріали анонімні. Користування такими свідченнями утруднено, проте вкрай необхідне. Необхідність викликана тим, що в ряді місць у більшовиків не було своїх друкованих органів, документи про діяльність комітетів теж не збереглися.

Група кореспонденцій і листів — багатотемна. Вся вона без виключення складена з матеріалів, що прийшли від однієї або кількох осіб, що: а) сповіщають про стан справ на місцях, це — листи-повідомлення, б) цікавляться певним питанням економічного або політичного характеру, в) надсилають вітання і гроші партійній газеті, листи-резолуції. На нашу думку, найкраще робити розподіл листів за тематикою, хоча аналіз соціальної належності тих, хто їх писав (робітники, селяни, солдати, інтелігенція), — може дати цікаву картину відношення до газети з боку певних соціальних кіл суспільства.

Листи часів революції за видом джерел належать до епістолярних. Проте при цитуванні їх свідчень не можна їх отождествити з листами, що містять дані про революційні події, хоча вони теж — епістолярне джерело. Тут до уваги, перш за все, береться час виходу історичного джерела. В першому випадку листи 1917—1918 рр. опубліковані в газетах, або ті, що зберігаються в архівах, епістолярне джерело, а листи з датуванням пізніших років тільки різновидність епогадів, хоч для періоду, коли вони писались, листи продовжують залишатися епістолярією.

Крім великого значення з точки зору матеріалів з різних питань, листи, як ні жоден вид документів, корисні тим, що передають колорит епохи, проливають світло на події з позиції сучасних їм людей. Листи допомагають, на відміну від документів офіціальних, розкрити динаміку історичного процесу безпосередньо через сприйняття його самими народними масами.

Шоста група документів хоч включає в себе велику кількість різноманітних матеріалів, проте вони за походженням і часом виникнення однакові: на основі свідчень документального порядку робляться висновки про робітничий, солдатський і селянський рухи, а також з питань, тісно з ними пов'язаних. Хронікальні документи містять не тільки значну кількість фактичного матеріалу, але й цифрові дані. Через них стають відомими кількісний склад страйкуючих, присутніх на мітингах і т. д. Хроніки обов'язково вказують на місце події.

При користуванні хронікальними матеріалами слід їх підрозділяти на місцеву хроніку з інших місць. Місцева хроніка більш детальна і широка, повідомлення з інших місць стриманіші й короткі. Є багато матеріалів, що не мають посилання на дату виходу, обмежившись словами «нешодавно», «на тому тижні» і т. д. В даному випадку треба бути досить обережним при датуванні, зовсім виключено вживання числа виходу газети та вихідне число документу. Якщо визначення часу місцевої події можна провести через комплект газети, тобто переглянувши кілька наступних номерів, то інформація з інших міст може не мати продовження. Особливо пильно необхідно ставитись до телеграфних повідомлень. В силу технічних причин в них можуть вкрастись значні помилки. Розглядувана група документів чи не найбільша за кількістю газетних матеріалів, що до неї входять.

Звичайно, при розподілі матеріалів преси на групи не перелічено всієї проблематики газет. Сторінки більшовицької періодики містять свідчення, наприклад, не лише російського, але міжнародного характеру: про робітничий рух за кордоном, профспілки, революційні події. Такі матеріали слід розмістити в групі загальнополітичних. В даному випадку їх роль зводиться до інформації політично-економічного плану.

Газети більшовиків висвітлювали питання жіночого, молодіжного і національно-визвольного рухів. Вони в залежності від того, хто їх порушував, теж стали складовими частинами різних груп.

Отже, між групами класифікації немає якоїсь тематичної стіни.

Досліджені нами групи газетних матеріалів різні за характером свого походження і засобом передачі свідчень про події періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Хоч їх специфіка дещо утруднює користування пресою, як джерелом, все ж їх багатогранність, комплексність дає змогу всебічно розглядати процеси, що відбувались в суспільстві на даному етапі.

Під час джерелознавчого аналізу всі газетні свідчення необхідно класифікувати. Класифікація допоможе встановити цінність їх, як джерела, а також провести певний відбір документів. Важливим при відборі є комплекс виявлених документів. Отже, матеріали преси, що відносяться до досліджуваного питання, незалежно від їх класифікаційного поділу, використовуються в роботі всі. Ізоляція їх, або відокремлення може привести до фальсифікації. Дотримання класифікації — сприяє глибокому дослідженню поставленого роботою питання.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО

## ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

За 140 років, що минули з часу повстання декабристів, про них написано вже багато. Дворянська історіографія намагалась «запламувати» повстання декабристів, приписати їм знеслависті їх в очах громадськості, виставити перед народом як зграю змовників, здатних учиняти лише вуличні безпорядки та криваві вбивства.

Буржуазно-ліберальні та народницько-ліберальні історики або намагались довести «песньність» декабристів перед царським урядом (О. Пипін та ін.), або торкались переважно питань ідеології та суспільно-політичних поглядів декабристів (В. Семевський та ін.). Повстання і його соціально-економічні передумови майже зовсім не досліджувались. Видатний представник буржуазно-ліберальної історіографії В. О. Ключевський чомусь вважав декабристів учнями Олександра І і М. М. Сперанського, а повстання 14 грудня розглядав «Останнім гвардійським дворцевим переворотом». Буржуазні історики намагались показати декабристів людьми, які нібито не любили і не знали своєї батьківщини, були виучениками ідеологів західноєвропейської буржуазії та прихильниками західноєвропейського та американського буржуазного устрою.

Тимчасом, погляди декабристів поділяли всі прогресивні люди тодішньої Росії. Повстання декабристів розбудило до боротьби нове покоління дворянських революціонерів на чолі з революціонером-демократом О. І. Герценом. О. І. Герцен і М. П. Огарьов першими відтворили правдиву революційну історію декабристського руху. О. І. Герцен дав високу оцінку декабристам, назвавши їх фалангою героїв, вихованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра, багатирями, кованими з чистої сталі з голови до ніг, воїнами-сподвижниками, які свідомо вийшли на явну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління і очистити дітей, народжених в оточенні катівства й плазування. Водночас, характеризуючи повстання декабристів 14 грудня 1825 р., Герцен зазначав, що на Смоленській площі «не вистачало саме народу». Однак Герцен і Огарьов самі належали до покоління дворянських революціонерів і не могли зайняти послідовно правильної, науково-об'єктивної позиції.

Справді науково визначив характер декабристського руху і причини його поразки лише В. І. Ленін, який вивчав і розглядав революційну діяльність декабристів не ізольовано, а в плані зародження і розвитку в Росії широкого визвольного революційного руху проти кріпосництва і самодержавства. В. І. Ленін з властивою йому глибиною і точністю показав сильні і слабкі сторони декабристів, класову обмеженість дворянських революціонерів, водночас підкреслив велике історичне значення повстання. «В 1825 році.— говорив В. І. Ленін,— Росія вперше бачила революційний рух проти царизму»<sup>1</sup>. У статті «Роль станів і класів у визвольному русі» В. І. Ленін, характеризуючи Росію тих днів забитою і нерухомою, писав, що «...кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»<sup>2</sup>.

Широке наукове вивчення декабристського, як і взагалі революційного руху, розпочалося після Жовтневої соціалістичної революції. У 1925 р. радянська громадськість відзначала 100-річчя з дня повстання декабристів. До цієї дати і в зв'язку з нею з'явилося чимало літератури про декабристів<sup>3</sup>. Тоді ж вийшло ряд праць, присвячених декабристському рухові на Україні<sup>4</sup>. В основі брошури Д. І. Багалія була його доповідь

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

<sup>2</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 287.

<sup>3</sup> А. Е. Пресняков. 14 декабря 1825 р., с приложением военно-исторической справки Г. С. Габаева «Гвардия в декабрьские дни 1825 г.», М.—Л., 1926 та ін.

<sup>4</sup> М. В. Нечкина. Восстание Черниговского полка, журн. «Каторга и ссылка», 1925, № 8/21; її ж, Общество соединенных словян, М., 1927; А. Добровольский. Повстання Чернігівського полку, окреміш відбиток, Харків, 1926; О. Базилевич. Декабристи на Київщині. 1825—1925, Київ, 1926; його ж. Восстание декабристов в Киеве. «Из эпохи борьбы с царизмом», сб. № 5, К., 1926; Рух декабристів на Україні, ювілейне видання Укрцентрархіву, Харків, 1926; Д. М. Багалій. Декабристи на Україні, Харків, 1926 та ін.

10 січня 1926 р. на зборах наукових працівників Харкова. У праці дається характеристика соціально-економічного і політичного становища України напередодні повстання розповідається про тяжке становище трудящих, особливо солдатів, про виникнення масонських лож, перші таємні організації, Південне товариство та Товариство з'єднаних слов'ян. Д. І. Багалій, на нашу думку, правильно розглядає масонство. «Масонство — пише він, — не було ні революційною, ні навіть яскравою опозиційною течією, хоч виникло почасти також на ґрунті незадоволення серед суспільства — це був вираз у колективній формі індивідуального самополіпшення людини». Вчений дає коротеньку історію повстання Чернігівського полку, розповідає про слідство, суд, розправу, місце декабристів в історії. Про жінок, які поїхали до Сибіру для полегшення долі своїх чоловіків, він зауважує: «вони підтримували їх морально, матеріально і духовно; це був великий вчинок усіх подвижниць, вищої духовної краси».

Цікавим і оригінальним було видання «Рух декабристів на Україні». Тут вміщено велику і змістовну передмову Д. І. Багалія про вже видані матеріали і завдання вивчення декабристського руху на Україні. У цьому збірнику надруковано статті: «Уваги до генези декабристського руху на Україні» і «З історії декабристського руху на Слобожанщині» (Д. І. Багалій), «Декабристи на Київщині після амністії» (О. Базилевич), «До слідства над декабристами» (А. Покровський) та ін. В кінці вміщено добірку документів про декабристський рух на Україні і цікавий огляд друкованих джерел «Повстання Чернігівського полку», де йдеться про мемуарну літературу та деякі видруковані документи в журналі «Русский архив» та інших виданнях.

У ювілейні дні з'явилися мемуарні твори, серед них були записки декабриста І. І. Горбачевського<sup>5</sup> про Чернігівський полк, про хід повстання. Та, на жаль, у записках є багато вигаданого, театралізованого, що заперечується документальними джерелами. Основною хвилю цього твору, як справедливо зазначає М. М. Лисенко<sup>6</sup>, є те, що автор створив про повстання Чернігівського полку неправильну концепцію, суть якої полягає в твердженні, нібито повстання Чернігівського полку було не результатом діяльності Васильківської управи Південного товариства на чолі з С. Муравйовим-Апостолом, як це було насправді, а справою членів Товариства з'єднаних слов'ян, протиставляє це товариство Південному товариству. На жаль, ця концепція й досі остаточно не викоринена з нашої літератури.

У 20-х і на початку 30-х років вийшло кілька розвідок, в яких розглядаються окремі питання історії декабристського руху: відгуки серед селян, армії, декабристи в Сибіру й на Кавказі і т. д.<sup>7</sup> Автори наводять цікавий матеріал про поширення ідей декабристів, про вжиті заходи властей на місцях, «щоб ідеї декабристів не поширилися в Малоросії». Б. Є. Сыроечковський опублікував (повністю або частково) 13 листів сучасників про події 14 грудня, повстання Чернігівського полку, про арешт декабристів і суд над ними і дав відповідні коментарі.

Поглибленням вивчення декабристського руху взагалі і на Україні зокрема була публікація документальних матеріалів. Ще у 1926 р. О. Г. Оксман видав уривки з джерел<sup>8</sup>, матеріали яких (хоч і недовільно) охопили такі питання декабристського руху: погляди декабристів на економіку і політику 1815—1825 рр., перші таємні організації декабристів, революційна робота в районі першої і другої армій 1821—1825 рр., Північне товариство, 14 грудня 1825 р., агітація і пропаганда Південного товариства у військах 3-го корпусу і повстання Чернігівського полку, слідство, суд, вирок. В кінці 20-х і на початку 30-х років вийшли нові збірники<sup>9</sup>. У плані вивчення декабристського руху на Україні особливо цінність становлять матеріали IV—VI, IX—XI томів документального збірника «Восстание декабристов», де опубліковані слідчі справи головних учасників декабристського руху на Україні, офіційне листування про повстання Чернігівського полку, матеріали слідства і вирoki солдатам-учасникам повстання. У VI томі вміщена змістовна вступна стаття О. Г. Оксмана «Повстання Чернігівського полку». Були також опубліковані уривки з записок Ф. Вадковського і І. Руликовського.

Публікації роблять документи доступними не тільки для порівняно вузького кола спеціалістів, а й для всіх, хто цікавиться історією революційного руху і декабристами

<sup>5</sup> Записки и письма декабриста И. И. Горбачевского, под ред. Б. Е. Сыроечковского, изд. 2-е, дополненное и исправленное. М., 1925.

<sup>6</sup> М. М. Лисенко. Повстання Чернігівського полку, К., 1956, стор. 7.

<sup>7</sup> Є. М. Іванов і М. В. Горбань. Відгуки декабристського руху на Слобожанщині, «Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури», Харків, 1927, № 6; Из отголосков восстания декабристов. Сообщения Б. Е. Сыроечковского, журн. «Красный архив», 1929, т. 9; О. Багалій. Солдатські маси в декабристському руху, К., 1926 та ін.

<sup>8</sup> Декабристы. Острывки из источников. Составил О. Г. Оксман при участии Н. Ф. Лаврова и Б. Л. Модзалевского, М.—Л., 1926.

<sup>9</sup> Восстание декабристов. Материалы, т. IV—VI, IX—XI, М., 1925—1961; Ф. Ф. Вадковскій. Белая Церковь. Ред. и ввводный очерк О. Г. Оксмана, кн. Воспоминания по рассказам деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. I, 1931; И. Руликовский. Восстание Черниговского полка. кн. Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. II, 1933, та ін.

зокрема. Це збільшує можливість вивчення героїчного минулого нашого народу за першоджерелами. Важливим елементом дослідницької наукової роботи є аналіз документів. Тому необхідні розширення і розвиток джерелознавства, що сприятиме як підвищенню якості публікацій, так і дослідницького рівня праці. На жаль, у цьому напрямі ще зроблено далеко не все.

Історію декабристського руху вивчали радянські історики широким планом, досягнення були незаперечними. Та дослідники ще не зуміли піднятися до всебічної правильної оцінки декабристського руху, його класового характеру. Названі ще праці базувалися ще на обмеженому документальному матеріалі, на них позначився сильний вплив невірної оцінки декабристського руху, яку давав М. М. Покровський, у працях якого рух декабристів дещо спрощено, безпосередньо пов'язано з економічними процесами, зокрема із зміною хлібних цін та аграрною кризою 1820-х років. М. М. Покровський не викрив його внутрішні—програмні, тактичні й організаційні суперечності. Багато зробивши для вивчення декабристського руху, М. М. Покровський заперечував революційний характер Північного товариства і перебільшував демократичні риси ідеології Пестеля. Патріотизм декабристів Покровський засуджував, а закономірний зв'язок декабристів з загальноєвропейським рухом замовчував. Акад. М. М. Дружininі зазначає, що праці, опубліковані в 1918—1934 рр., більшою чи меншою мірою відбивали на собі вплив концепції Покровського<sup>10</sup>.

Цього впливу не уникала і монографія «Общество соединенных слов'ян» М. В. Нечкіної, перша в радянській історіографії фундаментальна праця про декабристський рух на Україні, яка не втратила свого значення й сьогодні. Найхарактернішим помилковим положенням монографії є різке протиставлення «Слов'ян» іншим декабристам. «Декабристи,—говорила Нечкіна,—не являють собою групи, спаяної однією революційною ідеологією. Одні з них тісно пов'язані з минулим дворянської Росії... інші дивляться в майбутнє, їх організації—зразки наступних рухів». М. В. Нечкіна лише «Слов'ян» відносила до тих, хто дивився в майбутнє<sup>11</sup>.

Після постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16 травня 1934 р., яка вказала на серйозні конкретні недоліки на історичному фронті, з'явилися нові праці і з питань декабристознавства, в тому числі з історії декабристського руху на Україні<sup>12</sup>. Щоправда, ці праці не були кроком уперед у висвітленні проблеми, бо автори їх ще не позбулись спрощеної оцінки декабристів, протиставлення одного товариства іншому. М. В. Нечкіна серед факторів надуманої кризи Південного товариства називала утворення «правого угруповання» в особі С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна. С. Муравйова-Апостола вона показала агентом «Півночі на неспокійному Півдні», з допомогою якого нібито ліберальний «Північчч» вдалося перемогти радикальний «Південь».

Ф. О. Ястребов користується вже надрукованою літературою та спогадами декабристів. Повстання Чернігівського полку висвітлює стисло, дуже перебільшуючи «обмеженість» і «нерішучість» дворянських революціонерів, зокрема, як нам здається, автор явно недооцінює одного з найвидатніших членів і керівників Південного товариства С. Муравйова-Апостола, який нібито під час повстання навмисне плутався між селами та зводив за наступом на Київ, за що нібито й хотіли його вбити солдати. Пізніше дослідники Південного товариства М. М. Лисенко і І. В. Порох переконливо довели, що ніякої кризи товариство не переживало<sup>13</sup>.

Дальшим етапом вивчення декабристського руху були праці, що вийшли наприкінці 40—50-х років. Серед них пайпочесніше місце займають праці глави радянських декабристознавців М. В. Нечкіної<sup>14</sup>. Численні питання декабристського руху (в тому числі й на Україні) досліджені досить глибоко, з майже вичерпним використанням як друкованих, так і архівних джерел. Праці високо оцінені широкою науковою громадськістю: «Грибоедов и декабристы» удостоєна Державної премії, «Движение декабристов» — золотої премії АН СРСР<sup>15</sup>.

Чільне місце в радянській історіографії з питань декабристського руху на Україні належить М. М. Лисенку, який протягом 50-х років видав кілька оригінальних праць з проблеми<sup>16</sup>. Змістовно й проникливо говорить М. Лисенко про керівників декабристсь-

<sup>10</sup> «Очерки из истории движения декабристов», М., 1954, стор. 8.

<sup>11</sup> М. В. Нечкіна. Общество соединенных слов'ян, стор. 5.

<sup>12</sup> М. В. Нечкіна. Кризис Южного общества декабристов, журн. «Историк-марксист», 1935, № 7; Ф. О. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, та ін.

<sup>13</sup> М. М. Лисенко. Декабристський рух на Україні, К., 1954. І. В. Порох. О так называемом «кризисе» Южного общества декабристов, «Ученые записки» Саратовского университета, т. 47, вып. исторический, Харьков, 1956.

<sup>14</sup> М. В. Нечкіна. Грибоедов и декабристы, М., 1949; Восстание 14 декабря 1825 г., М., 1951; Движение декабристов, т. I и II, М., 1955.

<sup>15</sup> Докладний аналіз праці «Восстание 14 декабря 1825 года», див. рецензію М. М. Лисенка «Наукові записки» Інституту історії АН УРСР, 1953, т. 5.

<sup>16</sup> М. Лисенко. Декабристський рух на Україні, К., 1954; Повстання Чернігівського полку, К., 1956; Просвітницька та агітаційна діяльність декабристів серед сол-

кого руху, про його значення в історії визвольної боротьби Росії. Рішуче заперечуючи протиставлення одного товариства декабристів іншому, він правильно відзначає, що в середовищі всіх організацій «відбувалася боротьба між революційною і ліберальною тенденціями» і що «у цій боротьбі гору брала революційна тенденція». Критикуючи буржуазно-націоналістичну «теорію» українського декабризму, М. Лисенко підкреслює, що декабристський рух на Україні був невід'ємною частиною декабристського руху в Росії, а повстання Чернігівського полку — складовою частиною повстання декабристів загалом. Уважно вивчивши величезний матеріал, він «розширює коло дворянських революціонерів», вірно зазначає, що не вина, а біда декабристів у тому, що в Росії тоді ще не було революційного народу.

В 50-і роки вийшли праці, де розглядаються окремі питання історії декабристського руху<sup>17</sup>. Особливий інтерес становлять «Очерки», які є збірником статей відомих спеціалістів з проблеми: С. М. Файерштейн — Два варіанти вирішення аграрного питання в «Русской правде» Пестеля; М. З. Захаров — Петербурзька нарада декабристів у 1824 р.; І. В. Порох — Повстання Чернігівського полку; Б. Є. Сироецьковський — Балканська проблема в політичних планах декабристів; Л. О. Медведська — Південне товариство декабристів і Польське патріотичне товариство; М. М. Лебедєв — «Отрасль» Рилеева в Північному товаристві декабристів; С. А. Овсянникова — О. О. Бестужев-Марлінський і його роль у русі декабристів; О. Г. Оксман — З історії агітаційно-пропагандистської літератури двадцятих років XIX ст.; Н. М. Ковалевська — Художник-декабрист Ф. П. Толстой; С. М. Чернов — Із ранніх писань І. Д. Якушкіна. Змістовна передмова акад. М. М. Дружиніна розглядає згадані статті як певний крок у розв'язанні багатьох важливих питань декабристського руху.

Останнім часом вийшли цікаві праці Л. О. Медведської<sup>18</sup>. На основі великого архівного матеріалу та друкованих джерел, хорошою літературною мовою автор висвітлює життя і діяльність найвидатніших діячів декабристського руху, показує П. Пестеля і С. Муравйова-Апостола полум'яними дворянськими революціонерами, які заради щастя свого народу і батьківщини сміливо вступили в боротьбу проти царизму і віддали за це своє життя. Зі знанням справи говорить Л. О. Медведська про П. І. Пестеля як філософа, соціолога, обдарованого дипломата, військового реформатора й талановитого державного діяча.

Діяльність декабристів висвітлювалася в широкому плані: повстання декабристів, солдати і матроси в декабристському русі, розправа царизму з декабристами, відгуки на повстання декабристів (в Росії і за її межами), декабристи і культура, діячі культури і декабристи, декабристи в художній літературі, декабристи в кіно і т. д. І все ж не можна вважати, що декабристознавство уже вичерпало себе. Ще чимало питань або зовсім не вивчені, або вивчено недостатньо.

Важливою проблемою декабристознавства є проблема взаємовідносин декабристів і народу. У статті «Пам'яті Герцена» В. І. Ленін, характеризуючи визвольний рух у Росії, говорив про декабристів: «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу»<sup>19</sup>. Це, однак, не означає, що декабристи свідомо протиставляли себе народові, навмисне відгороджувались від будь-якого зв'язку з ним. Так міркував М. М. Покровський, посилено підкреслюючи станово-класовий страх декабристів перед можливістю масової народної революції. Ця невірна думка на довгий час стала пануючою в радянській історіографії. Її й досі поділяє значна частина наших істориків, вона, на жаль, проповідується на сторінках підручників з історії.

В. І. Ленін ніколи і ніде не говорив, що декабристи не думали над участю народу в майбутній революції, не боролися за підняття його політичної свідомості. «Члени таємного товариства», — зазначає акад. М. М. Дружинін, — в силу свого дворянського походження надавали перевагу тактиці військового перевороту і не були здібні зв'язатися з народними масами, але вони любили свій народ і прагнули створити умови життя, які б забезпечували йому швидкий економічний і культурний розвиток. Тією чи іншою мірою таке прагнення було властиве всім дворянським революціонерам». Акад. Дружинін далі слушно зауважує, що беручи на себе ініціативу повстання і перевороту, декабристи розраховували на моральну й організаційну підтримку з боку народу<sup>20</sup>. Це передбачалось планами і Південного і Північного товариств<sup>21</sup>.

датів на Україні в 20-х рр. XIX ст., «Наукові записки» Науково-дослідного інституту педагогіки, т. 5, серія історична, вип. 1, 1957; та ін.

<sup>17</sup> Е. А. Прокофьев. Военные взгляды декабристов, М., 1953; А. И. Бортников. Декабристы и польское национально-освободительное движение, «Труды Воронежского университета», т. 29, 1954; Очерки из истории движения декабристов, М., 1954 та ін.

<sup>18</sup> Л. О. Медведська. Сергій Іванович Муравйов-Апостол, К., 1961; її ж. Павло Іванович Пестель, К., 1964. Докладний аналіз цих праць дає «Український історичний журнал», 1963, № 3; 1965, № 12.

<sup>19</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

<sup>20</sup> Очерки из истории движения декабристов, стор. 10.

<sup>21</sup> Див. «Восстание декабристов». Материалы. Централархив, М.—Л., 1925, т. 1, стор. 325; т. IV, М.—Л., 1927, стор. 102—103.

Радянські історики вже чимало зробили для «розширення кола» дворянських революціонерів<sup>22</sup>. Особливо багато і плідно на Україні працює М. М. Лисенко, який перший в радянській історіографії поставив проблему ставлення декабристів до народу і народу до декабристів. Проте не все в опублікованих працях з'ясовано, не всі аспекти питання розв'язані. Потрібна ще велика глибока дослідницька праця для повного і правильного вирішення проблеми.

Досі належним чином не досліджені соціально-економічні погляди декабристів. Ліквідація феодально-кріпосницького ладу, який гальмував розвиток країни, була черговим історичним завданням. Дворянські революціонери, обмежені ідеологічними пережитками свого класу, не могли вирішити цього грандіозного завдання. Але вони вперше поставили його і в ім'я його вирішення пішли на відкриту революційну боротьбу. Звідси необхідність вивчення як об'єктивних, так і суб'єктивних сторін руху в усій їх складності й суперечності<sup>23</sup>. Й досі, по суті, немає досліджень, які б на належному науковому рівні висвітлювали вплив руху декабристів на розгортання революційної боротьби наступних років. Йдеться про те, щоб конкретними матеріалами розкрити ленінське положення: «...їхня справа не загинула».

Декабристи безмежно любили свою батьківщину і хотіли бачити її народ вільним і щасливим. «Я любив батьківщину з усією гарячністю молодості своєї» — говорив на слідстві Пестель. Перебуваючи «во глубине сибирских руд», декабристи відповідали поетові: «будь спокоен, бард, цепяни, своей судьбой гордиться мы». Написати праці про патріотизм, мужність і стійкість декабристів — священний обов'язок радянських істориків.

Зараз народи нашої країни готуються гідно відзначити 50-річчя Великого Жовтня. Історики пишуть праці, в яких висвітлюватимуться події Жовтневої революції і соціалістичного будівництва. Трудящим нашої країни довелося пройти довгий, складний і тяжкий шлях боротьби. Ми ніколи не повинні забувати, що перемога була надзвичайно важкою. «Марксизм, — писав В. І. Ленін, — як єдино правильну революційну теорію. Росія справді вистраждала піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»<sup>24</sup>.

М. В. Нечкіна справедливо вважає глибокою помилкою нігілістичне ставлення до питань минулого нашої Батьківщини, бо це таїть в собі тяжкі наслідки. Вона говорить, що будівник комунізму не може виховуватись без знання минулого своєї Батьківщини. Він повинен добре знати історію і розуміти історичну ціну, заплачену за досягнення нашого сьогодення<sup>25</sup>.

Настав час написати узагальнюючу працю про декабристський рух на Україні. На неї давно вже чекає радянський читач. Водночас треба підготувати ряд науково-популярних праць, присвячених окремим аспектам декабристського руху, а також видатним його діячам. Початок цьому поклало видавництво «Радянська школа», видавши вже згадувані книжки Л. О. Медведської. Це треба робити і «Науковій думці».

Місця руху декабристів варто відзначити меморіальними пам'ятниками. У здійсненні цих та інших заходів велику допомогу спеціалістам може подати наша громадськість. Люди, які вчинили подвиг, заслужили на велику повагу вдячних потомків.

Л. В. ОЛІНИК

<sup>22</sup> Назв. праці М. М. Лисенка, Л. О. Медведської, І. В. Порох та ін.

<sup>23</sup> М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. 1, М., 1955, стор. 48.

<sup>24</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

<sup>25</sup> М. В. Нечкіна. Монография: ее место в науке и в издательских планах, журн. «Коммунист», 1965, № 9, стор. 79.

# НАШ КАЛЕНДАР

## ДО 45-РІЧЧЯ ПЛАНУ ГОЕЛРО

У грудні 1965 р. минає 45 років відтоді, як VIII Всеросійський з'їзд Рад схвалив державний план електрифікації Росії, позначений за ініціативою і під керівництвом В. І. Леніна.

До відкриття з'їзду Рад план ГОЕЛРО було видано окремою книгою. Ця капітальна наукова праця — результат дев'ятимісячної роботи великого колективу (понад 200 чоловік) провідних спеціалістів Росії на чолі з соратником В. І. Леніна Г. М. Кржижановським.

У своїй доповіді на з'їзді Володимир Ілліч обгрунтував положення про те, що комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни<sup>1</sup>. Це ленінське формулювання визначило генеральний напрямок економічного розвитку нашої країни.

Демонструючи делегатам з'їзду «План електрифікації Росії», В. І. Ленін сказав: «Я думаю, що мені не важко буде переконати вас в особливому значенні цього томика. На мій погляд, це — наша друга програма партії»<sup>2</sup>.

План ГОЕЛРО став програмою господарського будівництва на найближчий історичний відрізок часу — 10—15 років. Він визначав рівень розвитку різних галузей народного господарства, особливо вугільної, гірничорудної, металургійної, машинобудівної, хімічної. Велика увага приділялася питанням перебудови й інтенсифікації сільськогосподарства, механізації та електрифікації в ньому виробничих процесів. Передбачалося протягом 10—15 років збільшити загальний обсяг всієї промислової продукції у 1,8—2 рази порівняно з 1913 р.

Для виконання всього наміченого і було складено програму енергобудівництва: наукові основи якої полягали в забезпеченні швидших темпів зростання енергетики порівняно з іншими галузями промисловості. Було передбачено будівництво великих районних електростанцій на базі місцевого і низькосортного палива, створення енергетичних систем, враховано економічну й технічну доцільність поєднання теплових і гідроелектростанцій, раціонального розвитку мереж та ліній електропередач.

Значення такого першого в світі народногосподарського плану закладення фундаменту соціалістичного суспільства стане ще більш зрозумілим, коли згадати, що царська Росія по виробленню електроенергії займала в 1913 р. восьме місце серед великих держав. В Німеччині вироблялося електроенергії у 3,5 раза, а в США в 20 раз більше, ніж у Росії.

План ГОЕЛРО складався з двох частин — програм А і Б. Програма А була першочерговою і передбачала швидку відбудову, розширення, а також реконструкцію міських і промислових електростанцій. Для забезпечення надійності електропостачання й економічності роботи передбачалося об'єднання деяких електростанцій — заснування поки ще невеликих енергетичних систем.

За програмою Б намічалось спорудження протягом 10—15 років нових районних електростанцій у місцях концентрації промисловості, щоб згодом об'єднати їх у потужні енергетичні системи для забезпечення централізованого електропостачання всіх галузей народного господарства.

Планом ГОЕЛРО передбачалося спорудження 30 великих районних електростанцій, зокрема 20 теплових і 10 гідроелектростанцій загальною потужністю 1500 тис. квт. В умовах господарської розрухи, жорстокого паливного голоду план збільшення потужностей районних електростанцій в 10 разів протягом 10—15 років був надзвичайно сміливий.

Особливе місце в плані ГОЕЛРО займала електрифікація України. Розвиток вугільного Донбасу та металургії Придніпров'я були вирішальними для піднесення економіки країни. У зв'язку з цим передбачався значний розвиток провідних галузей Південного району. Витобток вугілля потрібно було довести до 48 млн. т, виплавку чавуну — до 4,8 млн. т. Продукція машинобудівної промисловості порівняно з дореволюційною збільшувалася у 2,5 раза, хімічної — втричі.

<sup>1</sup> В. І. Л е н і н. Твори, т. 31, стор. 462.

<sup>2</sup> Там же, стор. 461.

В плані ГОЕЛРО було підраховано необхідну для виконання передбаченої програми кількість електроенергії і на цій основі складено детальний план енергобудівництва України. За програмою А передбачалася відбудова й об'єднання для паралельної роботи 24 електростанцій вугільних шахт Донбасу та металургійних заводів Придніпров'я. За програмою Б потрібно було збудувати чотири нові потужні районні електростанції.

Після громадянської війни та іноземної інтервенції багато електростанцій майже припинили своє існування. Та незважаючи на розруху та труднощі, молода Радянська держава в перші роки мирного будівництва достроково виконала план ГОЕЛРО.

В окремі періоди енергетична база нашої республіки розвивалася навіть швидшими темпами, ніж усієї країни. На Україні вперше розв'язано ряд складних технічних проблем енергобудівництва, використання низькосортного палива.

Штерівська електростанція — первенець плану ГОЕЛРО — показала шляхи раціонального використання антрацитного штибу. Пуск у 1932 р. Дніпровської гідроелектростанції — найпотужнішої тоді в Європі — було величезним досягненням радянського енергобудівництва. Виконання наступних народногосподарських планів забезпечило СРСР до 1937 р. третє світове місце після Німеччини й США по виробленню електроенергії на рік. Створена протягом перших п'ятирічок власна промисловість постачала устаткування для нових енергетичних об'єктів.

Виконуючи ленінські заповіді, Комуністична партія і Радянський уряд завжди дбали про розвиток енергетичної бази нашої країни. Особливого розмаху спорудження електростанцій набуло в післявоєнні роки, коли енергетичне будівництво велося на основі глибоких якісних змін. Завдяки рішенням партії було забезпечено розвиток теплової енергетики. Протягом 1951—1958 рр. потужність теплових електростанцій в СРСР збільшилася в 2,5 раза. Нові електростанції устатковувалися великими агрегатами, що мали високі параметри тиску й температури. Широкого розмаху набуло будівництво високовольтних ліній електропередач, створювалися потужні енергетичні системи. Величезні успіхи досягнуті в будівництві найпотужніших в світі ГЕС (Волгоградська, Братська та ін.).

Програма КПРС визначила масштаби, технічний рівень і перспективи енергобудівництва в СРСР. До 1980 р. потужність електростанцій Радянського Союзу становитиме 520—580 млн. кВт. Всі основні енергосистеми країни об'єднуються в єдину високовольтну енергетичну систему СРСР. Виконання накреслених планів забезпечить нашій країні провідне місце в світовій енергетиці.

Семирічний план розвитку народного господарства країни (1959—1965) — підготовчий етап до здійснення цих грандіозних завдань. Протягом семирічки вводиться в дію 58—60 млн. кВт нових енергетичних потужностей, вироблення електроенергії на рік досягне 500—520 млрд. кВт-год.

Тепер закінчується будівництво каскаду електростанцій на Дніпрі — унікального гідротехнічного спорудження, що складається з шести великих електростанцій — Дніпровської, Каховської, Кременчуцької, Дніпродзержинської, Київської та Канівської. Це розв'яже ряд складних народногосподарських завдань у галузі енергетики, судноплавства і зрошення.

Протягом останнього десятиріччя на Україні виросли найбільші в СРСР теплові електростанції, на яких застосовано все нове й прогресивне як у галузі методів будівництва, так і устаткування.

На Миронівській, Луганській, Придніпровській, Зміївській і Старобешівській ГРЕС застосовано блочну систему монтажу й експлуатації основних агрегатів. Головні зразки турбогенераторів одиничною потужністю в 100, 150, 200 і 300 тис. кВт проходили випробування на електростанціях УРСР.

Великим досягненням є збільшення централізованого виробництва електроенергії. В 1958 р. районні електростанції УРСР дали 83% усієї виробленої в республіці електроенергії.

Семирічним планом розвитку народного господарства СРСР передбачався дальший розвиток енергетики України. До кінця нинішнього — останнього року семирічки вироблення електроенергії в УРСР досягне майже 90 млрд. кВт-год., потужність становитиме 18 млн. кВт.

Рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС у 1965 р. поставили перед промисловістю нашої країни складні завдання. Особливо важливим є підвищення якості й надійності устаткування, зокрема енергетичного. Це вирішальний фактор у справі дальшого технічного прогресу в галузі енергетики та суцільної електрифікації країни.

В. О. КАМЕНЕВА

## РЯДОВИЙ ПАРТІЙ

(до 90-річчя з дня народження Н. І. Дубового)

13 грудня минуло 90 років з дня народження Наума Іпатовича Дубового, одного із найстаріших учасників революційного робітничого руху, партійного і радянського діяча. Н. І. Дубовий належав до тієї плеяди робітників — будівників пролетарської партії, про яких В. І. Ленін писав ще в 1899 р.: «Історія робітничого руху всіх країн показує, що найраніше і найлегше сприймають ідеї соціалізму найкраще поставлені верстви робітників. З них головним чином беруться ті робітники-передовики, яких висуває всякий робітничий рух, робітники, які вміють здобувати повне довір'я робітничих мас, робітники, які присвячують себе цілковито справі освічення й організації пролетаріату, робітники, які цілком свідомо сприймають соціалізм...»<sup>1</sup>.

Н. І. Дубовий народився в с. Новоселиці Чигиринського повіту Київської губернії в бідній селянській родині. З ранніх літ зазнав він злиднів і поцевіряння. Уже з дев'яти років хлопчик пасе худобу у місцевих багатіїв, а з 15 років батрачить у поміщицьких маєтках Київської та Херсонської губерній. У 1897 р. Дубового призивають на військову службу. Тільки в солдатах, 22-річним юнаком, Н. І. Дубовий бере вперше в руки олівець і навчається грамоти.

Після закінчення військової служби Наум Іпатович повертається в рідне село. Проте скоро він змушений був залишити село і піти на заробітки до Донбасу.

В цей час у Донбасі потрібна була робоча сила. Підприємці охоче, за наймізернішу заробітну плату, брали на роботу виходців з села, які невпинно поповнювали ряди донецького пролетаріату. Разом з іншими гореміками-селянами Н. І. Дубовий влаштовується на перший Микитівський південний рудник, що тільки що почав будуватися. Спочатку він працює ремонтним робітником на місцевій залізниці, а потім кочегаром на паровозі.

Тяжкою і виснажливою була праця донецького пролетаря. Особливо погіршилося становище з початком економічної кризи, яка вибухнула на початку XX століття. Криза, злидні і голод викликали зростання невдоволення в широких масах. В Донбасі, як і по всій країні, посилюється соціал-демократичний рух. Революційні події не проходять осторонь і Наума Іпатовича. Він зближується з передовими робітниками, бере участь в масовках, що проводились на околицях рудника, розповсюджує прокламації<sup>2</sup>. У 1901—1902 рр. Г. І. Петровський та П. О. Мойсеєнко створюють робітничі гуртки на Микитівському та сусідніх з ним Щербинівському і Нелепівському рудниках. Дубовий бере активну участь у цих гуртках, а в 1903 р. він вступає в члени РСДРП.

Н. І. Дубовий — учасник революції 1905—1907 рр. За завданням місцевої партійної організації він з групою інших робітників створює на рудників Донбасу групи самооборони, які захищали місцеве єврейське населення від погромників. Під час виборів до I Державної думи руднична організація РСДРП, додержуючись більшовицької тактики активного бойкоту, висуває Н. І. Дубового, що користувався авторитетом серед робітників, виборщиком до губернії з тим, щоб на загальних зборах він закликав робітників відмовитися від участі у виборах і зняв свою кандидатуру. Дубовий виконав це завдання. У 1906 р. Н. І. Дубовий бере активну участь у загальному страйку робітників Микитівського рудника.

Перша російська революція зазнала поразки. Партійні організації, що уціліли від розгрому, змушені були піти у глибоке підпілля. Але підготовка робітничого класу до нової, ще більш рішучої боротьби, не припинялась. Для цього використовувались всі існуючі легальні і нелегальні форми роботи. Однією з основних легальних форм роботи більшовицької партії були передвиборні кампанії по виборах у Державні думи. Вірний рядовий партії Дубовий у рядах цього фронту. Як виборщик до III і IV Державних дум по робітничій курії він використовував збори виборців для викриття реакційної суті політики царського самодержавства.

Протягом 1912—1913 рр. Наум Іпатович підтримує зв'язок з більшовицькою фракцією IV Державної думи і редакцією газети «Правда»<sup>3</sup>. На його ім'я редакція «Правди» надсилає для робітників Нелепівського рудника по 100 примірників газети, які він розповсюджував серед шахтарів. У 1916 р. Дубовий бере активну участь у страйку робітників Горлівсько-Щербинівського вугільного району, що проходив під керівництвом місцевого комітету РСДРП.

У лютому 1917 р. у Росії перемогла буржуазно-демократична революція. Досвідчений більшовик Дубовий обирається першим головою об'єднаної Ради робітничих депутатів Нелепівського, Щербинівського, Микитівського рудників.

Після Жовтневої соціалістичної революції Н. І. Дубовий стає одним із організаторів і керівників Червоної гвардії Донбасу. Він бере безпосередню участь в боях

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 250.

<sup>2</sup> ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 616, арк. 4.

<sup>3</sup> Там же, арк. 11.

каледінськими бандами. Перебуваючи деякий час в складі Центрального штабу Черної гвардії Донбасу<sup>4</sup>, Наум Іпатович командує спеціальною військовою частиною, о збирала продовольство і амуніцію для робітничих загонів басейну<sup>5</sup>.

Н. І. Дубовий — учасник громадянської війни. Весною 1918 р., коли під натиском мецьких окупантів радянські військові частини залишили Україну, він на чолі невеличкого збройного загону забезпечує вивіз до Царицина значної кількості продовольства. Згодом Дубовий працює в Особовому відділі Південного фронту в Козлові. З визволенням частини України від німецької окупації Наум Іпатович обирається членом обвиконкому в Слов'янську. Потім він політпрацівник 44 дивізії, командиром якої ув син Н. І. Дубового І. Н. Дубовий.

Після закінчення громадянської війни Дубовий кілька років працював у Житомирській губернській контролній комісії та завідуючим губернською робітничо-селянською інспекцією. В 1921—1922 роках одночасно він є членом української центральної комісії допомоги голодуючим. У 1924 р. Н. І. Дубовий переїжджає до Харкова. Будучи членом ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР, Дубовий, кристально чесна людина, принциповий більшовик, віддавав всі свої сили охороні єдності партії, зміцненню партійної дисципліни, всемірному поліпшенню апарату Радянської держави, успішному здійсненню планів соціалістичного будівництва. Він працював заступником голови Центрального бюро скарг НК РСІ України, будучи одночасно головою Всеукраїнської ради воявоначних безбожників. З 1934 р. Дубовий на роботі в комісії радянського контролю.

Наум Іпатович неодноразово обирався членом ВУЦВК'а та кандидатом в члени ЦВК СРСР. Він брав участь у роботі VI, VII, VIII партійних конференцій та IX й X з'їздів Комуністичної партії України. В 1937 р. Дубовий був безпідставно обвинувачений. Загинув у 1941 р.

Т. М. КОЛИШЕР

## 125 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. П. СТАРИЦЬКОГО

Видатний український письменник-демократ, театральний і громадський діяч Михайло Петрович Старицький народився 2(14) грудня 1840 р. в с. Кліщинцях Золотоніського повіту на Полтавщині в дворянській сім'ї. Рано залишившись сиротою. М. Старицький виховувався в родині батьків М. В. Лисенка, згодом видатного українського композитора.

Під час навчання в Полтавській гімназії юнак захоплюється російською й українською літературою, особливо творчістю Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, пізніше «Чорною радою» Куліша. В гімназії ж він виявив свої здібності до віршування. Після закінчення гімназії учився в Харківському, а з кінця 1860 р. — в Київському університеті, але не закінчив його.

На початку 70-х років М. Старицький разом з М. В. Лисенком організовує український аматорський гурток, вистави якого з великим успіхом спершу ідуть на домашній сцені, а згодом у київському міському театрі. Для цього гуртка М. Старицький написав п'єси, а М. В. Лисенко — музику до них («Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка»).

З середини 60-х років М. Старицький захоплюється перекладацькою роботою. Його переклади друкуються у львівських журналах «Нива», «Правда» та ін., а також виходять окремими книгами у Києві. Завдяки М. Старицькому побачили світ українською мовою казки Андерсена (1873), байки Крилова (1874), повість «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя (1874), «Сербські народні думи і пісні» (1876). Т. зв. Ємський указ царя 1876 р., що прирікав українську культуру на загибель, тимчасово припиняє видавничу діяльність М. Старицького. Та при першій же нагоді він поновлює її: 1882 р. видає свій переклад трагедії «Гамлет» В. Шекспіра, а 1881—1883 рр. — дві частини «З давнього зшитку. Пісні і думи», куди ввійшли переклади творів видатних російських і західноєвропейських поетів та його оригінальні твори. З видань М. Старицького особливо велике значення мав альманах «Рада» (І ч.— 1883 р., ІІ ч.— 1884 р.), що, за висловом І. Франка, був «перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоты та занепаду», тобто після Ємського указу.

У пошеченківську добу твори М. Старицького, особливо 70-х років, сповнені революційної прирастаті, закликів до боротьби проти самодержавства («До молоді»,

<sup>4</sup> Газ. «Известия революционных войск» — орган штаба по боротьбі з контрреволюцією на юге России, 17 лютого 1918 р.

<sup>5</sup> Газ. «Коммунист», 9 листопада, 1922 р.

«Нива», «До броні» та ряд інших). На цих же позиціях поет залишився до кінця свого життя.

З 1883 р. М. Старицький очолив першу українську професійну театральну трупу і віддав справі розвитку українського реалістичного театру понад десять років праці керівника й режисера. В умовах адміністративних і цензурних утисків це був великий подвиг. Але Старицький — не тільки театральний діяч, а й визначний драматург. Він написав понад тридцять п'єс, пристосував до сцени твори І. Нечуя-Левницького та П. Мирного, писав п'єси на сюжети прозових творів різних авторів (Гоголя, Крашевського, Шабельської та інших). Але найбільше значення мають його оригінальні драматичні твори, особливо драми «Не судилося» (1882), «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (1887), «В темряві» (1892), «Талан» (1893) та інші, в яких з реалістичних позицій розкрив різні сторони життя української дійсності. М. Старицький створює кілька оригінальних історичних драм: «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші», «Остання ніч», а також «Тарас Бульба» за однойменною повістю М. Гоголя.

М. Старицький, крім багатьох віршів і п'єс, написав кілька десятків прозових творів. Ця частина його літературної спадщини найменше вивчена й дуже мало відома сучасному читачеві.

Найважливіша частина прозової спадщини письменника — його сім великих історичних романів: «Перед бурей» (1895, у першодруку — «Богдан Хмельницький»), «Буря» (1896), «У пристани» (1897), «Молодость Мазепы» (1898), «Рунна» (1899), «Последние орлы» (1901), «Разбойник Кармелюк» (1903).

Найбільше уваги М. Старицький віддає художньому зображенню визвольної війни 1648—1654 рр. На цю тему написані перші три з названих романів, драми «Богдан Хмельницький» і «Оборона Буші», повість «Облога Буші» (1891) і поема «Mogitugi» (1903).

На історичну тематику написано також повісті: «Заклятий скарб» (1891, Подільська легенда), «Червоний дьявол» (1896) і «Первые коршуны» (1900). Дві останніх — з життя Києва початку XVII ст.

Написанню цих творів передувало глибоке вивчення письменником різноманітних історичних джерел, мемуарів і праць різних авторів. Можна з певністю сказати, що на Україні тоді не було письменника, який так докладно знав би історію свого краю, як М. Старицький. У своїх романах він відображає окремі періоди з життя і боротьби українського народу за своє визволення, починаючи з середини XVII ст. і майже до кінця першої половини XIX ст. Ці твори М. Старицького відзначаються глибоким реалізмом у поєднанні з прогресивним романтизмом, історичною правдивістю зображення минулого українського народу. Ідея визвольної боротьби, глибокий патріотизм, демократизм, любов до трудящих і ненависть до гнобителів, обстоювання дружби народів, віра в краще майбутнє українського народу — все це об'єднує романи М. Старицького, робить їх близькими нам і сьогодні.

За 1891—1903 рр. М. Старицький надрукував у різних періодичних виданнях тридцять два оповідання і нарис, один з яких значною мірою автобіографічний твір («К биографии Н. В. Лысенка», 1903), а другий був опублікований посмертно («30 млн. минувшего», 1906). Майже всі твори побачили світ на Україні у післявоєнний час.

Починаючи з 1895 р. М. П. Старицький брав активну участь в роботі Київського літературно-артистичного товариства як член його правління і активний учасник літературно-драматичних вечорів, зокрема українських.

Характеристика діяльності М. Старицького буде неповною, коли не згадаємо його боротьбу за збагачення української літературної мови. В своїх оригінальних творах і перекладах він вживав чимало неологізмів, ним самим створених, більшість яких стала сьогодні загальноживаними словами.

Помер Михайло Петрович 14(27) квітня 1904 р. і похований у Києві на Байковому кладовищі.

В. У. ОЛІЙНИК

**В. ЧИГИРИК. ЗА ЛЕНІНСЬКИМ ДЕКРЕТОМ (КП України в боротьбі за здійснення ленінської земельної політики в 1917—1920 роках), вид-во політичної літератури України, К., 1964, 88 с.**

Серед книг, присвячених 50-й річниці Великого Жовтня, привертає увагу брошура В. Чигирик «За ленінським декретом», в якій автор висвітлює діяльність Комуністичної партії України по здійсненню одного з перших декретів Великої Жовтневої соціалістичної революції — ленінського декрету про землю. В історичній літературі ця важлива тема ще не знайшла повного висвітлення. Досі аналізувалися переважно окремі етапи діяльності КП(б)У по революційному перетворенню аграрних відносин на Україні.

В. Чигирик зробила першу спробу показати роль Комуністичної партії України у здійсненні революційних земельних перетворень на протязі великого періоду — з 1917 р. по 1920 р. Не дивлячись на те, що брошура належить до серії популярних видань, вона написана на основі серйозного наукового дослідження великого кола питань. В ній використано значний документальний матеріал, частина якого вперше вводиться автором в науковий обіг.

В брошурі показано величезне значення здійснених партією революційних земельних перетворень для боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Заслугою автора є глибоке розкриття ролі Комуністичної партії України, яка, керуючи здійсненням революційних земельних перетворень, підпорядковувала їх завданням союзу робітничого класу з трудящим селянством.

Здійснення ленінського декрету про землю на Україні відбувалось в умовах загострення класових суперечностей і розтягнулось на весь період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. На цьому складному шляху виникали труднощі, не вдалось уникнути і помилок, які, зокрема, проявлялись у випадках порушення ленінських принципів добровільності при створенні колективних господарств. Вказуючи на помилки, допущені в 1919 р. у проведенні земельної політики на Україні, автор брошури розглядає їх, як результат недостатнього врахування конкретних умов того часу, відсутності відповідального практичного досвіду, нестачі підготовлених кадрів партійних і радянських працівників на місцях. Така точка зору ґрунтується на вивченні конкретних фактів і позитивно відрізняється від суб'єктивістських трактувань, які періодко траплялись в історичній літературі по даному питанню. Автор зупи-

няється на заходах партії по ліквідації допущених помилок, підкреслює роль В. І. Леніна в цій справі, значення партійних рішень, зокрема рішень VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства для практичної діяльності КП(б)У.

Цікаві дані наводить автор про організацію політичної роботи на селі, її різноманітні форми. Досить показовими є, наприклад, такі дані: тільки у Харківській губернії за період з квітня по листопад 1920 р. було проведено 24 безпартійні селянські конференції, 12 з'їздів і нарад, 2164 мітинги, організовано 293 хати-читальні, 50 сельбудів; у Київській губернії проведено 37 безпартійних конференцій, 61 нараду і з'їзд, 219 мітингів, організовано 396 хат-читальень і т. д. (стор. 55). В популяризації земельної політики Радянської влади, як це показано в книжці, значну роль відіграли безпартійні селянські конференції, проведення «Селянського тижня», більшовицька преса, виїзди для роз'яснювальної роботи на місцях партійних і радянських працівників.

Автор показує роль партійних органів і місцевих осередків партії у створенні комітетів незможних селян і керівництві їх діяльністю, їх участь в роботі земельних органів, в організації практичних заходів по розвитку колективного землеробства. В. Чигирик підкреслює велике значення у здійсненні аграрної політики Комуністичної партії і Радянської влади на Україні досвіду Радянської Росії, а також допомоги російського народу українському у революційному перетворенні аграрних відносин.

Оцінюючи позитивно брошуру В. Чигирик, треба відзначити і її окремі недоліки. Автор по суті не дав характеристики соціально-економічних суперечностей українського села напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Про боротьбу селянства за розв'язання аграрного питання згадується в книжці тільки у зв'язку з проголошенням ленінського декрету про землю. Для повноти розкриття процесу доцільно було б коротко сказати про розмах селянської боротьби за землю на Україні після Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Автор підкреслює, на нашу думку невдало, що більшовики підписали «Основний закон про соціалізацію землі», не поділяючи ідей, на яких він базувався (стор. 10). Тут потрібно уточнення. Більшовики не поділяли ідеї зрівняльного поділу землі і погодились з ними тому, що це була вимога селянських мас. Але «Основний закон про соціалізацію землі» включав в той же час завдання розвитку соціалістичних форм в землеробстві і надавав їм переваги перед

одноосібними господарствами<sup>1</sup>. В. І. Ленін підкреслював, що Радянська влада «дала *пряму* перевагу комунам і товариствам, поставивши їх на перше місце»<sup>2</sup>. При характеристиці «Основного закону про соціалізацію землі» не можна ігнорувати цю його сторону.

Не можна погодитись із твердженням автора про те, що вже на початку 1918 р. безземельні та малоземельні селяни України «рішуче приступили до поділу надлишків куркульських господарств» (стор. 16). Таке твердження без будь-яких зауважень можна віднести до другої половини 1920 р., але ні в якому разі до 1918 і навіть до 1919 р., як про це свідчать численні документальні матеріали.

В брошурі правильно відзначається, що відведення в 1919 р. великої кількості колишніх поміщицьких земель для організації радгоспів було помилковим. Авторіві слід було вказати і на те, що помилковим було також проголошення «недоторканим земельним фондом» всіх земель цукрових заводів. Адже саме в районах цукросіяння, де поміщики в свій час переключали майже всі свої землі на обслуговування цукрової промисловості, селянство надзвичайно страждало від безземелля та малоземелля. За даними на 1 січня 1917 р. на Україні площа землі, яка належала цукроварням, або яку вони арендували, становила 1 219 683 десятин<sup>3</sup>.

В. Чигирик приділяє значну увагу характеристиці, закону про землю від 5 лютого 1920 р. Проте деякі положення цього

документа, що мають принципове значення, випали з поля зору автора. Так, закон про новому розв'язував питання про землі цукроварень. Безземельному та малоземельному селянству землі цукроварень передавались на договірних началах, а саме, з умовою постачання цукрової промисловості сировиною, що корінним чином відрізняло від практики 1919 р. Не говориться в брошурі і про таку характерну особливість закону, як вимога широкого залучення безземельного і малоземельного селянства до практичної роботи по розділу нетрудових земель.

На наш погляд, в брошурі слід було згадати про циркуляр уряду УСРР від 1 березня 1920 р., який по суті був розвитком закону про землю, і після затвердження IV Всеукраїнським з'їздом Рад (травень 1920 р.) став його складовою частиною. Згідно циркуляру, землі всіх селянських господарств, що перевищували встановлену губземвідділом норму, підлягали розподілу між безземельними та малоземельними селянами, як і землі поміщицької Партиї, радянські органи, КНС в свої практичній роботі спирались на його положення при експропріації частини куркульських земель.

Зазначені недоліки проте не знижують загальної позитивної оцінки книжки, яка внесла певний вклад у висвітлення окремих питань ще недостатньо вивченої теми.

М. І. КСЕНЗЕНКО

#### ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІХ ВИКОРИСТАННЯ, вип. I, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 291 с.

В радянській історичній науці наших днів посилилася увага до якості історичного дослідження, до ретельності обробки історичних джерел. Удосконалення майстерності роботи дослідників, неможливе без глибоких галузевих знань, неодмінно повинно було привести (й привело) до розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Тривалий час незаслужено забуті, ці дисципліни набувають нового звучання в працях наших сучасників. Дедалі частіше виходять у світ монографії, дослідницькі статті й навчальні посібники, присвячені тій чи іншій галузі.

Особливо слід вітати випуск Інститутом історії АН УРСР разом з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР збірників статей, метою яких є своєчасне ознайомлення широких кіл наукової гро-

мадськості з останніми досягненнями в галузі спеціальних історичних дисциплін. Неможливо не погодитися з думкою редакційної колегії, висловленої в передмові до першого випуску, про те, що видання стане дійовим засобом для дальшого згуртування наукових сил, які працюють у різних галузях історичних знань.

Перший збірник, випущений у 1964 р., повністю відповідає поставленим перед ним завданням. Насамперед, дуже вдала форма його. Невеликий збірник, об'єднаний широким профілем статей, зручний для формування. Великий і різноманітний матеріал забезпечить йому широке коло читачів. Цьому сприятимуть російські резюме до кожної статті, а також і добре оформлення книги.

Збірник складається з 23 самостійних праць, що розміщені в трьох частинах: статті, повідомлення, замітки. Цей поділ (передусім, для двох перших частин) умовний, оскільки чіткої грані між статтями й повідомленнями провести не можна.

Опубліковані праці торкаються питань краєзнавства, архівознавства, археології, джерелознавства, дипломатики, історії, державних установ, історичної географії, палеографії, сфрагістики, нумізматики,

<sup>1</sup> Див. «Систематический сборник важнейших декретов 1917—1920», ст. 35, М., 1920, стор. 104.

<sup>2</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 279.

<sup>3</sup> Журн. «Вісник цукрової промисловості», 1920, № 3—6, стор. 29.

метрології і хронології. Уже самий перелік спеціальних галузей, що їх зачепили автори, показує незвичайну широчину випуску. Разом з тим він справляє враження внутрішньої єдності, зумовленої продуманим добіром статей.

Широкі хронологічні рамки збірника: приблизно, з X ст. до наших днів. Найбільше праць присвячено джерелам та історії XVI—XVIII ст. Дуже показовий інтерес авторів до радянської тематики. Вона фігурує в багатьох працях.

Статті різноманітні не лише за тематикою і хронологією, але й за самим своїм характером. Переважає дослідницький тип, але є матеріали методичні, оглядові та інформаційні.

Праці з архівознавства, археографії та краєзнавства присвячені животрепетним питанням практичної роботи і ґрунтуються на величезному колективному досвіді. Велике місце займають проблеми організації відомчих і міжвідомчих робіт. Так, наприклад, у центрі уваги колективної статті І. В. Гарнаги, Ф. П. Єсенкова та Г. П. Романія «Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами» — одне з найсуттєвіших і спірних питань радянського архівного будівництва — принцип поточного комплектування архівів матеріалами радянського періоду. Трудність його в тому, щоб під час комплектування, з одного боку, зберегти всі цінні матеріали, а з іншого — уникнути наводнення архівосховищ другорядними, що не становлять наукової і практичної цінності, документами.

Розподіливши всі матеріали, що відкладаються в результаті діяльності державних установ, на чотири категорії, автори на конкретних прикладах показали сталу й тимчасову цінність документів кожної з чотирьох категорій стосовно всього ланцюга державних архівів. Однак деякий сумнів чисто теоретичного плану викликає виділення в третю класифікаційну групу документів правового характеру, оскільки практично зміст таких документів перекриється змістом інших груп.

Посилений інтерес до історії нашої Батьківщини, повсюдне створення народних музеїв, підвищена роль сільських шкіл та вивчення місцевої історії, нарешті, написання історії міст і сіл України — все це вимагає якнайбільшої активізації діяльності архівних органів республіки. Немов відповіддю на це питання сучасності є колективна стаття В. В. Грабовецького, В. Л. Калініченка та Ш. С. Людкевського про основні форми, що в них має вилитися допомога державних архівів розвитку краєзнавства. Автори розробляють як загальні напрямки роботи, так і конкретні заходи, починаючи від складання різних каталогів і картотек до публікації краєзнавчих статей і консультацій. Автори розглядають при цьому архівістів не як пасивних зберігачів документальних скарбів, а як активну силу, як іні-

ціаторів у розвитку народного краєзнавства.

До названих статей близько стоїть повідомлення В. П. Сидоренко про укладання наукової хроніки історії України радянського періоду.

Дещо в іншому методичному плані праці з археографії. Стаття Є. П. Шаталіної про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду проникнута бережливим ставленням до тексту документа, до його внутрішніх і зовнішніх особливостей, до повноти і точності його відтворення. Це досить важливі питання, від розв'язання яких залежить науковий рівень робіт.

Не менш серйозне й інше питання, зачеплене в статті Є. П. Шаталіної — про методику скороченої передачі текстів масових документів.

Цьому ж присвятив спеціальне повідомлення В. П. Місюра, розглянувши різні форми подібної передачі (у вигляді таблиць, схем, діаграм і т. п.). Намагання ввести в науковий обіг велику кількість нових документів, повна публікація яких була б неможлива через їхній обсяг та й не бажана через замалу цінність кожного документа окремо, цілком зрозумілі. Разом з тим виникає запитання: чи не дуже автор захоплюється табличним методом? Чи не може статися, що пропагована форма таблиць створить видимість повноти даних, а насправді далеко неповних, а іноді й випадкових?\*

До збірника включено кілька праць з історії окремих спеціальних дисциплін, зокрема цікаве повідомлення Я. Д. Ісаєвича «Українська археографія в XVII—XVIII ст.», що значно відсовує в глибокі початковий етап видання документів на Україні. Цікаве щодо цього і повідомлення І. П. Крип'якевича про історичну картографію Західної України в XIX—XX ст. (до 1939 р.).

Значне місце займають матеріали з джерелознавства й дипломатики. Ґрунтовна стаття І. П. Крип'якевича розглядає з джерелознавчого боку такі цінні літературно-публіцистичні пам'ятки, як літописи Галичини XVII—XVIII ст. Автор виконав величезну роботу по встановленню центрів літописання та соціального середовища, де виникли літописи. Стаття простежує розвиток форм літописів од розрізнених літописних записів до різних детальних розповідей, що ґрунуються навколо великих подій політичної історії.

Джерелознавчою базою одночасно для двох статей стали актові книги. Та автори підійшли до них з різних точок зору. Л. А. Проценко розглядає актові книги XVI—XVIII ст., що зберігаються в ЦДА УРСР, як джерело для вивчення спеціальних історичних дисциплін. Стаття, безперечно, послужить поштовхом до дальшого використання багатих даних цих книг. Повідомлення В. Д. Чунтулової про форму документів, що їх фіксували в актових книгах Креме-

нецького земського суду XVI—XVII ст., розв'язано в плані дипломатики. Джерелознавству і дипломатиці присвячено статті І. П. Крип'якевича, Л. А. Проценко, В. Д. Чунгулової.

Доповнюють одне одне повідомлення П. І. Захарчишина та З. С. Хомутецької про питання української палеографії XVI—XVII ст., при чому З. С. Хомутецька розглядає палеографічні особливості згаданих вище актових книг Кременецького земського суду, а П. І. Захарчишина — львівського письма, тобто в одному з повідомлень мова йде про книжну, а в іншому — про ділову графіку. Тексти обох повідомлень відтворюють характерні написи окремих букв, а до праці З. С. Хомутецької подано зведену таблицю основних написів букв XVII ст. На жаль, таблицю подано для всього століття повністю, без розподілу на першу й другу його половину, а це було б наочніше для ілюстрації основних висновків автора про два періоди в розвитку типу почерків XVII ст. (40-х і 80-х років). Варто б також до обох статей прикласти фотокопії справжніх текстів відповідних періодів, оскільки без цього неможливо чітко уявити характер письма — відповідність між висотою рядків і проміжків між ними, про розташування надрядкових букв, зв'язаність письма і т. д.

Сфрагістиці присвячено найбільше уваги в збірнику — п'ять повідомлень і заміток. Вони відкриваються найбільш загальним і дуже докладним повідомленням О. В. Маркевича про документи ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики. Автор не тільки дає детальну характеристику основним групам сфрагістичних матеріалів архіву, але й піднімає питання, що хвилюють архівістів і музейних працівників, — про збереження печаток на документах і публікацію зображень печаток.

Решта праць більш вузького значення. Серед них хочеться виділити як зразок сфрагістичного дослідження повідомлення В. О. Гавриленка про львівські цехові печатки XIV—XV ст. Особливо тонко проведено датування недованих відбитків. Статті, як і повідомлення Б. С. Ватулі «З історії української радянської сфрагістики», замітки М. Ф. Савицького «Печатки Одеського комітету РСДРП» та Р. О. Юри «Висла печатка з Воїнського городища» — багато ілюстровані. Особливо вдалий підбір фотографій до статті М. Ф. Савицького,

до якої додаються зображення матриці, відбитку на документі й прорисовки однієї печатки, що дає повне уявлення про неї.

Стаття В. І. Петрова про історичну топографію Києва ґрунтується на перевірці даних літописання археологічними даними. Цим шляхом автор приходить до висновку про соціальний характер топографії міста і про зміни її у зв'язку з поглибленням феодальних відносин.

Серйозним дослідженням є стаття Ф. П. Шевченка про дипломатичну службу на Україні в період визвольної війни 1648—1654 рр. Автор не обмежується характеристикою діяльності Військової канцелярії, а простежує становлення дипломатичного церемоніалу, особливості дипломатичної документації і т. д. Не можна, однак, погодитися з невизначним тлумаченням у статті функцій таких діячів дипломатичної служби, як толмачі. Треба думати, що в даному випадку цілком припустима аналогія з російською дипломатичною практикою, а саме — з толмачами Посольського приказу, обов'язком яких був не писемний, а усний переклад частіше з слів, а іноді й з листа.

Нумізматика в збірнику представлена статтею М. Ю. Брайчевського про нумізматику в темах ранньої історії східнослов'янських племен та повідомлення І. К. Свєшнікова «До історії чеканки монет у Львові».

Ряд повідомлень виявили ті галузі спеціальних історичних дисциплін, що потребують розробки майже заново. В статті Я. П. Кіся говориться про необхідність розпочати дослідження з історії хронології різних земель України, і на цій основі — до створення загальної української хронології. Близькі завдання щодо української історичної метрології поставлені заміткою А. З. Барабоя.

Короткий огляд змісту збірника пересвідчує в тому, що він є цінним вкладом у розвиток ряду спеціальних історичних дисциплін. Чимало положень та піднятих у ньому питань мають велике теоретичне й практичне значення. Тому особливо прикро, що збірник вийшов до смішного малим тиражем — 512 примірників і тому одразу ж перетворився на бібліографічну рідкість.

Слід побажати якнайскорішого продовження цього доброго починання і виходу другого випуску значно більшим тиражем.

Н. Ф. ДЕМИДОВА

\* \* \*

За останні роки на Україні з'явилися поодинокі статті з окремих питань різних галузей спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Але систематичних публікацій з цих галузей історичної науки досі не було. Початок цьому поклав рецензований збірник статей.

Стаття В. В. Грабовецького, В. Л. Калініченка і Ш. С. Людкевського висвітлює

роль державних архівів у розвитку краєзнавства. Але автори обмежились даними тільки Миколаївського та Кіровоградського обласних архівів про результати роботи в галузі історії краю, а факти про створення народних музеїв навели тільки з Львівщини. Чимало яскравих прикладів розвитку краєзнавства в інших областях республіки залишилися поза увагою авторів. Варто б

згадати архівні фонди ряду музеїв України, де можна знайти цікаві матеріали з історії краю.

Є. П. Шаталіна у статті «Про деякі передачі тексту документів радянського періоду» на конкретних прикладах показала, як порушуються правила публікації документів, зупинилася на спірних питаннях передачі тексту. Можна сподіватися, що стаття покладе початок обміну думками між археографами-спеціалістами, в результаті чого підвищиться науковий рівень видань документів радянської епохи.

Повідомлення Я. Д. Ісаєвича містить важливі дані, які доводять, що зародження української археографії відбулося не в XIX, як вважалося досі, а в XVII ст. Наведені автором приклади ілюструють також високий рівень розвитку української культури XVII—XVIII ст. Але варто було б підкреслити певну класову тенденційність видань українських документів XVII—XVIII ст.

В. П. Місюра у своєму повідомленні рекомендує методи скороченої публікації документів, застосування яких значно прискорить видання численного документального матеріалу і полегшить роботу дослідників над архівними джерелами.

На теми джерелознавства написані статті І. П. Крип'якевича — «Літописи XVII—XVIII ст. у Галичині» і Л. А. Проценко — «Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін». Сподіваємося, що в наступних випусках з'являться статті і про значення актових книг як першокласного документального джерела для дослідження різних питань української історії та етнографії XVI—XVIII ст.

Праця Ф. П. Шевченка висвітлює одну з мало досліджених сторінок історії державних установ — організацію дипломатичної служби на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. Автор досліджує, за яких умов і в яких колах народжувалися державні документи міжнародного значення, відзначає характер дипломатичних документів України періоду визвольної війни, відмінності стилю дипломатичної переписки. Варто було б автору зупинитися на змінах форми дипломатичних документів залежно від того, якій державі вони адресувалися.

Праці з джерелознавства, вміщені в першому випуску, охоплюють письмові пам'ятки лише XVI—XVIII ст. У наступних виданнях збірника хронологічні рамки необхідно розширити.

Подібне ж побажання можна висловити і щодо матеріалів з питань палеографії. Ця галузь спеціальних історичних дисциплін представлена двома повідомленнями про місцеві особливості українського письма XVI—XVII ст. Це перші кроки у вивченні української палеографії радянськими істориками. Додані до повідомлень палеографічні таблиці матимуть практичне значення в освоєнні українського письма XVI—XVII ст. Обидві публікації мають

спільний недолік: в них не знайшли свого відображення типові риси спільності письма в окремих українських землях у XVI—XVII ст.

Про завдання, що стоять перед українськими радянськими істориками в складанні наукової хроніки історії України, розповіла в своєму повідомленні В. П. Сидоренко.

Повідомлення Я. П. Кіся присвячено вивченню хронології письмових пам'яток західноукраїнських земель XIV—XVIII ст. Можна повністю погодитися з автором щодо необхідності вивчення хронології з метою створення в майбутньому підручника української хронології.

Дипломатика українського історичного документа представлена в збірнику повідомленням В. Д. Чунтулової «Форми документів актових книг Кременецького земського суду».

Сфрагістиці у збірнику присвячено три повідомлення і дві замітки. Б. С. Ватуля у повідомленні «З історії української радянської сфрагістики» докладно описує печатки партійних, радянських, профспілкових органів, не звернувши належної уваги на їхнє значення в дослідженні різних питань історії радянського періоду. Вигідно відрізняється від попередньої праця О. В. Маркевича «Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики». Це невелике за обсягом, але справді наукове дослідження сфрагістики має значну цінність як результат вивчення багатого архівного матеріалу. Автор відмітив значення використаних ним даних сфрагістики для з'ясування різних питань історії, етнографії, історії техніки та ін. Позитивне враження справляє також повідомлення В. О. Гавриленка «Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення», де є науковий опис печаток, пояснення написів і зображень, а також висновки про значення даних сфрагістики XIV—XV ст. для історії, етнографії, історії техніки та інших наук. Результатом дослідження даних сфрагістики є визначення автором часу виникнення цехів у Львові. Невелика замітка М. Ф. Савицького на основі документального матеріалу встановлює час використання печатки Одеського комітету РСДРП — з серпня 1904 р. по червень 1905 р.

У збірнику є дві публікації з нумізматики. Стаття М. Ю. Брайчевського «Нумізматика в темах давньої історії східнослов'янських племен» розкриває значення нумізматики як важливого історичного джерела у вивченні стародавньої історії нашої країни. І. К. Свешніков у своєму повідомленні на основі вивчення монет львівської чеканки робить важливі висновки про політичне й економічне становище Польщі у XVII ст.

Історичну географію представляють стаття В. П. Петрова «Історична топографія Києва (Першопочатки міста)» та повідомлення І. П. Крип'якевича «Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.)»,

метрологію — невеличка, але цікава замітка А. З. Барабою.

Рецензований збірник свідчить про певні наслідки досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін і, безумовно, інтенсифікує їхній дальший розвиток. Треба тільки, щоб до цієї справи приєдналися і працівники музеїв, оскільки в музейних фондах також є цінні матеріали для вивчення спеціальних історичних дисциплін.

**АНГЕЛ ХР. ВЕКОВ. БЪЛГАРО-РУСКИ РЕВОЛЮЦИОННИ ВРЪЗКИ. 1885—1917 гг.,** изд-во на БКП, София, 1965, 203 с.

**АНГЕЛ ХР. ВЕКОВ. БОЛГАРСКО-РОСИЙСКИ РЕВОЛЮЦИЙНИ ЗВЪЗКИ. 1885—1917 гг.,** вид-во БКП, София, 1965, 203 с.

Проблема висвітлення віковичних братерських зв'язків болгарського народу з народом Радянського Союзу привертає пильну увагу істориків, а також економістів, філологів та інших фахівців. Безсумнівно, що нове монографічне дослідження болгарського історика Ангела Векова, присвячене цій темі, буде зустрінуте з великим інтересом науковою громадськістю та широким колом читачів.

Досить широка джерельна база і, в першу чергу, нові архівні матеріали дали можливість автору розкрити окремі невідомі досі сторінки історії болгаро-російських революційних зв'язків кінця XIX — початку XX ст., а також висвітлити ряд подій та явищ під новим кутом зору.

Дослідження проводиться в трьох основних напрямках: зв'язки російської революційної еміграції в Болгарії з болгарським робітничим і соціалістичним рухом; болгарсько-російські марксистські зв'язки на міжнародній арені і участь болгар у російському революційному русі.

Хронологічні рамки монографії охоплюють період від виникнення соціалістичного руху в обох країнах до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ці роки в історії обох народів насичені надзвичайно важливими подіями та явищами, вивчення яких допомагає глибше зрозуміти нові історичні процеси в житті болгарського та російського народів, зв'язані з перемогою Великої Жовтня. З самого початку свого дослідження автор зазначає, що для встановлення і зміцнення революційних болгарсько-російських зв'язків велике значення мала кровна спорідненість двох братніх народів та їх традиційна віковична дружба. Цю думку він проводить через всю книгу. Вихід російського робітничого класу на арену суспільно-політичної боротьби і створення соціал-демократичних партій в Росії і Болгарії поклали початок новому етапу в розвитку болгарсько-російських дружніх взаємин. Вони, як зазначає автор, збагатилися новим класовим, пролетарсько-інтернаціоналістичним змістом (стор. 12).

Збірник добре ілюстрований. Видавцям вдалося подолати технічні труднощі щодо відтворення палеографічних знаків у друкованому тексті. Окремі недоліки редакційного характеру, ряд стилістичних огріхів не зменшують позитивного враження від збірника. Видання збірників праць з спеціальних історичних дисциплін, безумовно, принесе велику користь історичній науці.

**В. І. САМОЙЛЕНКО.**

Досліджуючи питання про роль російської революційної еміграції в Болгарії у зміцненні зв'язків між болгарським і російським робітничим та соціалістичним рухом, автор відзначає два етапи в їх розвитку — революційно-народницький і соціал-демократичний, марксистський. Розповідаючи про перебування в Болгарії С. А. Шнеє, В. К. Дебогорія-Мокрієвича, Н. К. Сузілового, О. М. Луцького, М. П. Драгоманова та інших політемігрантів з Росії, автор підкреслює, що вони користувались повагою і у болгарських трудящих, знайомили їх з боротьбою свого народу проти царизму, будили інтерес до ідей соціалізму і отже, певною мірою, підготували ґрунт для пропаганди теорії наукового соціалізму (стор. 22). Водночас А. Веков цілком вірно зазначає, що знайомство і зближення болгарської інтелігенції з російськими емігрантами сприяло поширенню в її середовищі народницьких і дрібнобуржуазних поглядів, проти яких пізніше вів боротьбу Д. Благоев.

Значний інтерес становлять наведені в книзі дані про діяльність російських революціонерів у Болгарії.

Викликають інтерес сторінки про перебування потьомкінців у Болгарії, про нелегальну революційну роботу легендарного більшовика Камо і таких діячів, як С. Г. Буачідзе, Васо Горделадзе, Васил Тесленка та інші. Але взагалі революційні зв'язки болгарських «тісників» з більшовиками через російських емігрантів, що перебували в Болгарії, слід було б розкрити повніше, тим більше, що автор мав у своєму розпорядженні деякі неопубліковані матеріали. Зокрема, бажано було б ширше розповісти про багаторічну революційну діяльність в Болгарії одного з членів Благоевської групи в Росії О. М. Говорухіна, а також Є. Т. Нікоша, М. О. Семашка та ін.

Хоч автор і вказує, що через емігрантів-більшовиків здійснювалось проникнення в Болгарію ідей марксизму-ленізму, проте цей процес слід висвітлити глибше. Російська революційна еміграція, як зазначається в книзі, відіграла позитивну роль у розвитку болгарського соціалістичного руху, сприяла зміцненню інтернаціональних пролетарських зв'язків трудящих Болгарії та Росії, збагатила болгарських «тісників» соціалістів досвідом нелегальної боротьби.

Присвятивши окремий розділ болгарсько-російським марксистським зв'язкам на між-

народній арені, А. Веков зосередив увагу на двох питаннях: взаєминах болгарських студентів-соціал-демократів з російськими революційними емігрантами в Швейцарії (зустрічах болгарських та російських марксистів на міжнародних соціалістичних конгресах і конференціях).

Наведено чимало фактів, які свідчать про зворушливу дружбу болгарських студентів, що навчалися у вузах Швейцарії, з Г. В. Плехановим. Болгарські студенти знайомилися з життям російського пролетаріату й студентства і солідаризувалися з їх боротьбою. Так, у листі до київських студентів висловлювалася солідарність з їхнім рухом «за академічну свободу, за людську гідність російських студентів» (стор. 87). Чимало яскравих сторінок книги присвячено зустрічам і дружнім взаємовідносинам болгарських студентів і емігрантів Романа Аврамова, Стояна Нокова, Павла Нончева, Олександра Атанасова, Івана Чоноса, Пенчо Савова та інших з В. І. Леніним. Всі вони були особисто знайомі з Володимиром Іллічем, часто слухали його виступи й інформували партію болгарських «тісних» соціалістів про ту внутріпартійну боротьбу, яку вів В. І. Ленін з меншовиками, анархістами та іншими ідейними противниками.

В книзі показано світлину рішучу і непримирну боротьбу проти опортунізму в міжнародному робітничому і соціалістичному русі, яку вели болгарські й російські соціал-демократи разом з марксистами інших країн. А. Веков простежує, як в процесі її болгарські «тісняки» поступово зближувалися з В. І. Леніним і більшовиками, розповідає про особисті контакти між ними, зокрема про першу зустріч Д. Благоева з В. І. Леніним (1910 р.). Наведені в роботі матеріали розширюють уявлення про ту величезну роботу по згуртуванню лівих революційних сил у міжнародному соціалістичному русі, яку вів вождь світового пролетаріату.

Важливим фактором у зміцненні болгарсько-російських революційних зв'язків, як це переконливо показано в книзі, була широка участь болгар у революційному русі Росії. Знаменним є той факт, що основоположник соціалістичного руху в Болгарії Дмитр Благоев здобув освіту і рево-

люційний гарт в Росії і заснував тут першу марксистську групу. Його найближчий соратник Георгій Кирков теж навчався в Росії. Дружні почуття до російського народу вони пронесли через все своє життя і виховували молоді кадри болгарських революціонерів у дусі вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму.

Читач знайде також багато цікавого про відважного болгарського революціонера Івана Загубанського, який, ризикуючи життям, переправляв ленинську «Искру» з Варни в Одесу, про Михайла Кочева, продовжувача його справи, та багатьох інших синів болгарського народу, які боролися пліч-о-пліч з російськими братами. Навіть у роки століпінської реакції болгарські революціонери Георгій Семенов, Нікола Димитров, Стоян Джоров та інші вели мужню боротьбу з російським царизмом. Болгарсько-російське революційне братерство було скріплене кров'ю, пролитою за спільну справу визволення трудящих обох країн.

Книга А. Векова принесла велику користь як болгарським, так і радянським читачам. Проте, звичайно, при дослідженні такої широкої за своєю проблематикою і хронологічними рамками теми автору важко було уникнути деяких недоліків. Окремі питання не знайшли належного висвітлення, про що вже частково згадувалось. Слабо розкрита, зокрема, роль партійної преси більшовиків і «тісняків» у розвитку братерських революційних зв'язків, а також у поширенні ідейного впливу лєнінізму на болгарське «тіснячество». Бажано було б ширше використати пресу російської соціал-демократії і матеріали радянських, в тому числі українських архівів, де є чимало не використаних ще документів про російсько-болгарські революційні зв'язки. В книзі зустрічаються окремі повторення, помилки, місцями не уніфіковано науковий апарат тощо (див. стор. 16, 18, 21, 25, 30, 35, 36, 42, 66, 71, 91, 110, 125 та ін.).

Рецензована монографія як перша синтетична праця з цієї надзвичайно важливої проблеми є значним внеском в історіографію братніх взаємовідносин народів наших країн. Книга А. Векова сприятиме дальшому розвитку радянсько-болгарської дружби.

І. М. КУЛІНИЧ, П. С. СОХАНЬ

**АКТОВА КНИГА ЖИТОМИРСЬКОГО МІСЬКОГО УРЯДУ КІНЦЯ XVI ст.** Підготував до видання М. К. Бойчук, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 192 с.

Одним з найбільш цінних історичних джерел, що зберігаються в архівах України, є, безперечно, актові книги. Існують описи деяких з них, велика кількість актів опублікована в «Архиве Юго-Западной России» та ряді інших публікацій, але ще ніколи не робилась спроба повністю видати хоч одну з таких книг. Тому можна ли-

ше привітати добре і корисне для науки починання Інституту мовознавства АН УРСР ім. Потебні. Важливо відмітити, що М. К. Бойчук, який підготував до друку актову книгу № 1 Житомирського гродського суду, оформив її за всіма правилами видання подібних пам'яток: написав до неї передмову, зробив палеографічний опис, розібрав правопис, передав короткий зміст актів, нарешті, додав до публікації покажчики географічних назв і власних імен та словник малозрозумілих слів.

Разом з тим видання не позбавлене і ря-

ду недоліків, про які і піде мова нижче.

Насамперед, назва пам'ятки («Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.») неточна: автор, очевидно, переплутав міські, тобто магістральні, ратушні суди з гродськими. Адже видана ним книга — не міського уряду, а гродського, тобто кримінального суду.

Не позбавлена деяких неточностей і передмова. На початку її дається нечітке визначення актових книг: вони представлені просто як акти громадянського стану, що записувались в книгах, а не як книги протоколів рішень певних судових установ, куди, між іншим, «для пам'яті» вносились і акти громадянського стану. На початку утворення архіву в Києві було лише 5838 книг, а не 6027. Остання цифра показує кількість актових книжок в архіві вже перед 1917 р.

Викликає заперечення запропонована автором класифікація актових книг. Адже існували книги записові, декретові, але ніколи не було «змішаних», інша річ, що з часом у судах перестали дотримуватись розподілу матеріалу між названими типами книг і записували все підряд в одну книгу. Ніколи також записові книги не називались «поточними», як стверджує М. К. Бойчук. Серед інших назв актових книг автор подає «пограничні» і «контрактіві» — проте таких книг не було, хоч існували прокордонні комісії, які відкладали, подібно до судових установ, актові книги. Автор оперує невживаними назвами «дезелятові», «стемпльові» книги, водночас не називаючи такі основні групи актових записів, як книги підкоморських, каптурових, конфедерацьких, комісарських судів. М. К. Бойчук зовсім не згадує про магістратські та ратушні суди (і відповідно про їх актові книги), доволіно розподіляючи книги на земські і «міські, або гродські». Цю помилку автор повторює неодноразово, зокрема на стор. 35: «...Правові відносини між панами у кримінальних справах розглядав міський суд (кгородський вряд!)». В словнику малозрозумілих слів він коротко пояснює: «кгородський — міський».

Загальна характеристика пам'ятки виглядає занадто спрощеною, містить пояснення абсолютно зрозумілих речей, наприклад: «Нумерація проведена тільки на лицевій стороні аркушів, зворотні сторінки аркушів не нумеровані, отже пронумеровано аркуші, а не сторінки».

Не слід було відносити до палеографічного аналізу пам'ятки і нумерацію аркушів, зроблену в архіві в 1958 р.

Дещо примітивним виглядає опис печаток. Ось приклад однієї такої характеристики: «На кожній з них є двоголовий орел і над ним корона», — але ж орел тримає в кігтях скіпетр і державу, інакше кажучи, на печатці зображено герб Російської імперії. Непрофесійальною виглядає і характеристика паперу: «Якість паперу теж різна: є папір кращий, є і гірший».

Говорячи про водяні знаки, автор згадує тільки книгу Н. П. Лихачова, в той час, як на Україні користуються звичайно альбомом Клепікова, Гераклітова, Машука.

Виходячи з того, що першою в описі є книга за 1582 р., М. К. Бойчук висловлює думку, що саме з цього року почалося ведення актових книг Житомирським міським урядом. Автор зовсім не рахується з історичними фактами — адже гродський суд на Житомирщині існував уже в першій половині XVI ст., а книжки до 1582 р. просто загинули. Особливо прикро те, що вказана помилка перейшла на сторінки «Літературної України» за 9 липня 1965 р., де вміщено замітку-рекламу про видання цієї пам'ятки. У замітці категорично стверджується: «Дослідники гадають, що саме з 1582 р. і почалося на Україні ведення міськими урядами актових книг». Проте актові книги були введені на Україні в основному починаючи з 1520 р., книга того часу зберігається і в Київському республіканському історичному архіві.

Характеризуючи останній лист видання (73 зв.), автор пише, що на його вільній від запису частині «...зроблено один під одним два прочерки, які нагадують положену горизонтально видовжену цифру 8 великого розміру, від якої донизу йдуть хвилясті хвостики». Не слід було б так детально описувати літеру «зет», яка і тепер ставиться на вільних місцях паперу з метою запобігання різним дописуванням.

Деякі помилки містять і покажчики. Наприклад, невірно пояснюються поняття «Київська земля» і «Київський повіт»; іменний покажчик чомусь названо покажчиком «власних назв людей»; слово «пан» в покажчику іноді передається як «шляхтич», а іноді як «землевласник»; категорія «зем'янин» зовсім відсутня. До словника малозрозумілих слів можна було не включати слова, які не вимагають особливих пояснень: артикул, будка, бидло, вепр, господа, зле, каплун та ін. Слово «сябр» подано без основного визначення (співучасник, що мав спільну з іншими неподільну власність).

У публікації М. К. Бойчука Житомирська актова книга доступна для читання, її текст передано, в основному, вірно, хоч і тут, навіть при побіжному перегляді, впадають у вічі окремі помилки. Перш за все, невідомо, з яких причин автор виключив з вживання літеру «Й», замінивши її на «И». Вставляючи від себе в текст речення, автор складає їх, часто не звертаючи уваги на історичні терміни, дипломатичні принципи написання документів тощо. Ось приклад: «До уряду замку Житомирського прислала поміщиці (Курсив наш.— Л. П.)» (стор. 45). Є й помилки в читанні тексту: на стор. 38 написано «записных» (треба «записные»), там же пропущено слово «денника»; на стор. 39 вставлено слово «установленого», якого в тексті нема; там же ім'я та прізвище «Денис Скиликів»,

а треба читати «Денис с Киликієва»; на стор. 40 — «Івана Збрикова» (треба «Івана з Брикова»); на стор. 51 — «жупаном» (треба «жупаном»); на стор. 105 — «село Гришковичи» (треба «село Грешковичи»), там же — «Муровский» (треба «Муравский»); на стор. 112 — «Андрійка Арендар» (треба «Андрійка арендар»); на стор. 115 — «Яцка Зармолича» (треба «Яцка Ярмолича»); на стор. 129 — «селитриноковы» (треба «села Гриниковы») та ін.

Незважаючи на вказані помилки, рецен-

зоване видання безперечно корисне. Воно становить початок серії, і наукова громадськість чекає на її продовження. Водночас хочеться висловити побажання, щоб надалі до видання актових книг залучали також істориків з метою запобігання зазначених недорочностей. Адже джерела, подібні до Житомирської Актової книги, не можна розглядати лише як мовні пам'ятки.

Л. А. ПРОЦЕНКО

І. Г. Ш О В К О П Л Я С. ОСНОВИ АРХЕОЛОГІЇ, вид-во «Радянська школа», К., 1964, 270 ст.

Рецензований учбовий посібник складається з передмови і десяти розділів. У першому розділі дається чітке визначення предмета і завдання радянської археологічної науки, перераховуються основні типи археологічних пам'яток, викладаються основи сучасної методики польових досліджень, подається розгорнута критика теорій буржуазної археології, дається стислий нарис розвитку зарубіжної, дореволюційної та радянської археології. На жаль, автор обмежився лише критикою неприховано реакційних концепцій, залишаючи поза увагою інші напрямки буржуазної археології, які дістали широке поширення в післявоєнні роки (теорія дифузії тощо). Слід було б розповісти і про праці прогресивних археологів, які намагаються в своїх наукових дослідженнях йти по новому шляху, використовуючи величезний досвід радянських вчених, показати успіхи археологічної науки в країнах народної демократії. Багато місця відводиться історії розвитку археологічної науки за рубезем і надто мало в СРСР.

Другий розділ книги присвячений характеристиці стародавнього кам'яного віку — палеоліту. Це один з найцікавіших і змістовніших розділів, в якому докладно висвітлені результати вивчення численних пам'яток. Водночас проблема пізньопалеолітичних жителів висвітлена стисло. Ми не вправі вимагати від автора висвітлення, а тим більше наукової розробки всіх теоретичних, часто дискусійних проблем і питань, проте було б добре, якби він підвів хоч короткі підсумки існуючим дискусіям. Треба було б докладніше розповісти про господарську діяльність пізньопалеолітичних людей, особливо про появу рибальства.

У третьому розділі розповідається про пам'ятки епохи мезоліту, використовується новий археологічний матеріал, добутий радянськими вченими за післявоєнного часу. Це насамперед стосується питання про виділення на території Східної Європи трьох основних великих мезолітичних областей: південноруської, західноруської та волго-окської. Значний інтерес має поданий огляд дослідження головних пам'яток ме-

золітичного часу на Україні, в Білорусії, Литві, в басейні Верхньої Волги та Оки, особливо родових могильників. Залишки трьох з них вперше виявлені на Україні і зовсім недавно досліджені у районі дніпровського Надпоріжжя.

Цікаво написаний четвертий розділ, присвячений характеристиці нового кам'яного віку — неоліту. Тут докладно висвітлюється питання про існування на території України кількох великих неолітичних археологічних культур: приазовської, сурсько-дніпровської, дніпро-донецької, буго-дністровської, дунайської. Розповідається також про неолітичні культури інших районів нашої країни. Але дуже стисло характеризуються неолітичні пам'ятки Кавказу і Середньої Азії, недостатньо приділяється уваги висвітленню деяких надбудовних явищ, зокрема, питань культури та ідеологічних уявлень неолітичних племен. Автор припускає ряд нечітких формулювань і положень в оцінці неоліту Уралу.

У п'ятому розділі «Епоха міді — бронзи» дається детальна характеристика окремих археологічних культур, значна частина яких була розташована на території України. Розділ починається з характеристики трипільської культури, а потім поданий огляд її основних пам'яток за трьома хронологічними етапами. В окремих випадках автор відступає від існуючої періодизації трипільських пам'яток. Так, до середнього етапу розвитку він відносить поселення в урочищі Коломийщина 1, хоч інші дослідники відносять його до пізнього етапу. Належна увага приділяється характеристиці так званих культур шнурової та багатовапнякової кераміки, комарівської, білогрудівської, бондаринської, катакомбної і зрубної культур. Недостатньо, на нашу думку, приділяється уваги культурі мідно-бронзового віку Кавказу і Середньої Азії.

Цікаво написаний шостий розділ «Залізний вік», в якому докладно охарактеризовані пам'ятки передскіфського та скіфського часу, а також пам'ятки мілоградської, підгірцівської та юхнівської культур, таврські пам'ятки гірського Криму, скіфосарматські городища на Нижньому Дніпрі та сарматські могилиники. Розповідається про культури раннього залізного віку, що існували в лісових районах Східної Європи, в Сибіру, у Середній і Західній Євро-

пі. Вдало і яскраво розповідається про пам'ятки скіфського часу. Належна увага приділена також характеристиці економіки і суспільних відносин племен скіфського часу. На жаль, дуже стисло характеризуються культури племен раннього залізного віку, які населяли інші райони нашої країни, особливо Кавказ і Середню Азію.

У сьомому розділі «Античні держави Північного Причорномор'я» характеризуються грецькі міста Березань, Ольвія, Тіра, Херсонес Таврійський, міста Боспорського царства, Харакс. Автор відтворює правильну картину античної колонізації Північного Причорномор'я, характеризує її передумови і причини, хоч не завжди належним чином спинається на конкретних обставинах. Тут подаються цікаві і в цілому повні відомості про економіку, планування та влаштування цих міст, про їх культуру.

Восьмий розділ присвячений стародавнім східним слов'янам та їх сусідам. Нам здається, що цей розділ є найменш вдалим з усіх розділів книги. В ньому розповідається про пам'ятки зарубинецько-корчуватського та черняхівського типів, а також про пам'ятки, що відносяться до другої половини першого тисячоліття нашої ери. Автор не зовсім виправдано розглядає тут пам'ятки роменсько-боршевської культури. Недостатньо приділяється уваги деяким літописним племенам. У книзі майже не згадані пам'ятки, залишені полянами, древліями, дреговичами, тиверцями. Не зовсім переконливим є твердження автора про широкий обіг римської монети у племен Придніпров'я вже в перші століття нашої ери. Нам здається, що у автора нема достатніх даних для того, щоб обстоювати значний розвиток товарно-грошових відносин у східних слов'ян.

У дев'ятому розділі «Древня Русь» докладно характеризується економіка древньої Русі, розповідається про землеробство і скотарство, полювання, рибальство і бортництво, про ремесла (добування і обробка заліза, гончарство, виготовлення скла, ювелірну, деревообробку і кам'яно-

різну справу, обробку кістки) і торгівлю Київської Русі. Висвітлюються також основні результати археологічних досліджень пам'яток таких міст і городищ, як Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Мінськ, Гродно, Стара Ладога, Псков, Новгород, Владимир, Стара Рязань, Москва, Тмутаракань і Біла Вежа. Необхідно було б докладніше спинитися на питаннях про час і шляхи утворення древньоруських міст, а також дати чіткіше визначення відмінностей між містами та замками.

Заключний десятий розділ рецензованої книги присвячений короткому опису середньовічних пам'яток Східної Європи. Автор розповідає про Волзьку Болгарію, Хозарський каганат, про пам'ятки гірського Криму. Оскільки книга є посібником для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають загальний курс з археології, слід було б, на нашу думку, доповнити її хоча б коротким нарисом про методичку археологічних досліджень.

Книга І. Г. Шовкопляса виграла б, коли давала докладні відомості не тільки про археологічні пам'ятки Української РСР, але й інших союзних республік. Неможливо зводити це описання до переліку окремих пам'яток, як це зроблено, наприклад, в розділах по неоліту, епохи міді-бронзи та раннього залізного віку. В такому вигляді посібник не завжди цілком відповідає програмі вузівського курсу «Основні археології». Необхідно було б дати докладніші відомості про найважливіші групи археологічних пам'яток Російської РФСР, союзних республік Закавказзя і Середньої Азії.

Відзначені недоліки не знижують цінності книги І. Г. Шовкопляса, яку, без сумніву, з інтересом і користю читатимуть не тільки студенти вищих навчальних закладів, спеціалісти-археологи, вузівські та музейні працівники, але й широкі кола читачів, які цікавляться стародавньою історією нашої країни.

М. М. БОНДА

# Хроніка та інформація

## ЮВІЛЕЙНА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 20-РІЧЧЮ УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Трудащі орденоносного Закарпаття в жовтні ц. р. відзначили 20-річчя Ужгородського державного університету. На промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, школах і установах прочитані лекції з історії рідного університету. На сторінках обласної газети «Закарпатська правда» опубліковано ряд статей про повсякденну багатогранну роботу вузу. 16 жовтня на всіх факультетах відбулися засідання рад з участю викладачів, студентів, представників трудящих міста та області.

18 жовтня зібралася Наукова рада університету. Великий зал обласної філармонії заповнили викладачі, студенти, робітники, колгоспники, численні представники інтелігенції, гості з братніх країн: Чехословаччини, Болгарії, Угорщини.

Ректор університету Д. В. Чепур у своїй доповіді розповів про славу історію першого в Закарпатті вищого навчального закладу, який за порівняно короткий час став вогнищем культури і науки Радянського Закарпаття. Коли 18 жовтня 1945 р. за рішенням РНК УРСР і ЦК Комуністичної партії України був створений Ужгородський університет, через його поріг переступили 168 юнаків і дівчат — синів і дочок закарпатських незаможників. Завдяки батьківській турботі Комуністичної партії і радянського уряду, братерській допомозі Академії наук СРСР та УРСР, провідних вузів країни в Ужгородському університеті тепер навчається на 9 факультетах, 51 кафедрі, в 10 науково-дослідних і близько 100 навчальних лабораторіях понад 8 тис. студентів. Їм дають ґрунтовні знання з різних галузей науки 400 викладачів — професорів, доцентів, висококваліфікованих фахівців. До послуг студентів і науковців бібліотека з 600-тисячним книжковим фондом. Колектив університету — дружна інтернаціональна сім'я, до його складу входять представники 17 національностей. Шість з половиною тисяч випускників університету працюють у різних районах нашої неосянної країни, несуть трудящим надбання радянської культури, науки. Від імені всього колективу ректор заповнив рідну Комуністичну партію і радянський уряд, що викладачі, всі працівники вузу, студенти з честю викону-

ватимуть покладене на них завдання по підготовці висококваліфікованих кадрів для народного господарства країни.

Професорсько-викладацький склад, студентів і працівників університету від імені Закарпатського обкому КП України і облвиконкому привітав член бюро обкому партії, голова Закарпатського облвиконкому В. П. Русин. Від імені Ужгородського міськкому КП України і міськвиконкому виступив з привітанням перший секретар міськкому партії М. М. Бойко.

Проректор Львівського державного ордену Леніна університету ім. І. Я. Франка професор В. Ф. Рогаченко вручив Ужгородському університету пам'ятну медаль і побажав ужгородським колегам дальших успіхів у навчальній, виховній та науковій роботі. Гаряче вітали колектив університету перший секретар Закарпатського обкому ЛКСМУ В. Ф. Гецянин, офіцер Радянської Армії Н. К. Чечик, колишній декан медфаку, нині головний гінеколог республіки професор М. С. Бакшеев, робітниця Ужгородського фанерно-меблевого комбінату І. В. Грецька. Голова облсоюзспорту Є. М. Драга вручив університету приз за досягнення в галузі фізкультури і спорту.

Ректор Кошицького університету ім. П. Й. Шафарика професор Еміль Матеїч оголосив постанову ради університету про нагороду Ужгородського університету пам'ятною медаллю П. Й. Шафарика. Проректор Тирновського педагогічного інституту (Болгарія) Пеньо Русев і завідувач кафедри угорської мови і літератури Сегедського педагогічного інституту (Угорщина) Ласло Вайда підкреслили, що творчі зв'язки між Ужгородським університетом та їхніми інститутами є свідченням братерської дружби і взаємодопомоги між народами соціалістичного табору.

На адресу університету надійшли численні вітальні листи і телеграми від багатьох наукових установ країни, вчених, випускників вузу.

З нагоди 20-річчя Ужгородського університету багато працівників вузу за плодотворну працю нагороджені почесними грамотами Закарпатського обкому КП України і облвиконкому.

І. Г. ШУЛЬГА

### СЕМІНАР З ПИТАНЬ АРХІВОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

17 вересня 1965 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбувся семінар з питань архівознавства і спеціальних дисциплін історії. В роботі семінару взяли участь співробітники Центрального державного історичного і Обласного архівів, Інституту суспільних наук, Університету, наукових бібліотек, музеїв та інших установ Львова, а також керівники історико-краєзнавчих музеїв та директори шкіл.

З доповіддю на тему: «Матеріали львівських архівів — основне джерело до вивчення антифеодального руху карпатських опришків під керівництвом Олекси Довбуша» виступав кандидат історичних наук В. В. Грабовецький. Повстання Олекси Довбуша 30—40-х років XVIII ст. ознаменувало собою найбільше піднесення опришківського руху. До середини XIX ст. Довбуш був відомий тільки з джерел народної творчості. Але в 50-х роках XIX ст. польському історикові А. Бельовському вдалося виявити міські судові книги міста Станіслава за першу половину XVIII ст., в яких були запроцьогольовані зізнання кількох соратників Довбуша. У 80-х роках XIX ст. два нові документи виявив український буржуазний історик Ю. Целевич. Після 1888 р. статті і замітки про Довбуша ґрунтувалися на основі документів, виявлених А. Бельовським і Ю. Целевичем.

В 1953 р. В. В. Грабовецький розпочав розшуки нових документів про діяльність Олекси Довбуша у Львівських архівах. Йому вдалося виявити у Львівському центральному історичному архіві і відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки понад 50 нових документів з життя і антифеодальної діяльності Олекси Довбуша — про здобуття і знищення Богородчанської фортеці у 1744 р., знуцання полковника Золотницького над селянами і повсталими опришками, причини вбивства Довбуша, цікаві повідомлення про відозви та маніфести Олекси Довбуша. Нові документи розповідають про тісні взаємозв'язки опришків з селянами, про вплив руху Довбуша на піднесення антифеодальної боротьби на Прикарпатті в середині XVIII ст. Цікаві документи знайдено і про обставини загибелі народного героя. Вони дають змогу повніше розкрити причини за-

гибелі О. Довбуша і розправи шляхти над його соратниками.

В обговоренні першої доповіді взяли участь історики, архівісти, вчителі та інші учасники семінару.

Директор Історико-краєзнавчого музею в м. Яремче Івано-Франківської області М. Є. Музиря в своєму виступі наголосив, що ім'я народного героя Олекси Довбуша відоме не тільки на Україні, але й далеко за її межами і, запропонував збільшити публікацію джерел про О. Довбуша.

Завідуючий бібліотекою с. Космач Івано-Франківської обл. Л. Д. Вардзарук в своєму виступі підкреслив, що Довбуш став улюбленим героєм народних мас. Про його сміливі напади на панські маєтки, про його виняткову хоробрість народ склав багато пісень, переказів. Виступаючий висловив побажання спорудити пам'ятник славному народному герою в селі Космач, де часто бував зі своїми опришками легендарний Довбуш.

В дискусії виступили також художник Г. С. Смольський, науковий працівник Львівського музею українського мистецтва С. В. Чехович, В. Й. Матковський з Болехова, історик І. В. Шпитковський та інші.

На семінарі була також заслухана доповідь про республіканську науково-теоретичну конференцію архівознавців, дана стисла інформація з аналізом доповідей, повідомлень і виступів, що обговорювалися на II республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Науковий працівник архіву О. Я. Мацюк дав характеристику документальних джерел, представлених на виставці: «Олекса Довбуш в документах і матеріалах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові». Експозиція виставки відобразила антифеодальний рух карпатських опришків 1609—1845 рр. в хронологічному порядку.

Учасники семінару з великим інтересом оглянули організовану в архіві виставку документальних матеріалів та творів образотворчого мистецтва, що висвітлюють життя і антифеодальну діяльність керівника руху карпатських опришків — Олекси Довбуша.

Н. Ф. ВРАДІЙ

## ХІ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ІСТОРИКІВ НАУКИ

Міжнародна Спілка істориків науки, Міжнародна Академія історії науки та їх Конгреси.

Міжнародні контакти істориків природознавства і техніки існували ще на початку поліття. Особливого розвитку набрали з 1929 р., коли історія природознавства і техніки виділилась у самостійний напрям діяльності. Тоді ж відбувся I Міжнародний конгрес з історії науки, а в 1931 р. в Лондоні — II.

У 1929 р. створено Міжнародну Академію історії науки, а в 1947 р. на V Конгресі організаційно оформилась і Міжнародна Спілка історії науки. Радянські вчені вперше були обрані в Міжнародну Академію у 1931 р. (професор математик Васильєв, професор хімік М. Блох і академік спеціаліст по Сходу В. В. Струве), до Міжнародної Спілки істориків науки СРСР вступив у 1956 р. на VIII Конгресі у Флоренції і Мілані. Спілка й Академія істориків науки знаходяться під патронатом ЮНЕСКО, їх цілями є розвиток наукових зв'язків між спеціалістами різних країн, збирання і публікація найважливіших документів з історії науково-технічного прогресу, організація різних Міжнародних наукових заходів: симпозіумів, ювілейних сесій, спеціалізованих нарад і Конгресів істориків науки (раз на 3 роки), а також підтримка і видання міжнародних журналів з цієї галузі знань. Крім того, Академія присуджує раз на 3 роки за найвидатніші наукові дослідження золоту медаль пам'яті Дж. Сартона (американський історик, один з організаторів Академії і Спілки. Помер у 1960 р.).

У 1962 р. на X Конгресі, який відбувався у містах Ітака та Філадельфія, одним з віце-президентів Міжнародної Спілки істориків науки обрано представника СРСР — професора А. Т. Григор'яна (історик механіки). В ці ж роки Академія поповнилась радянськими вченими. Зараз із 100 академіків і 100 членів-кореспондентів 15 місць належать радянським вченим (4 академіки і 11 членів-кореспондентів).

XI Міжнародний конгрес з історії науки проходив з 24 по 31 серпня 1965 р. в містах Варшава, Торун, Кельц і Краков. В його роботі взяло участь понад 700 делегатів з 25 країн. Від Радянського Союзу — 102 чоловіки, з них від Української республіки — 7.

З вступною промовою виступив заступник голови Державної Ради ПНР професор Вроцлавського університету Станіслав Кульчинський. Далі доповідь «Історія науки — засіб методологічних узагальнень» виголосив голова Польської групи Асоціації історії філософії науки проф. Тадеуш Катарбинський, доповідь «На шляху до науки про науку» від імені Дж. Бернала\* — доктор Маккей. В останній доповіді висловлювалась думка про необхідність широко-

го розвитку наукових досліджень з історії науки й організації відповідних кафедр у вищих навчальних закладах.

Потім була заслухана доповідь проф. Р. Татона (Франція) «Олександр Коіре — історик перевороту в астрономії». Урочисте засідання закінчилось виступом проф. А. П. Юшкевича (СРСР) на тему «Василь Зубов — людина і вчений».

На Конгресі працювало п'ять симпозіумів і п'ять секцій.

Симпозіуми присвячувалися проблемам: 1. «Історичний розвиток методологічних проблем загальних наук природничим і суспільним», 2. «Традиційні елементи і нове в космології Коперніка», 3. «Творіння Альберта Ейнштейна», 4. «Давня техніка видобування заліза» і 5. «Минуле і майбутнє науки».

Були заслухані і обговорені доповіді: «Природа та історія» (Р. Хойкаас, Голландія), «Науки соціальні і природничі» (Р. Рубицький, ПНР), «Традиційні елементи і нове в космології Коперніка» (А. Біркенмайер, ПНР), «Копернік про фази і світло планет» (Е. Розен, США), «Традиційні і новаторські елементи в космології Миколая Коперніка» (Дж. Равец, Англія), «Відносність до Ейнштейна» (М. Тоннелат, Франція), «Порівняння теорії Ньютона і теорії відносності в часі і просторі» (А. Траутман, ПНР), «Вплив і сприймання ранніх праць Ейнштейна в теорії відносності» (Г. Голтон, США), «Методи, застосовувані у Польщі для вивчення давнього видобування заліза в горах Святого Хреста» (М. Радван, ПНР), «Розвиток плавильної техніки у Великобританії» (Ф. Тилекот, Англія).

Жваво проходили засідання п'ятого симпозіума на тему «Минуле і майбутнє науки». На цьому симпозіумі були заслухані такі доповіді: «Закономірності розвитку науки» (Б. М. Кедров, СРСР), «Закономірності розвитку науки XX століття» (І. Малецький, ПНР), «Історія науки і сучасна наука» (Р. Татон, Франція), а також доповіді про закономірності розвитку форм організації науки, а саме: «Тенденція розвитку організації науки» (Г. М. Добров, СРСР), «Приклади закономірностей в організації науки» (Д. де Солла Прайс, США).

У своїй доповіді член-кореспондент АН СРСР Б. М. Кедров охарактеризував дві групи факторів, які визначають хід наукового розвитку — вплив соціального замовлення і логіку самого пізнання.

У доповіді Г. М. Доброва обґрунтовувалась можливість і необхідність здійснення принципіально нового підходу до проблеми науки як організації. В основу цього підходу покладено погляд на науку як на

\* Не зміг бути присутнім через хворобу.

складну динамічну інформаційну систему. Наукова діяльність при цьому розглядається як цілеспрямований процес збирання, аналізу і переробки інформації з метою одержання нових істин, нових практичних застосувань.

Керівник Інституту історії науки, техніки і медицини Йельського університету проф. Д. Прайс присвятив свою доповідь аналізові конкретних залежностей, одержаних на основі статистичної обробки масових даних (6 млн. джерел) та публікації наукових праць.

Останні дві доповіді викликали великий інтерес і жваво обговорювались учасниками симпозиума.

Проф. Д. Д. Іваненко відзначив перспективність представленої напряму досліджень, однак вказав і на недостатність статистичного підходу для обліку, з одного боку, — «завчасних» відкриттів і з другого — праць, позбавлених наукової цінності. Він звернув увагу на можливість застосування викладених доповідачем методів для точного кількісного дослідження проблеми «наукового потенціалу» різних країн.

На засіданнях спеціалізованих наукових секцій було заслухано понад 300 доповідей. Для прикладу розкриваємо зміст роботи секції історії біологічних наук, на шести засіданнях якої було заслухано й обговорено доповіді з загальних проблем історії біології, а також — історичного аналізу окремих наук, наукових напрямів праць видатних біологів і натуралістів та ін.

Радянські вчені виступили з такими доповідями: «Деякі історичні аспекти вивчення початкових етапів становлення багатоклітковості» (І. Є. Амлінський), «Біогенетичний закон та ідея розвитку в біології» (Є. Н. Мірзоян), «До історії понять гомології та аналогії» (Л. Я. Бляхер), «Роль ньютоніанства у відродженні апігенетичних ідей в ембріології» (А. Є. Гайсинович), «До історії розвитку еволюційної морфології на Україні» (В. Г. Касьяненко).

Характерною рисою доповідей радянських біологів були широта охоплення та глибина теоретичного обґрунтування матеріалу.

З доповідей іноземних учених особливої уваги заслуговують такі: «Структура наукової революції в біології» (С. Кузнєвський, ПНР), присвячена аналізу поглядів Куна, «Вплив теоретичної біології на польську громадську думку у другій половині XIX століття» (І. Длугокецька та ін., ПНР), «Олександр Гумбольдт та Чарльз Дарвін» (Теодоріес, Франція), «Рукописні матеріали Ч. Дарвіна в Кембріджі» (С. Сміт, Англія) і доповіді французьких біологів про Клода-Бернара.

Крім секційних засідань і симпозиумів, відбулись засідання комісій — бібліографії, наукових приладів та інструментів і комісії наукової документації.

Радянська делегація брала активну

участь у роботі Конгресу. Значна група наших учених була обрана до керівних органів Спільки та Академії. Віце-президентом Спільки знову став проф. А. Т. Григор'ян, президентом Міжнародної Академії — проф. А. П. Юшкевич. Наші вчені обрані членами і керівниками до всіх постійних наукових комісій та комітетів Спільки, а також до складу редколегії наукового журналу Спільки — «Міжнародний архів історії науки».

Одночасно з цим слід відзначити зростлий вплив у Спільці та Академії наших колег з європейських соціалістичних країн. Важливою спільною перемогою представників соціалістичних країн було прийняття до Міжнародної Спільки національного об'єднання істориків науки і техніки НДР. Делегація ФРН, яка вперто протидіяла цьому, фактично опинилася в ізоляції.

XI Конгрес порівняно з попередніми відзначався такими рисами: 1. Значною кількістю в числі учасників не тільки відомих істориків природознавства і техніки, а й багатьох визначених учених, які працюють у найважливіших галузях природознавства, технічних наук і філософії.

2. Значно вищим науковим рівнем доповідей. Головна увага зверталась на кардинальні проблеми й основні закономірності науково-технічного прогресу, становлення найперспективніших галузей природознавства, на проблеми сучасної науково-технічної революції, розробку періодизації та методологічних основ історії природознавства і техніки.

3. Актуальністю і прикладною спрямованістю досліджень. На XI Конгресі  $\frac{2}{3}$  доповідей було присвячено історії науково-технічного прогресу XIX—XX ст. При цьому вперше дуже широко висвітлювалась тематика нового і перспективного напряму історико-наукових досліджень — «Науки про науку» або «Наукознавства», яке ставить своїм завданням узагальнювати досвід організації науки загалом і сприяти своїми результатами становленню наукової організації праці в науці, практично допомагати науково керувати процесом розвитку науки.

4. У доповідях на Конгресі були широко представлені нові методи дослідження історії науково-технічного прогресу (довіді вчених Я. Фолта, Л. Нового, Г. М. Доброва та ін.).

5. Польські історики науково-технічного прогресу добре показали досвід своєї роботи з метою розвитку тих напрямів досліджень, які пов'язані безпосередньо з практикою організації науки і управління процесом її розвитку.

Всі зазначені характерні риси наукового змісту роботи Конгресу свідчать про значне піднесення в наші дні історії природознавства і техніки як наукової дисципліни. Наступний, XII Конгрес, намічено провести наприкінці серпня 1968 р. в Парижі.

В. Г. КАСЬЯНЕНКО, Г. М. ДОБРОВ

## ТОВАРИСТВО ЮНИХ ІСТОРИКІВ

При Інституті історії АН УРСР розпочаю свою роботу загальноміське Товариство юних істориків, яке є складовою частиною Товариства юних любителів науки та техніки, створеного при Академії наук УРСР а при вищих учбових закладах Києва.

Мета Товариства юних істориків — всебічно сприяти розвитку дослідницьких нахилів тих старшокласників, які ще в школі обрали для більш глибокого вивчення науки про людське суспільство — історію. При Товаристві працюють секції: вітчизняної історії (періодів феодалізму, капіталізму, Жовтневої революції та громадянської війни, соціалістичного та комуністичного бу-

дівництва), історії зарубіжних соціалістичних країн, нової та новітньої історії.

На засіданнях секцій будуть читатись та обговорюватись доповіді та повідомлення, підготовлені юними істориками. Перед ними з лекціями (за шкільною програмою) виступатимуть провідні науковці інституту. З великим інтересом юні історики вже прослухали виступи члена-кореспондента АН УРСР доктора історичних наук професора М. І. Супруненка, докторів історичних наук В. І. Клокова, К. І. Стецюк та В. А. Дядиченка.

І. Ш.

## ОБГОВОРЕННЯ МАКЕТА VI ТОМА «ІСТОРИИ СССР»

18 жовтня 1965 р. в Інституті історії АН УРСР співробітники інституту, Інституту історії партії ЦК КП України, науковці вузів Києва обговорили макет VI тома багатотомної історії СРСР.

У вступному слові старший науковий співробітник Інституту історії АН СРСР кандидат історичних наук К. М. Тарновський (заступник головного редактора тома) відзначив, що в макеті VI тома, присвяченого історії Росії періоду імперіалізму (1900 р.— лютий 1917 р.), по-новому трактується окремі питання. Зокрема авторський колектив відмовився від пануючої в історичній науці концепції про напівколоніальну залежність Росії від західноєвропейських країн. Вказавши, що вже при підготовці тома залучались історики Російської Федерації, України, Білорусії та інших республік, К. М. Тарновський підкреслив, що для авторського колективу і редколегії велике значення мають зауваження фахівців.

Учасники обговорення у своїх виступах відзначили, що підготовлений том є цінним вкладом у радянську історичну науку. Численні документальні матеріали, нові факти, чіткі формулювання, літературна мова роблять книгу цікавою. Безперечною властивістю авторського колективу є новий підхід до розгляду окремих питань, а також історіографічний огляд, в якому широко проаналізована вітчизняна та зарубіжна література.

У своїх виступах кандидати історичних наук доценти А. А. Вовк та В. Є. Спицький (КДУ) виділили висвітлення питань національної політики російського царизму. Зазначивши необхідність ширшого дослідження національно-визвольного руху, вони також звернули увагу на відгук пролетаріату центру Росії на революційні події, що відбувалися на окраїнах країни.

Кандидат історичних наук доцент

В. А. Василенко (КДУ) вказав на окремі неточності, зокрема про революційну ситуацію на початку XX ст., а також про роль США в укладенні Портсмутського миру.

Доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось (Інститут історії АН УРСР) висловив зауваження щодо структури тома, відзначивши, що парисний виклад веде, з одного боку, до повторень, з другого — до неповного викладу, і вказав на необхідність ґрунтовніше висвітлити питання революційного руху 1905 р., особливо на окраїнах Росії.

Основну увагу у своєму виступі кандидат історичних наук А. З. Барабой приділив показові ролі буржуазії і дрібнобуржуазних партій у революційному русі.

Доктор історичних наук М. Н. Леценко (Інститут історії АН УРСР) зауважив, що структура книги викликала недостатнє розв'язання окремих питань. Так, слабо висвітлене аграрне питання, майже зовсім випав матеріал, що характеризує розвиток капіталізму в сільському господарстві, особливо на початку XX ст.

Доктор історичних наук Й. Т. Щербина та кандидат історичних наук Я. Г. Сергієнко (Інститут історії АН УРСР) підкреслили, що слід ґрунтовніше висвітлити питання національного пригноблення царизмом народів Росії, більшу увагу приділити питанню розвитку пролетарської культури.

Слід ширше показати розвиток революційних подій 1917 р. на місцях — про це говорив кандидат історичних наук Ю. М. Гамрецький (Інститут історії АН УРСР), який зробив деякі зауваження і щодо історії створення та діяльності Рад робітничих і солдатських депутатів.

Ґрунтовним був виступ доктора історичних наук професора М. А. Рубача (Ін-

ститут історії АН УРСР). Зазначивши, що книга є безперечним досягненням радянської історичної науки, що автори намагаються висвітлювати повно питання міжнародної політики (чого не було в наших попередніх виданнях), М. А. Рубач разом з тим констатував, що авторський колектив тома ще недостатньо узагальнив існуючу історичну літературу, зокрема не врахував досягнень істориків союзних республік, в результаті чого питання національно-визвольного і революційного руху народів Росії не знайшли свого повного висвітлення.

Слабо також показаний аграрний рух і роль партій.

Від імені авторського колективу кандидат історичних наук І. М. Пушкарьова подякувала учасників обговорення за всі критичні зауваження і доповнення. У заключному виступі К. М. Тарновський подякував за всебічне, кваліфіковане обговорення і висловив упевненість у тому, що і надалі буде розвиватися творче співробітництво істориків двох братніх республік.

*В. Д. КАЛИТА*

## ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

Радянська історична наука приділяє багато уваги висвітленню питання про радянсько-польські відносини. Поряд з виданням документальних збірників по цій проблемі з'явилися і оригінальні наукові дослідження.

У деяких радянських республіках, зокрема на Україні і в Білорусії, проведено велику роботу по вивченню питань українсько-польського і білорусько-польського співробітництва. Проблема українсько-польського співробітництва розглянута і в ряді праць старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. Ф. Євсєєва. Завершенням його багаторічних досліджень є успішний захист докторської дисертації на тему «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1944—1961 рр.)». Він відбувся 2 листопада 1965 р. у Мінську на засіданні об'єднаної Вченої ради інститутів Відділу суспільних наук Академії наук Білоруської РСР.

Дисертант докладно відповів на ряд запитань, які йому поставили члени Вченої ради віце-президент АН БРСР академік К. К. Атрахович, заступник академіка-

секретаря Відділу суспільних наук академік АН БРСР П. Ф. Глебька, директор Інституту філософії АН БРСР К. П. Буслів, доктор історичних наук Й. І. Солодов та ін.

Дисертація І. Ф. Євсєєва була детально розглянута офіційними опонентами доктором історичних наук професором О. К. Касименком, доктором історичних наук Ф. П. Шевченком, членом-кореспондентом АН БРСР доктором історичних наук професором І. С. Кравченком, неофіційним опонентом старшим науковим співробітником Інституту історії АН БРСР В. С. Толстим.

Думка офіційних і неофіційних опонентів про актуальність розв'язаної дисертантом наукової проблеми, про її методологічні основи і практичне значення, яке вона має для зміцнення дружби і співробітництва між соціалістичними країнами, в усіх членів об'єднаної Вченої ради була єдиною. Вони одностайно ухвалили присвоїти І. Ф. Євсєєву вчений ступінь доктора історичних наук.

*В. С. ТОЛСТОЙ*

29 жовтня ц. р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук УРСР відбувся захист М. М. Кравцем дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему: «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.».

Ще молодий учений, дисертант опублікував уже дві монографії і понад тридцять статей, з них по темі дисертації монографію «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.» (Львів, 1964; 15,9 друк. арк.) і 9 статей.

Дисертація М. М. Кравця, — підкреслив офіційний опонент член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук професор І. О. Гуржій, — присвячена мало вивченій в українській радянській історіографії проблемі. Автор проаналізував розвиток капіталізму в сільському господарстві Східної Галичини і Північної Буковини, по-

гіршення становища селянства та класову боротьбу в західноукраїнському селі, процес формування союзу робітників і селян. У дисертації дається великий порівняльний матеріал про становище селян на Лівобережній і Правобережній Україні, а також у Росії, Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині і Румунії. М. М. Кравець використав багато друкованих джерел і архівних матеріалів, спеціальної літератури різними мовами.

Високу оцінку дисертації М. М. Кравця дали й офіційні опоненти доктори історичних наук І. І. Компанієць та Ф. П. Шевченко, а також доктор історичних наук М. Н. Лещенко та кандидат історичних наук Л. В. Олійник.

Вчена рада одностайно припустила М. М. Кравцю вчений ступінь доктора історичних наук.

*І. М. ШЕКЕРА*

## МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ ТКАЧЕНКО

7 листопада 1965 р. на сімдесят третьому році життя помер доктор історичних наук Микола Михайлович Ткаченко. Не стало самовідданого трудівника науки, вірного сина Комуністичної партії, чуйної людини. Науково-педагогічна громадськість нашої республіки добре знає Миколу Михайловича як визначного вченого, який все життя невтомно працював на ниві радянської історичної науки.

Нестримне прагнення до глибокого пізнання історії свого народу привело простого селянського хлопця з Черкащини Миколу Ткаченка в Київський університет, на історико-філологічний факультет, де він закінчив повний курс навчання в 1916 р. Після перемоги Великого Жовтня на Україні М. М. Ткаченко включився в будівництво радянської історичної науки. Все життя Миколи Михайловича було зв'язане з Академією наук УРСР, починаючи з перших днів її діяльності в 1919 р. Науковий співробітник Історико-географічної комісії, керівник Археографічної комісії, старший науковий співробітник інститутів історії та літератури — таким був творчий шлях М. М. Ткаченка. Науковий доробок Миколи Михайловича охоплює найрізноманітніші проблеми історичного минулого українського народу. Не втратили свого значення цілий ряд його історико-географічних праць, опублікованих ще в 20-х роках, особливо монографія «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—

XVIII ст.» (К., 1931). Багато й плідно працював М. М. Ткаченко в галузі шевченкознавства. Складений ним на основі багаторічних архівних шукань і скрупульозної аналітичної роботи над першоджерелами капітальний «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (К., 1961) є зразковою синтетичною працею такого роду. До неї постійно звертаються і звертатимуться всі, хто працює над вивченням спадщини великого Кобзаря. Окрему групу становлять праці М. М. Ткаченка з проблем української історіографії. О. М. Лазаревський, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, В. І. Пічета — у дослідження їх творчості певний внесок зробив Микола Михайлович.

Останніми роками статті М. М. Ткаченка можна було побачити на сторінках «Українського історичного журналу», «Комуніста України», «Вопросов истории», «Советской книги», «Советской библиографии», «Дніпра» та інших періодичних видань. Микола Михайлович був одним з авторів фундаментальної двотомної «Історії Києва» (К., 1959—1960) та одним з упорядників академічного «Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка». Смерть нагло перервала плідну творчу роботу вченого. Усвідомлюючи всю гіркоту непоправної втрати, ми назавжди збережемо пам'ять про Миколу Михайловича в наших серцях.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

## Листи до редакції

### ЧИ ПОТРІБНО ЦЕ?

У 1964 р. у видавництві «Известия» вийшов роман С. Складенка «Путь на Киев», що раніш видавався українською мовою. Написаний в умовах культу особи і маючи на собі його нашарування, цей роман, на наш погляд, не відтворює правильної картини подій першого року громадянської війни на Україні. Тим часом він виданий великим тиражем.

Художній твір не є історичним дослідженням, і його автор, безумовно, має право на деяку долю вимислу. Однак авторські відступи не повинні йти всупереч історичній правді. Що ж до даного роману, то в ньому багато місць побудовано на недостатньо перевіреному матеріалі, не підтвердженому документами. Так, автор стверджує, що в районі Семенівки з'явився повстанський загін, яким командував М. Шорс (стор. 30), що Шорса перекинули до Сибіру, де він командував партизанським загonom в тилу білих (стор. 51). Документи цього не підтверджують.

На стор. 30—31, 62, 200, 274, 419 та ін. автор пише про запрошення Шорса до В. І. Леніна, про одержання Шорсом вказівок безпосередньо від Володимира Ілліча тощо. Коли б щось подібне мало місце насправді, це, безумовно, знайшло б відображення у документах.

Автор інколи явно перебільшує роль М. О. Шорса в організації повстанської боротьби проти окупантів і водночас не говорить про інших воєначальників. Так, у романі жодного слова не сказано про відомих начальників дивізій більшовиків М. Г. Кропив'янського та І. С. Локотоша, про командира Червоного козацтва В. М. Примакова, тільки мимохідь сказано кілька слів про Т. В. Черняка. А кожний з них багато зробив для встановлення Радянської влади на Україні. В нарочито спрощеному, а інколи й карикатурному вигляді виведено в романі образ В. Н. Боженка (стор. 272, 273, 340 та ін.).

Автор приписує Богунському полку бойові дії, які здійснювали інші полки дивізії. Так, на стор. 31 сказано: «Богунський полк розбив німців під Стародубом, Гомелем, Унечею, Сновськом». Це невірно. Під Стародубом і Сновськом вів бої Тарашанський полк, а Богунського полку там не було, як не було його і під Гомелем. На стор. 98—100 вказується, що богунці брали Чернігів. Насправді першими в Чернігів вступили частини Тарашанського полку, а Богунський полк у цей час був за 30—35 км на північ від Чернігова. Про це свідчать донесення Богунського і Тарашанського полків<sup>1</sup>.

Якщо автор приписує Богунському полку тільки позитивні якості, то в діях інших полків він бачить тільки недоліки. Так, розповідаючи про бої під Бердичевом, він пише: «Похитнулись ряди, першими подалися назад від вогненної стіни, що стояла перед ними, новгород-сіверці, за ними похитнувся другий Тарашанський полк...» (стор. 359). Це не відповідає дійсності. Під Бердичевом не було жодного підрозділу Новгород-Сіверської бригади. А про тарашанців командуючий фронтом писав: «Під Бердичевом вперто протистояли противнику, контратакуючи, одні тарашанці...»<sup>2</sup>

Історія Першої Української радянської дивізії є однією з яскравих сторінок героїчної боротьби трудящих України за владу Рад. Проте навряд чи перевидання творів, подібних роману С. Складенка, служить справі правильного висвітлення цієї боротьби. Чи потрібно було перевидавати роман?

С. В. РОМЧЕНКО,  
член КПРС з 1917 р.

<sup>1</sup> ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 28, арк. 5, 6; спр. 22, арк. 1.

<sup>2</sup> В. А. Антонов-Оболенко. Записки о гражданской войне. М.—Л. 1932, т. III, стор. 302—303.

## ЧЕРКАСАМ 600 РОКІВ?

Черкаси — місто стародавнє. Про виникнення Черкас існує кілька версій. Російський історик XVIII ст. І. Болтін в своїх дослідженнях стверджує, що Черкаси засновані у 1284 р. колоністами Рильських слобод, які належали липецькому баскаку<sup>1</sup> Ахмету. Пізніше цю версію І. Болтіна про заснування Черкас повторили в своїх працях й інші дослідники (М. Карамзін, П. Семенов).

В 1552 р. литовські великокнязівські комісари в люстрації (ревізії) Черкаського замку<sup>2</sup> записали, що Черкаси засновані в XIV ст. полоненими черкесами п'ятигорськими, яких ніби переселили на р. Дніпро литовські князі під час своїх воєнних походів на Чорноморське побережжя.

В описі історії населених пунктів Київської губернії І. Фундуклей<sup>3</sup> і Л. Похилевич<sup>4</sup> наводять ці обидві версії про заснування Черкас, але пишуть про це не як про історичний факт, а як легенди про походження міста. П. Семенов і І. Фундуклей вважають першою історичною згадкою про Черкаси 1499 рік. У грамоті на ім'я московського великого князя Івана III кримський хан Менглі-Гірей пропонував «достати себе Киев и город Черкасск»<sup>5</sup>.

Працюючи над історією міста Черкаси для багатотомної історії населених пунктів Української РСР нам удалось виявити в Центральному державному архіві стародавніх актів у м. Москві в історичних джерелах більш ранню згадку про Черкаси. В Густинському літописі (додаток до Іпатіївського літопису), стор. 264 записано, що в літо 6813<sup>6</sup> литовський князь Гедімін завоював Київ «и потомъ Каневъ, Черкаси».

Таким чином, на період литовського завоювання Подніпров'я м. Черкаси уже існували, що повністю підтверджує безпідставність твердження про те, що Черкаси засновані полоненими черкесами. Треба думати, що першими засновниками Черкас були біглі селяни, які тікали від своїх кріпосників-феодалів в малозаселені райони Подніпров'я і змушені були захищатися, щоб їх знову феодали не повернули в кріпацтво; вели боротьбу з кримськими татарами, які прагнули загарбати південноукраїнські землі. Такі селяни вважали себе вільними людьми — козаками. Тому Черкаси вважаються стародавнім козацьким містом. В XV—XVI ст. Черкаси стали відомі як значний населений пункт України, про що свідчить той факт, що в російських історичних джерелах XVI ст. всіх українців називали «черкасами», а запорізьких козаків — «запорізькими черкасами».

Оскільки Густинський літопис — джерело XVII ст., то згадана в ньому дата виникнення м. Черкас (1305 р.) потребує дальнішого вивчення і підтвердження.

О. В. ТКАНКО

<sup>1</sup> Баскак — воєначальник, довірений золотоординського хана по збору данини.

<sup>2</sup> Архив ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 75—105.

<sup>3</sup> И. Фундуклей. Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, Спб., 1852.

<sup>4</sup> Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии, К., 1864.

<sup>5</sup> И. Фундуклей. Назв. праця, стор. 461; П. Семенов. Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 5, Спб., 1885, стор. 635.

<sup>6</sup> За новим літочисленням 1305 р.

# АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1965 р.

## СТАТТІ

|                                                                                                                                                       |      |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
| Апанович О. М. — Національно-визвольні війни в епоху феодалізму . . . . .                                                                             | 12   |
| Атанасов Петко ( <i>Болгарія</i> ) — Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків . . . . .                                     | 9    |
| Бачинський П. П., Коновалов М. А. — Боротьба КП(б)У проти троцькістської ревізії ленінізму в 1924—1925 рр. . . . .                                    | 2    |
| Белоусов В. І. ( <i>Ужгород</i> ) — Закарпаття воз'єднане і оновлене . . . . .                                                                        | 6    |
| Брайчевський М. Ю. — Теоретичні основи досліджень етногенезу . . . . .                                                                                | 2    |
| Варгатюк П. Л. ( <i>Кривий Ріг</i> ) — Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу в дожовтневий період . . . . .                         | (1)  |
| Вірник Д. Ф., Гудзенко П. П. — Методологічні основи періодизації епохи соціалізму . . . . .                                                           | 3    |
| Горбунов В. В. ( <i>Москва</i> ) — Питання новітньої історії в працях В. І. Леніна . . . . .                                                          | (12) |
| Григоренко О. С. ( <i>Чернівці</i> ) — Буковина в сім'ї Радянської України . . . . .                                                                  | 6    |
| Гуржій І. О. — Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60—90 рр. XIX ст.) . . . . .               | 10   |
| Жилін П. А. ( <i>Москва</i> ) — В. І. Ленін і воєнно-історична наука . . . . .                                                                        | (10) |
| Жуков Є. М. ( <i>Москва</i> ) — В. І. Ленін і поняття «епохи» в світовій історії . . . . .                                                            | (8)  |
| Коломійченко І. І. — Посилення роботи КП(б)У на селі в період наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) . . . . .                           | (7)  |
| Котляр М. Ф. — Стан і перспективи розвитку української нумізматики . . . . .                                                                          | 11   |
| Кравчук М. І. — Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. . . . .                                                      | 6    |
| Лавров Ю. П. — Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці XIX—на початку XX ст. . . . .                                          | 7    |
| Меленевський А. Ф. — Нелегальна діяльність Г. І. Петровського в період IV Державної думи . . . . .                                                    | 7    |
| Нагорна Л. П. — Проти сучасної буржуазної фальсифікації національної політики Комуністичної партії на Україні в період Жовтневої революції . . . . .  | (1)  |
| Немеш Деже ( <i>Угорщина</i> ) — Двадцять років Народної Угорщини . . . . .                                                                           | 3    |
| Нечкіна М. В. ( <i>Москва</i> ) — В. І. Ленін як історик революційного руху Росії . . . . .                                                           | (8)  |
| Нікольников Г. Л. — Визвольна війна українського народу в 1918 р. та визрівання революційної кризи в Німеччині . . . . .                              | 2    |
| Петров В. І. — М. І. Калінін на Україні . . . . .                                                                                                     | 12   |
| Побеленський Я. О. ( <i>Харків</i> ) — Боротьба японського народу проти «договору безпеки» . . . . .                                                  | 9    |
| Римаренко Ю. І. — Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921—1922 рр. . . . .                         | (9)  |
| Романченко І. С. ( <i>Львів</i> ) — Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст. . . . .                                             | 6    |
| Рудько М. П. — Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні . . . . .                                                                          | 7    |
| Санцевич А. В. — Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958—1964 рр.) . . . . .                                       | 2    |
| Семиряга М. І. ( <i>Харків</i> ) — Посилення воєнно-політичної кризи в Німеччині в останні місяці другої світової війни . . . . .                     | 8    |
| Славик Вацлав ( <i>Чехословаччина</i> ) — Двадцять років з дня визволення Радянською Армією Чехословаччини (Роздуми з приводу 20-х роковин) . . . . . | 5    |
| Флоровський А. В. ( <i>Чехословаччина</i> ) — Російсько-австрійські відносини на початку XVIII ст. . . . .                                            | 3    |
| Фомін Ю. Ю. — Українська громадськість і повстання в Герцеговині та Боснії в 1875—1876 рр. . . . .                                                    | 8    |
| Фрейліх Пауль ( <i>НДР</i> ) — Підсумки двадцятирічного розвитку Німеччини (до 20-річчя визволення Німеччини від фашизму) . . . . .                   | 5    |
| Фролкін М. М. — Розробка В. І. Леніним питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р. . . . .                                        | (11) |
| Шевченко Ф. П., Сарбей В. Г. — Радянська історична наука на службі будівництва комунізму . . . . .                                                    | 1    |
| Шевченко Ф. П. — Дискусія — неодмінна умова розвитку історичної науки . . . . .                                                                       | 3    |
| Шовкоп'яс І. Г. — Про характер зв'язків населення в епоху пізнього палеоліту . . . . .                                                                | 10   |
| Яблонський Генрик ( <i>Польща</i> ) — Стан і перспективи розвитку історичної науки в Польщі . . . . .                                                 | 4    |

Я ц у н с ь к и й В. К. (*Москва*) — Про створення історичного атласа України . . . 7

### **До 60-річчя революції 1905—1907 рр.**

Лещенко М. Н. — Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції . . . 1  
 Лось Ф. Є., Олійник Л. В. — Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні . . . 1  
 Шморгун П. М. — З історії більшовицьких організацій України (1905 р.) . . . 1

### **До 95-річчя з дня народження В. І. Леніна**

Гутянський С. К. — Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури . . . 4  
 Чирко В. А. — Роль В. І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії . . . 4  
 Юрченко О. Т. — В. І. Ленін і початковий період історії КПРС . . . 4  
 Ярошенко А. Д. — В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини . . . 4

### **До 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною**

Клоков В. І. — Допомога українського народу зарубіжному рухові Опору . . . 5  
 Коваль В. С. — Стратегія США в Європі до перелому у ході Великої Вітчизняної війни . . . 5  
 Чеканюк А. Т., Буцько М. О. — Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) . . . 5  
 Чиж В. П., Мойсеев О. В. — З історії героїчних битв радянських військ за визволення України (грудень 1942—жовтень 1944 рр.) . . . 5

### **Назустріч 50-річчю Великого Жовтня**

Супруненко М. І., Рубач М. А. — Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції . . . 10

### **Інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні**

Калениченко П. М. — Польські трудящі в боротьбі за зміцнення Радянської влади (1918—1920 рр.) . . . 11  
 Кулінич І. М. — Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.) . . . 11  
 Позняков К. І. (*Дніпропетровськ*) — Пролетарська солідарність у період розгрому Врангеля . . . 11  
 Сохань П. С. — Участь трудящих зарубіжних країн у боротьбі за перемогу Великого Жовтня . . . 11

### **Питання методології та методики досліджень**

Горський В. С. — Деякі питання методології дослідження історії культурних взаємовідносин . . . 9  
 Добров Г. М. — Про кількісні методи аналізу в дослідженні . . . 12  
 Килунов А. Ф. — Про природу історичного факту . . . 8  
 Косолапов В. В. — Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу . . . 8  
 Пушкарьов Л. М. (*Москва*) — Історичне джерело та історичне дослідження . . . 9  
 Рубач М. А. — В. І. Ленін про пізнання суперечностей історичного процесу . . . 12

### **ПОВІДОМЛЕННЯ**

Бабко Ю. В. — З історії партійного будівництва на Україні в 1935—1936 рр. . . 8  
 Березовчук М. Д. (*Умань*) — Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України . . . 2  
 Бельська М. В. (*Дніпропетровськ*) — Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн (1933—1937 рр.) . . . 10  
 Брожек Анджей (*Польща*) — Українські робітники в промисловості Верхньої Сілезії перед першою світовою війною . . . 7  
 Бروفман М. І. (*Чернівці*), Телєфус А. М. (*Москва*) — Діяльність організації «Визволення» на Буковині . . . 6  
 Васюк Л. І. (*Чернівці*) — З історії боротьби трудящих Північної Буковини за возз'єднання з УРСР (листопад 1918 р. — червень 1940 р.) . . . 6

- Васюта І. К. (*Івано-Франківськ*) — Розвиток капіталістичних відносин у нафтовій промисловості Західної України (1918—1939 рр.) . . . 3
- Великохатко О. Т. — Шляхи перетворення соціалістичної праці в комуністичну . . . 1
- Візір М. П., Молодчиков О. В. — Скарбниця українського народу . . . 5
- Вітрук Л. Д. — Про громадсько-політичну діяльність робітниць України в 1926—1932 рр. . . 12
- Волощенко А. К. — Селянський рух на Правобережній Україні напередодні та у період другої революційної ситуації . . . 9
- Гамрецький Ю. М. — До питання про тактику більшовиків щодо Центральної ради в листопаді 1917 р. . . (3)
- Гранчак І. М. (*Ужгород*) — Перші кроки діяльності Соціалістичної робітничої партії Угорщини (1925 р.) . . . 10
- Гриценко А. П. — Робітничий клас України у здійсненні перших кроків управління промисловістю (листопад 1917 р. — березень 1918 р.) . . . 10
- Данилюк М. З. — Комуністична партія України — організатор трудових подвигів залізничників (1943—1945 рр.) . . . 9
- Денисенко П. І. — Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1945 рр. . . 5
- Ісмаїлова С. І. (*Самарканд*) — З історії братерської дружби узбецького та українського народів під час Великої Вітчизняної війни . . . 6
- Калита В. Д. — Господарська діяльність першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату (грудень 1917 р. — березень 1918 р.) . . . 11
- Кардаш І. Г. (*Новосибірськ*) — Перші кроки відбудови металургійної промисловості України в умовах нової економічної політики . . . 1
- Кисельов В. І. — З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні . . . 9
- Кінкулькін А. Т. (*Москва*) — Вдосконалення шкільної історичної освіти (1959—1965 рр.) . . . 11
- Коваль М. В. — Роль соціалістичної культури в ідейній мобілізації трудящих України в початковий період Великої Вітчизняної війни . . . 8
- Колішєв Т. М. — В. І. Ленін і розгром калєдінщини . . . 4
- Кукавська М. К. — Відновлення і зміцнення партійних організацій металургійних заводів України (1943—1945 рр.) . . . 5
- Курносов Ю. О. — Участь інтелігенції України в громадській діяльності . . . 9
- Кухто Л. В. (*Львів*) — Видавництво КПЗУ «Книжка» у Львові (1929—1939 рр.) . . . 9
- Лещенко Л. О. — ЮНРРА і Україна . . . 12
- Лузік К. С. — Деякі проблеми нового історичного етапу боротьби негрів США за свободу . . . 10
- Маркевич О. П. — В. В. Стасов про робітничий клас і революцію 1905 р. в Росії . . . 1
- Миронець Н. І. — Селянські повстання на Поділлі у вересні—жовтні 1917 р. . . 2
- Олефіренко В. А. (*Одеса*) — Організаційна діяльність Комуністичної партії України по втіленню в життя колгоспного Статуту (1935—1939 рр.) . . . 10
- Павелко В. У. — Розвиток культури українського населення Чехословацької соціалістичної республіки (1945—1965 рр.) . . . 12
- Пальок В. В. (*Ужгород*) — Про І з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України (1944 р.) . . . 6
- Поппе Анджей (*Польща*) — Заснування Софії Київської . . . 9
- Почапський А. М. — Прогресивна преса Західної України в боротьбі проти націоналістичної фальсифікації національного питання в 20—30-х роках ХХ ст. . . 9
- Приймєнко О. Й. (*Москва*) — Роль більшовиків в організації профспілок Придніпров'я і Донбасу (1905—1907 рр.) . . . 4
- Романцов В. О. — Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959—1964 рр.) . . . 7
- Рудич Ф. М. (*Москва*) — Здійснення ленінського принципу масовості контролю і залучення трудящих до управління виробництвом . . . 4
- Рутківська Л. М. — Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. . . 11
- Свежинський П. В. (*Львів*) — Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення аграрного руху в східній Галичині в 1918 р. . . 10
- Свитко П. С. (*Чернівці*), Комарницький С. І. (*Чернівці*) — Боротьба проти фашистських окупантів на Буковині в 1941—1944 рр. . . 8
- Сидорчук М. Т. (*Львів*) — До питання про кількість більшовицьких організацій і груп на Україні в період першої світової війни (липень 1914 р. — лютий 1917 р.) . . . 8
- Случевська С. Я. — До питання про Гомельську нараду партійних органі-

- зацій Правобережної України та окремих відповідальних працівників (25—26 листопада 1919 р.) 10
- Стоян П. К. — Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922—1925 рр.) 4
- Таран Є. П. (Москва) — Розвиток демократичних основ діяльності Верховної Ради СРСР 6
- Тимченко Ж. П. — Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919—1920 рр.) 3
- Червінський О. А. (Черкаси) — Деякі питання культурного будівництва на селі в період між XX і XXII з'їздами КПРС 1
- Чиколіні Л. С. — Суспільно-політичні погляди Людовіко Агостіні 1
- Чистяков В. В. (Москва) — В. І. Ленін про німецьких лівих соціал-демократів 9
- Шевченко Л. А. — Деякі питання культурного будівництва на сучасному етапі 2
- Шульга І. Г. (Ужгород) — З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 6

### З історії інтернаціональних зв'язків

- Добрецова В. В. (Москва) — Боротьба КПЗУ за інтернаціоналізм (1920—1926 рр.) 7
- Захіров С. Ф. (Корші, УзРСР) — Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури (1959—1964 рр.) 7
- Казениченко П. М. — Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та Народної Польщі в галузі літератури (1944—1964 рр.) 7
- Козак С. (Польща) — Польсько-українські революційні зв'язки (1830—1863 рр.) 3
- Кулінич І. М. — Перша німецька робітничча делегація на Україні (липень—серпень 1925 р.) 7
- Очак І. Д. (Москва) — Югославський революційний союз на Україні (1917 р.) 3
- Судьженко В. К. (Львів) — Братерська дружба й співробітництво трудящих західних областей України та народно-демократичних країн 3
- Худяк Р. А. — До питання про трудову співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951—1955 рр.) 7

### МАТЕМАТИКУ НА СЛУЖБУ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

- Добров Г. М., Смирнов Л. П. — Про підготовку і кодування історико-наукової інформації для її обробки на обчислювальних машинах 3
- Добров Г. М. — Машинні методи опрацювання інформації в історичних науках 1
- Клименюк В. М., Паллі Х. Е. (Таллін) — Використання перфокарт у наукових дослідженнях 6
- Коваленко Л. А. (Кам'янець-Подільський) — З досвіду програмування навчального матеріалу з історії 2

### МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

#### Більшовицькі організації України на шляхах до Жовтня

- Від редакції 11
- Михайлюк О. Г. (Луцьк) — Більшовики України в боротьбі за союз робітничого класу і селянства в роки першої світової війни 11
- Шморгун П. М. — Перші більшовицькі організації на Україні в 1905 р. 11

#### КП України в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни

#### (рекомендована література)

- Від редакції 12
- Корольов Б. І. — Ідейне та організаційне зміцнення більшовицьких організацій України в ході боротьби за перемогу соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.) 12
- Куліченко М. І. (Харків) — До питання про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду Радянської України наприкінці 1918 р. 12

### ОБГОВОРЕННЯ

#### До питання про створення історичного атласа України

- Бутич І. Л. — Деякі думки з приводу створення історичного атласа України 10
- Вірник Д. Ф. — Глибоко відобразити в атласі соціально-економічну історію 8

|                                                                                |    |
|--------------------------------------------------------------------------------|----|
| Жилко Ф. Т.— Історичний атлас України — внесок у розвиток суспільних наук      | 9  |
| Компан О. С.— Демографія в історичному атласі                                  | 11 |
| Крип'якевич І. П. ( <i>Львів</i> ) — Скласти проект історичного атласа України | 9  |
| Наулко В. І.— Про карти населення                                              | 8  |
| Перковський А. Л.— Організувати вивчення джерел для атласа                     | 9  |
| Сарбей В. Г.— Актуальна проблема історіографії                                 | 10 |
| Ткаченко М. М. — Про тематику карт історичного атласа                          | 11 |
| Шовкопляс І. Г.— Цінна пропозиція                                              | 8  |

### ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

|                                                                                                      |   |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|
| Барабой А. З.— Селянський рух і діяльність інтелігенції на Правобережній Україні напередодні реформи | 2 |
| Дубина І. Д.— Участь партизанів Східного Сибіру в розгромі колчаківщини                              | 2 |

### ЗАМІТКИ

|                                                                                                                                                                           |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Арсентьев М. В. ( <i>Ужгород</i> ) — Боротьба робітників Радянської Буковини за піднесення промисловості (1946—1964 рр.)                                                  | 8  |
| Вербило О. М. ( <i>Одеса</i> ) — Листування трудящих України з воїнами фронтів Великої Вітчизняної війни                                                                  | 5  |
| Вітрук Л. Д.— Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926—1929 рр.)                                                                                          | 3  |
| Горбик В. О.— Внутрішньополітичне становище Англії в 1959—1964 рр.                                                                                                        | 7  |
| Горішня Л. Л.— Колгоспне селянство України в період завершення будівництва соціалізму (1938—1941 рр.)                                                                     | 8  |
| Дмитрієнко М. Ф.— Новий документ з історії Великого Жовтня на Україні                                                                                                     | 10 |
| Євтушенко А. П.— Подвиг робітників радгоспу «Комсомолец Полісся» в роки Великої Вітчизняної війни                                                                         | 6  |
| Єгоров В. Ф. ( <i>Одеса</i> ), Кундаров П. О. ( <i>Одеса</i> ) — Про перехід військово-службовців 1-ї словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р.    | 5  |
| Єршов Д. О. ( <i>Курськ</i> ) — Нові документи про Б. П. Жаданівського                                                                                                    | 12 |
| Гоффе С. Н. ( <i>Чернігів</i> ) — З історії колективізації сільського господарства в районах українського Полісся                                                         | 2  |
| Карпов О. О.— Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943—1944 рр.)                                                             | 5  |
| Ковмір Ю. О. ( <i>Глухів Сумської області</i> ) — Нове про І. Я. Посяду                                                                                                   | 10 |
| Костенко І. П. ( <i>Ніжин</i> ) — З історії більшовицького підпілля на Україні в квітні — червні 1918 р.                                                                  | 10 |
| Котляр М. Ф.— Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.?                                                                                                  | 1  |
| Кузняєв А. О. ( <i>Мінськ</i> ) — Про зв'язки більшовиків України та Білорусії напередодні та в період революції 1905—1907 рр.                                            | 12 |
| М. Б.— Історик-археолог В. П. Петров                                                                                                                                      | 11 |
| Мельничук П. У. ( <i>Ровно</i> ) — З історії боротьби трудящих Волині проти польських інтервентів і внутрішньої контрреволюції (друга половина 1919 р. — початок 1920 р.) | 8  |
| Михайлов О. О.— Роль робітничих бригад у піднесенні культури колгоспного села (1929—1932 рр.)                                                                             | 1  |
| Носов Л. І.— Розвиток художньої самодіяльності на Україні (1956—1961 рр.)                                                                                                 | 1  |
| Омельяненко І. Я. ( <i>Донецьк</i> ) — Повстання в Павлограді у лютому 1943 р.                                                                                            | 1  |
| Панібудьласка В. Ф.— Участь трудящих братніх республік СРСР у будівництві Київської ГЕС                                                                                   |    |
| Перельман М. Б. ( <i>Москва</i> ) — Революційна діяльність А. А. Костюшка-Валужанича на Україні                                                                           | 1  |
| Петренко М. З.— Українські майстри-золотарі XVI—XVIII ст.                                                                                                                 |    |
| Письменник Людвиг Ренн про Закарпаття у 1932 р. ( <i>Підготувала до друку Є. О. Грабар</i> )                                                                              |    |
| Пиха Д. Д.— Військова діяльність О. І. Єгорова на Україні                                                                                                                 | 1  |
| Подградська О. М. ( <i>Кишинів</i> ) — Про вивіз ремісничих виробів із Молдавії на львівський ринок у XVI—XVII ст.                                                        |    |
| П'янков О. П. ( <i>Мінськ</i> ) — Соціальний лад антив                                                                                                                    |    |
| Рибалка І. К. ( <i>Харків</i> ) — До питання радянського будівництва на Україні в 1919 р.                                                                                 |    |
| Римаренко Ю. І.— З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921—1922 рр.)                                                            | 1  |
| Русак А. В.— Радянські партизани у Празькому повстанні (5—9 травня 1945 р.)                                                                                               |    |
| Савка М. Т. ( <i>Львів</i> ), Тимчишин Я. Д. ( <i>Львів</i> ) — До історії виробництва «мечів харалужних»                                                                 |    |

|                                                                                                                                                                                            |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Сарбей В. Г. — Просвітитель-демократ В. І. Яковенко (1859—1915 рр.)                                                                                                                        | 3  |
| Сидоренко В. О. — Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст.                                                                                                                | 9  |
| Супруненко Я. П. ( <i>Запоріжжя</i> ) — Козаки-підводники                                                                                                                                  | 6  |
| Сурмінська В. С. ( <i>Боярка Київської області</i> ) — Б. Д. Вігілев — друг В. І. Леніна в еміграції                                                                                       | 2  |
| Ткачук А. Г. ( <i>Ніжин</i> ) — Червона гвардія прифронтових губерній України в 1917—1918 рр.                                                                                              | 11 |
| Туваєв В. І. — Про публікацію спадщини Артема                                                                                                                                              | 11 |
| Худаніч В. І. ( <i>Ужгород</i> ) — Утворення Угорсько-радянського товариства (червень 1945 р.)                                                                                             | 10 |
| Чередарик М. ( <i>Румунія</i> ) — Лук'ян Кобилиця в румунській мемуаристичі                                                                                                                | 6  |
| Черній А. І. ( <i>Здолбунів Ровенської обл.</i> ) — Організація державного контролю в болгарській промисловості в перші роки соціалістичної революції (вересень 1944 р. — грудень 1947 р.) | 8  |
| Шевченко Ф. П. — Закарпатці — студенти Київської академії XVIII ст.                                                                                                                        | 6  |
| Штернберг Я. І. ( <i>Ужгород</i> ) — Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині у XVIII ст. (З історії українсько-угорських культурних зв'язків)                                   | 4  |
| Щусь О. Й. — Д. А. Шмідт                                                                                                                                                                   | 11 |
| Якупов Н. М. ( <i>Одеса</i> ) — З історії боротьби більшовиків за участь солдатських мас в боях за владу Рад на півдні Росії (грудень 1917 р. — січень 1918 р.)                            | 4  |
| Ярмиш Ф. А. ( <i>Дніпропетровськ</i> ) — Про участь батраків і сільськогосподарських робітників України в соціалістичному будівництві на селі в 1926—1929 рр.                              | 10 |

### ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

|                                                                                     |   |
|-------------------------------------------------------------------------------------|---|
| Дажина Г. М. ( <i>Москва</i> ) — Листи Г. І. Петровського                           | 2 |
| Желябов А. І. у «процесі 193-х». Підготував до друку М. П. Рудько                   | 4 |
| Листівки підпілля та партизанів до населення тимчасово окупованої території України | 6 |

### НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

|                                                                                                                                                                                                                            |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Белей Д. І. ( <i>Івано-Франківськ</i> ) — Активізація учнів під час вивчення теми «Основні права і обов'язки громадян СРСР» у VIII класі                                                                                   | 1  |
| Бубісь Д. М. (с. <i>Прилибичі Яворівського району Львівської області</i> ) — Археологічна робота учнівського краєзнавчого гуртка                                                                                           | 5  |
| Векслер С. І. ( <i>Одеса</i> ) — Розвиток в учнів інтересу до вивчення історії                                                                                                                                             | 8  |
| Зоткін М. Ф. ( <i>Севастополь</i> ) — Використання власного досвіду учнів на уроках суспільствознавства в школі робітничої молоді                                                                                          | 7  |
| Каніковський С. О. (с. <i>Згурівка Яготинського району Київської області</i> ) — Використання на уроках історії в школі репродукцій творів образотворчого мистецтва, присвячених Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) | 5  |
| Ковальчук Ф. К. — З досвіду формування комуністичних переконань учнів при вивченні суспільствознавства                                                                                                                     | 2  |
| Кругліков-Гречаний Л. П. — Про вивчення в школі історії скіфів                                                                                                                                                             | 11 |
| Кузьменко В. П. ( <i>Чернівці</i> ), Грінберг Ф. В. ( <i>Чернівці</i> ), Забарко Б. М. ( <i>Чернівці</i> ) — Педпрактика студентів університету в школі робітничої молоді                                                  | 11 |
| Кузьменко М. В. ( <i>Лебедин Сумської області</i> ) — Музей В. І. Леніна в школі                                                                                                                                           | 4  |
| Кучер Г. Я. (с. <i>Конюшки Бродівського району Львівської області</i> ) — Використання на уроках історії матеріалу про революційну діяльність В. І. Леніна                                                                 | 4  |
| Омельяненко Н. В. ( <i>Чернігів</i> ), Сіментов Ю. Я. ( <i>Чернігів</i> ) — Суспільствознавство викладає педагог Є. Є. Прокушева                                                                                           | 11 |
| Писаренко Е. Ю. ( <i>Херсон</i> ) — Виховання комуністичного ставлення до праці на уроках історії в технікумі                                                                                                              | 1  |
| Піщанський А. Й. — Шкільне краєзнавство і туризм                                                                                                                                                                           | 12 |
| Пунський В. О. ( <i>Луганськ</i> ) — Розкриття на уроках історії в школі законотворчості Великої Жовтневої соціалістичної революції                                                                                        | 12 |
| Розенберг А. Я. ( <i>Кіровоград</i> ) — Зв'язок вивчення суспільствознавства з життям                                                                                                                                      | 9  |
| Рубін М. Б. ( <i>Вінниця</i> ) — Висвітлення на уроках історії ролі праці та знарядь праці в житті людини                                                                                                                  | 16 |
| Сазонов Ю. В. ( <i>Алушта</i> ) — Зв'язок навчання і виховання на уроках нової історії                                                                                                                                     | 8  |
| Сереженко М. Г. ( <i>Кролевець</i> ) — Виховання учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму                                                                                                                             | 2  |
| Шуст В. П. ( <i>Ніжин</i> ) — З досвіду організації самостійної роботи учнів V—VI класів на уроках історії                                                                                                                 | 9  |

## ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Галайчук Я. Я. (*Брусилів*) — До питання про літописне місто Здвиженськ . 9
- Гуржій І. О., Петренко В. С. — Висвітлення питань культури в нарисах про міста і села . 1
- Макаренко Г. К. — Історико-економічні характеристики адміністративних районів Української РСР . 9
- Макаренко Г. К. — Написання коротких довідок про центри сільських та селищних Рад Української РСР . 4
- Махнова Г. П. (*Москва*) — Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. . 2
- Парасунько О. А., Сіман Я. П., Жевахов П. І. — Розширити науково-джерельну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл УРСР» . 3
- Перковський А. Л. — Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР . 6
- Слинько І. І. — Використання хронологічних довідок при висвітленні в нарисах з історії міст і сіл подій Великої Вітчизняної війни . 5
- Хіоні І. О. (*Одеса*) — До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769—1817 рр.) . 8

## ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Аппатов С. Й. (*Одеса*) — Американська історіографія про політику США в німецькому питанні та німецьку проблему після другої світової війни . 6
- Бейліс В. М. (*Луганськ*) — П'ять видань книги Ібн-Фадлана . 3
- Боев Ю. О., Сохань П. С. — Новий журнал болгарських істориків . 10
- Дашкевич Я. Р. (*Львів*) — Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960—1964 рр. . 10
- Денисенко П. І. — Нові книги харківського видавництва «Прапор» . 10
- Денисовець П. М. (*Полтава*) — Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу . 9
- Дмитрієнко М. Ф. — Більшовицька преса як джерело з історії Великого Жовтня на Україні . 3
- Дмитрієнко М. Ф. — Основні принципи класифікації матеріалів більшовицьких газет України 1917 р. . 12
- Кизя Л. Є. — Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії . 12
- Кундюба І. Д., Антонюк С. М. — Славистичні праці українських істориків . 1
- Олійник Л. В. — Декабристський рух на Україні в радянській історіографії . 12
- Премислер І. М. — До історіографії іскрівських організацій на Україні . 11
- Соловйова А. А. — Літературна спадщина М. О. Скрипника . 7
- Хланта О. В. (*Ужгород*) — Обмін досвідом зміцнює дружбу . 6
- Черних Г. Г. (*Владивосток*) — В. І. Ленін — історик Жовтня (До історіографії проблеми) . 4
- Чухрій П. Г. (*Одеса*) — Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки Радянської влади (до 100-річчя заснування університету) . 7

## НАШ КАЛЕНДАР

- Арамбалик М. В. (*Донецьк*), Зимогляд Ф. Р. (*Донецьк*) — Тридцять років з початку стахановського руху . 8
- Берідзе С. Д. (*Тбілісі*) — Міха Цхакая на Україні (до 100-річчя з дня народження) . 5
- Білан Г. М. (*Івано-Франківськ*) — До 20-річчя укладення радянсько-польського договору . 4
- Білоусов М. М. — Рішення Ялтинської конференції про участь УРСР та БРСР в ООН . 2
- Бурлай Ю. С. — Поет, вчений і громадський діяч (до 70-річчя з дня народження М. Т. Рильського) . 3
- Бурлай Ю. С. — Друг України (до 125-річчя з дня народження І. Д. Писарева) . 10
- Гаврюк П. А. — Письменник-комуніст Павло Семенович Ходченко (до 85-річчя з дня народження) . 1
- Грабовецький В. В. (*Львів*) — Олекса Довбуш — борець проти гноблення селянських мас західноукраїнських земель . 8
- Дирвеле Е. Ю. (*Таллін*), Громова З. М., Рандметс Л. (*Вільнюс*) — У братній сім'ї народів СРСР (до 25-річчя з часу відновлення (1940 р.) Радянської влади в Литві, Латвії та Естонії) . 7
- Івасюта М. К. (*Львів*) — Перше святкування 1 Травня на Україні (до 75-річчя маївки у Львові) . 5

|                                                                                                                                                                       |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Галениченко П. М. — В. Л. Василевська                                                                                                                                 | 2  |
| Гаменева В. О. — До 45-річчя плану ГОЕЛРО                                                                                                                             | 12 |
| Говаль М. В. — Перша пролетарська організація в Росії (до 90-річчя з дня утворення)                                                                                   | 4  |
| Голішер Т. М. — Рядовий партії (до 80-річчя з дня народження Н. І. Дубового)                                                                                          | 12 |
| Гакіза М. П. ( <i>Ужгород</i> ) — Історична тематика в творчості Івана Ле (до 70-річчя з дня народження письменника)                                                  | 3  |
| Гевенко А. І. ( <i>Чернігів</i> ) — Героїчний син українського народу (до 70-річчя з дня народження М. Щорса)                                                         | 6  |
| Гевін В. С. — Партійний діяч та історик М. М. Майоров                                                                                                                 | 2  |
| Гевнідов Л. О. — До 20-річчя підписання (1945 р.) акту про беззастережну капітуляцію Японії                                                                           | 9  |
| Гещенко Л. О. — Демократичній республіці В'єтнам — 20 років                                                                                                           | 9  |
| Гетійко М. М. — Євген Олександрович Патон (до 95-річчя з дня народження)                                                                                              | 3  |
| Гіронов В. Л. ( <i>Львів</i> ) — Дві марксистські статті на сторінках західноукраїнської преси про петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»      | 11 |
| Голчанов О. П. ( <i>Ровно</i> ) — Легендарний начдив (до 70-річчя з дня народження В. С. Кіквідзе)                                                                    | 3  |
| Гдинцова Н. А. — 70 років з дня народження О. В. Гдинцова                                                                                                             | 8  |
| Глійник В. У. ( <i>Кам'янець-Подільський</i> ) — 125 років з дня народження М. П. Старицького                                                                         | 12 |
| Гстапенко Ф. П., Глемещук М. М. — Боротьба комуністичного підпілля концтабору Бухенвальд за підготовку й проведення збройного повстання (до 20-річчя з дня повстання) | 3  |
| Гершак Д. А. ( <i>Донецьк</i> ) — Народження донецького комсомолу (до 45-річчя з дня утворення)                                                                       | 4  |
| Гершина З. В. ( <i>Одеса</i> ) — Одеському університету — 100 років                                                                                                   | 5  |
| Гіха Д. Д. — Військова діяльність М. В. Фрунзе на Україні                                                                                                             | 2  |
| Гіха Д. Д. — Р. П. Ейдман на Україні (до 70-річчя з дня народження)                                                                                                   | 5  |
| Гіняшев М. Ф. ( <i>Москва</i> ) — Резолюція Південного бюро ЦК РСДРП про скликання III з'їзду партії (до 60-річчя III з'їзду РСДРП)                                   | 4  |
| Гашба Н. С. ( <i>Харків</i> ), Черніков І. Ф. — Андрій Петрович Ковалівський (до 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності) | 1  |
| Бібліографія друкованих праць А. П. Ковалівського. Бібліографію склали Х. С. Надель і Р. А. Ставицька                                                                 | 1  |
| Глучевська С. Я. — Герой революційного підпілля (до 70-річчя з дня народження П. Ф. Слинка)                                                                           | 8  |
| Черніков І. Ф. — Видатний державний і партійний діяч, літературний критик і письменник (до 90-річчя з дня народження А. В. Луначарського)                             | 11 |
| Шамко К. М. ( <i>Сімферополь</i> ) — Піонерському табору «Артек» 40 років                                                                                             | 6  |
| Шморган П. М. — До 60-річчя повстання на броненосці «Потемкин»                                                                                                        | 6  |
| Шульга І. Г. ( <i>Ужгород</i> ) — Ужгородському державному університету — 20 років                                                                                    | 10 |
| Грошенко А. Д. — Визначний діяч міжнародного комуністичного руху (до 75-річчя з дня народження А. Г. Баряля)                                                          | 5  |

## КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Апанович О. М. — Н. А. Мохов. Молдавия эпохи феодализма                                                                                                                                                                                                                                                                              | 8  |
| Апанович О. М. — Адам Керстен. Стефан Чарнецький. 1599—1665 рр.                                                                                                                                                                                                                                                                      | 7  |
| Барабой А. З. — Восстание 1863. Русско-польские революционные связи, тт. I—II; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр.                                                                                                                                               | 7  |
| Боев Ю. О. — Анні Крігель. Біля джерел французького комунізму                                                                                                                                                                                                                                                                        | 9  |
| Бондар М. М. — І. Г. Шовкопляс. Основы археологии                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 12 |
| Брайчевський М. Ю., Чивець Л. В. — Документи публічного права, що стосуються середньовічної Росії                                                                                                                                                                                                                                    | 1  |
| Буцько М. О., Данилюк М. З., Остапенко Ф. П. — Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронт (Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945); Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945); Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны | 1  |
| Ганевич І. В. ( <i>Одеса</i> ), Клоков В. І., Сохань П. С., Чернявський Г. Й. ( <i>Харків</i> ) — Л. Б. Валив. Болгарский народ в борьбе против фашизма                                                                                                                                                                              | 5  |
| Гриценко А. П. — В. Г. Гневко. Профсоюзы Белоруссии в борьбе за власть Советов                                                                                                                                                                                                                                                       | 5  |

- Гутянський С. К. — Г. Ю. Стельмах. Історичний розвиток сільських поселень на Україні . . . . . 11
- Демидова Н. Ф. (*Москва*), Самойленко В. І. — Історичні джерела та їх використання . . . . . 12
- Дзира Я. І. — Український календар, 1965 . . . . . 4
- Дзюбо І. С., Новомінський А. Н. — В. Питов, В. Попов. Учитесь коммунизму (из опыта воспитательной работы в вузах Украинской ССР) . . . . . 10
- Дмитрієнко М. Ф. — Большеви́стская периодическая печать (декабрь 1900 — ноябрь 1917) . . . . . 9
- Добров Г. М. — В. А. Устинов. Применение вычислительных машин в исторической науке . . . . . 2
- Довгопол В. М., (*Харків*), Кучер О. О. (*Харків*) — Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 годы) . . . . . 10
- Дудикевич Б. К. (*Львів*), Злупко С. М. (*Львів*) — Г. Ю. Гербі́льський. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. . . . . 7
- Жебокрицький В. А., Мартиненко А. К. — В. С. Коваль. Они хотели украсть у нас победу . . . . . 8
- Злупко С. М. (*Львів*) — Юрій Кжі́жек. Основні економічні риси австро-угорського імперіалізму напередодні війни (1900—1914) . . . . . 9
- Злупко С. М. (*Львів*) — 3 історії Української РСР . . . . . 1
- Ісаєвич Я. Д. (*Львів*) — Ю. Скішпек. Дослідження про найдавніший польсько-руський кордон в районі Червенських городів і Волині . . . . . 2
- Ісаєнко Ж. І. — М. Козыбаев. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. . . . . 5
- Калениченко П. М. — О деятельности комитета по делам польских детей в СССР, журн. «Исторический архив», 1962, № 4; Польські школи в СРСР, 1943—1947 рр. Документи і матеріали . . . . . 6
- Кизя Л. Є. — Джон А. Армстронг. Радянські партизани в другій світовій війні . . . . . 2
- Кирилюк Є. П. — Е. Вінтер. Ранній гуманізм, його розвиток у Чехії і його загальноєвропейське значення для церковної реформи в XIV ст. . . . . 2
- Кожукало І. П., Снітко П. Г. — В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.) . . . . . 8
- Кошарний І. Я. (*Львів*) — А. Ф. Вовчик. Політика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904 гг.) . . . . . 7
- Крип'якевич І. П. (*Львів*) — Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики, перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів . . . . . 11
- Ксензенко М. І. (*Харків*) — В. Чигирик. За ленінським декретом . . . . . 12
- Куликов С. І. (*Ростов*), Волгін В. І. (*Ростов*) — Т. Катренко. Командир сталінської дивізії . . . . . 11
- Кулінич І. М., Сохань П. С. — Ангел Хр. Веков. Болгарсько-російські революційні зв'язки. 1885—1917 рр. . . . . 12
- Лещенко М. Н. — И. И. Костюшко. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском . . . . . 2
- Лещенко М. Н. — А. К. Буцник. Суспільно-політичний рух в Росії 30—50 років XIX ст. . . . . 6
- Лугова О. І. — А. Я. Порі́цький. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму . . . . . 8
- Лихолат А. В., Кулінич І. М., Макаренко О. А. — Л. И. Яковлев. Интернациональная солидарность трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922 гг.) . . . . . 6
- Маруня П. Ю. (*Черкаси*) — Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність . . . . . 2
- Матвійчук Н. М. — М. М. Лисенко, Г. І. Підлущкий. Атеїстичне виховання на уроках історії у восьмирічній школі . . . . . 4
- Мельник С. К. (*Одеса*), Щербаків Д. М. (*Одеса*) — Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.) (Сборник документов и материалов) . . . . . 1
- Мельничук Я. С. (*Івано-Франківськ*) — Горнова Є. Соціально-економічні відносини в містах Галицької землі у 1590—1648 рр. . . . . 1
- Молодчиков О. В. — 400 лет русского книгопечатания . . . . . 4
- Мороховський Ю. П. (*Вінниця*) — Стефан Дорнберг. Коротка історія НДР . . . . . 6
- Моторнюк М. М. — О. Я. Завадська. Школи України в період перебудови системи народної освіти . . . . . 10
- Мрига В. В., Недріт Е. І. — Ю. О. Курносов, А. Г. Бондар. У навчанні та праці . . . . . 8
- Мишко Д. І. — М. Т. Катерного. Архітектурна пам'ятка туриста по Україні . . . . . 9

|                                                                                                                                                                                             |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Олійник Л. В., Гора О. Т. — (Кіровоград) — І. М. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні. 1905—1907 рр.                                                                                | 3  |
| Полетика М. П. (Мінськ) — Ю. А. Боев. Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерк истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток                            | 10 |
| Проценко Л. А. — Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст.                                                                                                                    | 12 |
| Парасунько О. А. — Вінниця. Історичний нарис                                                                                                                                                | 7  |
| Петров В. П. — М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності                                                                                                                     | 3  |
| Премислер І. М. — М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.)                                                                                                                               | 2  |
| Рауделюнас В. (Вільнюс) — А. А. Введенский. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)                                                                           | 7  |
| Ростикус Р. П. (Ровно) — За волю народну                                                                                                                                                    | 6  |
| Рибалка І. К. (Харків) — Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.) | 4  |
| Савченко Є. М., Омельяненко І. Я. (Донецьк) — Тимофій Строкач. Наш позивний — Свобода                                                                                                       | 5  |
| Сарбей В. Г. Хрестоматия по истории русской книги 1564—1917                                                                                                                                 | 11 |
| Свежинський П. В. (Львів) — М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.                                                                        | 2  |
| Супруненко М. І. — І. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931)                                                                                               | 4  |
| Тищенко В. І. (Кам'янець-Подільський) — В. В. Канивец. Кармалюк                                                                                                                             | 11 |
| Ткаченко М. М. — І. С. Слабеев. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні                                                                                                      | 2  |
| Троян М. В. (Ужгород) — Андраш Шіклош. Революції 1918—1919 років в Угорщині                                                                                                                 | 11 |
| Хайнас В. В. (Ужгород) — Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр.                                                                             | 6  |
| Шевчук В. П. — Нові праці з історії КПРС                                                                                                                                                    | 7  |
| Шевченко Ф. П. — Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах, т. I, 1408—1632                                                         | 10 |
| Шнян К. К. (Харків) — О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову й розвиток промисловості в післявоєнний період                                                          | 9  |

## ПО СТОРІНКАХ ЖУРНАЛІВ І НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ

|                                                                                                                       |   |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|
| Сороковська С. В. — Бібліографічні покажчики на сторінках «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» | 6 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|

## ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

|                                                                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| А. Г., О. Щ. — Назустріч славному ювілею                                                                           | 3  |
| Бондаренко І. М. — Стан і перспективи розвитку сходознавства на Україні                                            | 6  |
| Бутич І. Л. — Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін | 8  |
| В. Б. — Захист докторської дисертації                                                                              | 7  |
| Врадій Н. Ф. (Львів) — Семінар з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін                          | 12 |
| Врадій Н. Ф. (Львів) — Теоретичні семінари архівістів-істориків Львова                                             | 5  |
| Гончарук І. І. — 75-річчя з дня народження С. В. Косіора                                                           | 1  |
| Данилик І. І. (с. Великий Березний Закарпатської області) — Про що розповіла знахідка піонерів-краєзнавців         | 6  |
| Євтушенко А. П. — Живі зв'язки                                                                                     | 3  |
| Ж. Т. — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР                                      | 4  |
| З. Г. — Журнал «Вопросы истории» у гостях в «Українського історичного журналу»                                     | 7  |
| З. Г. — Наукова сесія, присвячена 95-річчю з дня народження В. І. Леніна                                           | 6  |
| Й. Щ. — Товариство юних істориків                                                                                  | 12 |
| І. К., Шевчук В. П. — Наукові сесії, присвячені 20-річчю перемоги над фашистською Німеччиною                       | 6  |
| І. Л. — 70-річчя М. Н. Петровського                                                                                | 1  |
| Калита В. Д. — Обговорення макета VI тома «Історії СССР»                                                           | 12 |
| Касьяненко В. Г., Добров Г. М. — XI Міжнародний конгрес істориків науки                                            | 12 |
| Катренко А. М. — Семінари з спеціальних історичних дисциплін                                                       | 3  |
| Кац Р. С. — Обговорення методики організації і діяльності заводських музеїв                                        | 4  |
| Клебанівська Н. М. — З наукового відрядження до США                                                                | 5  |

- Клебанівська Н. М. — Наукова сесія з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» . . . . . 7
- Клебанівська Н. М. — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР . . . . . 2
- Климко М. С. — Пленум республіканської ради з координації наукової роботи історії КНРС і КП України . . . . . 4
- К. Н. — Захист докторської дисертації . . . . . 5
- К. Н., П. К. — Захист докторських дисертацій . . . . . 1
- Коваленко Л. А. (*Кам'янець-Подільський*) — Подільська історико-краєзнавча конференція . . . . . 11
- Коваль М. В. — Про роботу комісії в справах колишніх партизанів . . . . . 11
- Колісник М. К. (*Харків*) — Професору С. М. Королівському 60 років . . . . . 1
- Кравченко Г. П. — Захист докторської дисертації . . . . . 4
- Кривко Я. О. (*Глухів*) — Глухівському педагогічному інституту 90 років . . . . . 1
- Кузьменко В. П. (*Чернівці*) — Підчитання учителів-істориків Чернівецької області . . . . . 4
- Кулінич І. М. — Координація досліджень з історії соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії . . . . . 1
- Кипаренко Г. М. (*Львів*), Г. Б. (*Ужгород*) — Наукові конференції, присвячені 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту . . . . . 6
- Лещенко Л. О. — Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1964 р. . . . . 2
- Л. Н. — Зустріч редколегії журналу з викладачами історії КНРС . . . . . 11
- Лугова О. І., Шеєченко Л. А. — Наукова сесія в Ужгороді . . . . . 10
- Лугова О. І. — Про роботу Наукової ради з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій» . . . . . 2
- Макаренко Г. К. — Республіканська нарада відповідальних секретарів редколегій томів «Історії міст і сіл Української РСР» . . . . . 11
- Макаренко Г. К. — Розширене засідання Київської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» . . . . . 5
- Маркович І. М. — Участь українських учених у науковій конференції в Берліні . . . . . 6
- М. Б. — Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» . . . . . 8
- М. П. — Читацька конференція «Українського історичного журналу» . . . . . 10
- Мелашенко Г. В. — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР . . . . . 7
- Мельник Л. Г., Мінгазутдінов А. Ф., Позняк В. Т., Шарафутдінов Б. А., Шевчук В. П. — XXII наукова сесія в Київському університеті . . . . . 4
- Мельник С. К. (*Одеса*), Некрасов П. А. (*Одеса*) — Наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету . . . . . 8
- Мельник Л. Г., Меньшов В. П. — Методологічний семінар на історичному факультеті КДУ . . . . . 11
- Михайлина П. В. (*Чернівці*), Малишко В. М. (*Чернівці*) — Ювілейна наукова конференція в Чернівцях . . . . . 11
- Михайлина П. В. (*Чернівці*) — VI українська славістична конференція . . . . . 1
- Міщенко К. Ф. — До 20-річчя визволення України від фашистських загарбників . . . . . 1
- Москаленко М. І. — Обговорення роботи партійних архівів . . . . . 8
- Москаленко М. І. — Нарада працівників партархівів України . . . . . 2
- Москвич Л. Г. — Всесоюзна наукова сесія «В. І. Ленін та історична наука» . . . . . 8
- Мохов М. А. (*Кишинів*) — VII сесія симпозіуму з питань аграрної історії Східної Європи . . . . . 1
- Плюш Н. В. — Академік Польської Академії наук Г. В. Яблонський у Києві . . . . . 3
- Поставной В. Г. (*Дніпропетровськ*) — Підсумкова науково-теоретична конференція . . . . . 7
- Пронюк Є. В. — Актуальні питання історії філософії на Україні . . . . . 7
- Присяжний О. Я. — В. М. Самофалову — 60 років . . . . . 3
- П. Ш. — Шістдесятиріччя професора О. Т. Юрченка . . . . . 4
- Романовський І. В. — Створення республіканського Добровільного Товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР . . . . . 10
- Романовський І. В. — XII Міжнародний конгрес істориків . . . . . 11
- Ростикус Р. П. (*Ровно*) — Міжвузівська ювілейна наукова конференція . . . . . 3
- Сакуи К. А. — Музей бойової слави у школі . . . . . 7
- Санцевич А. В. — 50-річчя члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія . . . . . 11
- Слідами наших виступів . . . . . 5
- Сидоренко В. О. — Київському державному історичному музею — 60 років . . . . . 3
- Терещенко Ю. І. — Захист дисертації про Червоне козацтво . . . . . 4
- Ткачова Л. І. — Обговорення макета X тома «Історії СРСР» . . . . . 5
- Ткачова Л. І. — Захист докторської дисертації . . . . . 2
- Тодолічко П. П. — Нові розкопки в Києві . . . . . 9

|                                                                                                                                      |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Толстой В. С. (Мінськ), Шекера І. М. — Захист докторських дисертацій . . .                                                           | 12 |
| Тронь А. Л. (Ужгород) — Науково-практична конференція вчителів . . .                                                                 | 11 |
| Тимошук Б. О. (Чернівці) — Дослідження слов'янських пам'яток на Буковині . . .                                                       | 6  |
| Ульянич В. І. — Інститут балканістики . . .                                                                                          | 2  |
| Ульянова Н. М. — 500-річчя проекту Іржі Подебрада про організацію миру і безпеки . . .                                               | 2  |
| Філатова О. М. (Суми) — Науково-практична конференція учителів історії та суспільствознавства Сумщини . . .                          | 2  |
| Цілуйко К. К. — Перша Всесоюзна конференція з топоніміки СРСР . . .                                                                  | 5  |
| Шарафутдінов Б. А., Ткачова Л. І. — Захист докторських дисертацій . . .                                                              | 6  |
| Шацький П. А. (Ставрополь) — Ювілей В. О. Романовського . . .                                                                        | 3  |
| Шевченко Л. А. — Засідання секції республіканської координаційної ради з історії соціалістичного та комуністичного будівництва . . . | 5  |
| Шлепаков А. М. — Сучасна американська історіографія: дещо про напрями, методи, джерельну базу . . .                                  | 6  |
| Шульга І. Г. (Ужгород) — Ювілейна сесія, присвячена 20-річчю Ужгородського університету . . .                                        | 12 |
| Щербаков О. І. (Новосибірськ) — Конференція на тему «Про посилення ролі науки в будівництві комунізму» . . .                         | 4  |
| Юра Р. О. — Нова пам'ятка архітектури XI ст. у Переяславі-Хмельницькому . . .                                                        | 9  |
| Ярошенко А. Д. — Підсумки роботи колективу Інституту історії партії ЦК КП України . . .                                              | 2  |

### ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

|                                                                            |    |
|----------------------------------------------------------------------------|----|
| Брайчевський М. Ю. — Важлива ініціатива . . .                              | 4  |
| Жильцов О. П. — Виправити історичну неточність . . .                       | 5  |
| Кечеджі Д. І. (Жданов) — Більше уваги картам у підручниках з історії . . . | 2  |
| Лаппо Д. Д. (Воронеж) — Вдивляючись у фотографію . . .                     | 8  |
| Мотренко В. Г. (Луганськ) — Рух за комуністичну працю на Луганщині . . .   | 2  |
| Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР . . .                 | 1  |
| Ромченко С. В. (Москва) — Чи потрібно це? . . .                            | 12 |
| Тканко О. В. (Черкаси) — Черкасам 660 років? . . .                         | 12 |
| Теплицький В. І. — Про одну неточність в «Історичні Києва» . . .           | 10 |
| Ф. К. — Сумнівна гіпотеза . . .                                            | 11 |
| Введенський Андрій Олександрович . . .                                     | 11 |
| Рядніна Уляна Іванівна . . .                                               | 8  |
| Ткаченко Микола Михайлович . . .                                           | 12 |
| Чаленко Раїса Кузьмівна . . .                                              | 6  |

### ДОДАТОК

Львівський літопис і Острозький літописець. Підготував до друку Бевзо О. А. 4—9

## СОДЕРЖАНИЕ

Статьи *В. В. Горбунов*. Вопросы новейшей истории в трудах В. И. Ленина. *В. И. Петров*. М. И. Калинин на Украине. *Е. М. Апанович*. Национально-освободительные войны в эпоху феодализма. *Вопросы методологии и методики исследований*. *М. А. Рубач*. В. И. Ленин о познании противоречий исторического процесса. *Г. М. Добров*. О количественных методах анализа в исследованиях. Сообщения. *В. У. Павелко*. Развитие культуры украинского населения Чехословацкой Социалистической Республики (1945—1965 гг.). *Л. А. Лещенко*. ЮНРРА и Украина. *Л. Д. Витрук*. Об общественно-политической деятельности работниц Украины в 1926—1932 гг. *Материалы для пропагандистов. КП Украины в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны (рекомендованная литература)*. *Б. И. Королев*. Укрепление большевистских организаций Украины в ходе борьбы за победу социалистической революции (март—октябрь 1917 г.). *М. И. Куличенко*. К вопросу об образовании Временного рабоче-крестьянского правительства Советской Украины в конце 1918 г. Заметки. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Хроника и информация. Письма в редакцию.

## CONTENTS

Articles. *V. V. Gorbunov*. Questions of Contemporary History in V. I. Lenin's Works. *V. I. Petrov*. M. I. Kalinin in Ukraine. *H. M. Apanovich*. National-Liberation Wars in Feudal Epoch. *Questions of Methodology and Methods of Scientific Research*. *M. A. Rubach*. Lenin about Cognition of Contradictions in Historical Process. *G. M. Dobrov*. About Quantitative Methods of Analysis in Research-works. Informations. *V. U. Pavelko*. Cultural Development of Ukrainian Population in ČSSR (1945—1965). *L. O. Leshchenko*. UNRRA and Ukraine. *L. D. Vitruk*. On Social and Political Activity of Ukrainian Women-workers in 1926—1932. *Materials for Propagandists. Communist Party of Ukraine during October Revolution and Civil War (recommended literature)*. *B. I. Koroljov*. The Ukrainian Bolshevik Organisations Consolidation during the Struggle for the Victor of Socialist Revolution (March—April 1917). *M. I. Kulichenko*. About Creation of Ukrainian Provisional Workers and Peasants Government at the End of 1918. Notes. Advices for the Teachers of History. Review of Sources and Literature. Our Calendar. News. Letters to the Board.

## Поправки

У № 11 на стор. 76 рядок 33 зверху слід читати: «го етапу комуністичного будівництва, розкриття ролі Комуністичної».

У № 12 на стор. 25 рядок 10 зверху слід читати: «Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Й. Е. Якір, К. О. Кіркїж та інші»; на стор. 86 рядок 1 зверху слід читати: «дящих. Звертаючись до робітників, він закликав їх «*проявити чуждеса*».